

ՆՐԱՆԳԵԱՆ

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ

(ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ)

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Էջեֆաու օպարան «ՀԱՐՄԷՍ» ընկ.

Մադաթեան փող. № 15.

(115)

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Այս ժողովածուի մէջ ամփոփուած են միայն մեր այն յօդուածները, որոնց մեծագոյն մասը տպուած են «Մուրն» ամսագրում եւ կրում են աւելի մնայուն բնուորութիւն, իսկ ընթացիկ հարցեր բոլորով թղթակցութիւնները բաց են թողնուած: Գրքի մէջ կան նաեւ բոլորովին նոր գլուխներ, արտասպումներն էլ լոյս են տեսնում նոր սրբագրութեամբ, աւելի բարեփոխուած եւ ընդարձակած:

Աւելորդ չեմ համարում ասել, որ ժողովածուն կազմելիս աչի առաջ եմ ունեցել եւ ուրիշ աղբիւրներ, զանազան պարբերական թերթերում լոյս տեսած մանր-մուրթ թղթակցութիւններ եւ յօդուածներ, որոնցից վերցրել եմ վիճակագրական տղեկութիւններ եւ թւեր:

Այս աշխատութիւնը ունի անտուտ իր աչի զարնող պակասութիւնները եւ թերութիւնները, բայց լինելով առաջին փորձ, սիրում եմ հաւատալ, որ ընթերցող հասարակութիւնը մի յայտնի չափով գիշտողաբար կը վերաբերի: Սա գուցէ ծառայէ իբր աղբիւր ուրիշներին ապագայում աւելի լաւ մշակուած աշխատութիւններ տալու համար: Յամենայն դէպս մենք համոզուած ենք, որ այս գիրքը ընթերցողին կը տայ ամփոփ գաղափար պարսկահայերի, հայկական այս հասուածի, ինչպէս եւ նրա հարեւան, կողմ-կողմի ապրող քուրդերի, ասորիների եւ թուրքերի մասին:

ՄԱՍ Ի

Հ Ա Յ Ե Ր Ը

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

Հնուէն Ատրպատականը Հայաստանի հարաւարեւելեան կողմն էր ընկնում և իր մէջ պարունակում էր Հայոց Պարսկահայքը և Փայտակարան նահանգը, նոյնպէս և Վասպուրականի մի մասը: Բուն Ատրպատական նահանգը ընկնում էր Ուրմիոյ լճի արեւելեան կողմից մինչև Գիլանի սահմանները, հիւսիսային կողմից տարածուած էր մինչև Արաքս գետը, իսկ հարաւից մինչև Պարսից Բիւրդաստանը: Ատրպատական նահանգը, որովհետև երբեմն հայերի, երբեմն մարաց կողմից նւաճուած էր, կամ կէսը մէկին և կէսը միւսին էր պատկանում, այդ պատճառով կոչուած է Ատրպատական Հայոց և Ատրպատական Մարաց: Հատ յոյների այս նահանգը կոչուել է Ատրպատական դեռ պարսից Դարեհ VI Թագաւորի ժամանակներից, Ատրպետ նախարարի անունով. սակայն աւելի հաւանական է համարուած, թէ ԱՏՐ քառից ստացած լինի անունը, որ պարսկերէն կրակ է նշանակում և սրանից հետևեցնում են, որ կրակապաշտութիւնը նախ այստեղ է սկսւած:

Ատրպատականը, այս ընդարձակ աշխարհը մի ժամանակ, Վաղարշակից սկսած մինչև Արտաւազդ I, հանաչում էր հայերի գերիշխանութիւնը, բայց յետոյ անցաւ պարսից ձեռքը: Իսկ այժմ Ատրպատականը կամ Ադերբեջանը համարուած է Պարսկաստանի մի կտորը, բռնուած է Պարսկաստանի հիւսիսային մասը և համարուած է ամենաչաւ նահանգներից մէկը:

Ատրպատականը բռնուած է 104,840 քառակուսի հազարամետր տարածութիւն և ունի մօտաւորապէս 2,000,000 բնակիչ: Ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը ի հարկէ կազմում են թուրքերը, յետոյ քիւրդերը, ասորիները և ապա հայերը: Ամբողջ Ատրպատականում հայերի թիւը հաշոււած են մօտաւորապէս 34,000, դրանից ոչ աւելի: Այդ մի ամբ հայերը ցրւած են համարեա ամբողջ տարածութեան վրայ: Հայերի մեծագոյն մասը բռնուած է գաւառները, — ինչպէս Սալմաստ, Ղարաղաղ, Ուրմի, Սուլզուզ, Միանդուաբ, Խոյ, Մակու, իսկ մի մասն էլ ցրւած են քաղաքներում: Ամենաբազմահայ քաղաքը, ոչ միայն

Ատրպատականում, այլ և ամբողջ Պարսկաստանում, համար-
 ւում է Քաւրիզը Քաւրիզը, որ Ատրպատականի ամենազանա-
 սաշան և գլխաւոր քաղաքն է, — ունի մօտաւորապէս 200,000
 բնակիչ: Այդ թւի միմիայն 5,000-ը հայեր են, ինքնըստին-
 քեան մի սննչան քանակութիւն: Այդ մի բուռը հայերը, ամ-
 րողջ գարեի ապրելով այլազգիների-Քուրքերի հետ խառն, ոչ
 միայն չեն ձուլուել, այլ նոյնիսկ պահպանել են իրենց ինքնու-
 թոյնութիւնը. ազգային առանձնայատկութիւնները և այժմ
 կանգնած են վերածնման ճանապարհի վրայ: Քաւրիզի հայերը
 ապրում են երկու թաղերում՝ Լիլաւա և Ղալաւ Ղալան կամ
 Բերդաթեազը աւելի հին է և Լիլաւայի վերաբերմամբ համա-
 րում է քաղաքի Ղալայի հայերի մեծագոյն մասը, եթէ շատեմ
 քոյրը, կազմում են Ղաւաղազի, Մուժուժբարի, Սոյլուրի
 և Ալշամուլքի գաղթականութիւնները: Այժմ Ղալայի հայերի
 թիւը նամուտ է մօտաւորապէս 320 տան, իսկ Լիլաւայինը
 480, այնպէս որ ամբողջ Քաւրիզում կան 800 տուն հայեր: Լի-
 լաւա թաղը սրագ և զգալի կերպով ընդարձակւում է և լցւում
 եկուր հայերով: Այդ երկու հայաբնակ թաղերը իրարից հեռու
 են մօտ 1¹ : վերստով և միջին տարածութիւնը բռնել են
 թուրքերը:

Քաւրիզից դէպի հիւսիս, մօտաւորապէս 40 վերստ հեռա-
 տրութեան վրայ գտնւում է Մուժուժբար գիւղը: Մուժուժբա-
 րը դուռ հայաբնակ է և համարւում է շատ հին գիւղ, աւելի
 հին, քան Քաւրիզը: Մուժուժբարը ունի մօտաւորապէս 140
 տան, այստեղ ընտանիքը, ինչպէս և Քաւրիզում, բազման-
 ցամ է, այնպէս որ համարձակութեամբ կարելի է Յ անդամ հաշուել,
 նոյնիսկ աւելի: Մուժուժբարի մօտ կան երկու փոքրիկ գիւ-
 ղեր՝ Ալշամուլք և Սոյլուր: Սրանք մի ժամանակ հայաշատ են
 եղել, բայց այժմ քոյրն էլ սրել է են. Սոյլուրում կան մօտ 5-
 տան հայեր, իսկ Ալշամուլքում երկու-երեք, գուցէ սրանք էլ
 շուտով ճեռանան: Թէ վերջին երկու գիւղերը և թէ Մուժուժ-
 բարը ունեն ընդարձակ, մեծ գերեզմանոցներ, որոնք ապացոյց
 են նրանց հայաշատութեան անցեալում: Մուժուժբարից հայե-
 րը գաղթել են ոչ միայն Քաւրիզ, այլ աւելի հեռուն, դէպի
 Արդաբիլ:

Արդաբիլը Ատրպատականի վաճառաշան քաղաքներից
 մէկն է և բնակւում է Սաւալանի հարաւ-արեւելքում: Արդաբիլը
 ունի միայն 30—35 տուն հայեր: Անցեալում Արդաբիլը, ինչ-
 պէս Ատրպատականի միւս մասերը, եղել են հայերով լի-
 ցուն: Արդեւ այժմ էլ կայ Արդաբիլում մի մզկիթ, որի
 բակում և սոսիջը գտնում ենք հայկական գերեզմանաքարեր՝

հայկական մակագրութիւններով: Հայերը չնայած իրենց աննշան քանակութեանը, պահել են իրենց գոյութիւնը և համեմատաբար աւելի բարեկեցիկ վիճակի մէջ են, ազատ հարստահարութիւններից և կեղեքումներից: Հայերին ընդհանուր մասը եկւորներ են, որոնք զաղթել են յիսունական և վաթսունական թւերին Քարիդից և մասամբ Մուժուժբար գիւղից: Ընդհանրապէս հայերը առևտրականներ են, այս և այն վաճառականական տան ներկայացուցիչներ:

Համեմատաբար աւելի բազմահայ է Մարաղա քաղաքը: Մարաղան գտնոււմ է Քարիդից հարաւ և կազմում Սօուզ-Քուլաղ գաւառի շարունակութիւնը, աւելի հիւսիս, և ունի մօտ 100 տուն հայեր: Անցեալում այս քաղաքն էլ եղել է բազմահայ, միևնոյն ժամանակ նշանաւոր կենդրոն հայերի, ինչպէս և ասորիների համար: Իսկ այժմեան Մարաղան իսկական թուրքական քաղաք է: Մարաղան սարգայի, չոր ձգերի արտահանութեան տեսակէտից գրաւում է նշանաւոր տեղ Ատրրպատականում: Մարաղայի հայերը համեմատաբար աւելի ընկած են պարսկական օգղեցութեան տակ, շատ բան ընդօրինակել և սեփականել, քան միւս մասերը: Այդ կողմից իրաւամբ կազմում է Պարսկական Քիւրդիստանի շարունակութիւնը: Մարաղայի հայն էլ հազնոււմ է թուրքի նման, ածիլում թուրքի նման, իր առանձնայատկութիւններով, սովորութիւններով, մանաւանդ խարակտերիստիկով նման է իր դրկից թուրքին: Իսկապէս որ այդ կողմի հայերը զուտ հայկական ընդ բան ունին:

Ասացի որ հայերը սրւած են, շող տւած ամբողջ տարածութեան վրայ: Այդ բեկորներից մէկն էլ ընկած է Արաքսի օփունքներում: Ա. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքը, որ իր փառահեղ անցեալի միայն մի խոնուկ մնացորդն է ներկայացնում, սեղդակի ողորում է իր դրութիւնը: Զրկւած է նա իր անցեալ հարստութիւններից, ամայացած է գեղեցիկ շրջակայքը, խլւած կալւածները և թողնւած մի յեղաթիւրւած բեկոր: Բայց նա ասես իր դրութիւնը թեթեւացնելու համար ամուր կայցրել է կրծքին իր մի քանի հարազատներին և չի ուզում հեշտութեամբ զատուել, պոկ գալ: Դա իր՝ վանքի գիւղն է, որը ունի մօտաւորապէս 28—30 տուն հայեր: Ա. Նախավկայի վանքը իր գիւղով Արաքսի օփում, Ա. Քաղէի վանքը իր գիւղով սահմանում, կազմում են մի-մի փառահեղ յուշարձան, հայերի անցեալ փառքի մի-մի կոթող:

ՄԱԿՈՒԻ ԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

I.

Մակուի խանութիւնը բռնում է Ատրպատականի սմենա-
հիւսիս-արեւմտեան ծայրը. սահմանակից է թէ Ռուսաստանին
և թէ Տաճկաստանին: Եւր է Ատրպատականի այդ ժաւը ստացել
Մակու անունը: Իսկ ժաւաւը Վասպուրականի Արտազ գաւառին
է համապատասխանում: Այդ գաւառը շատ անցեալում կոչւել
է զանազան անուններով, ինչպէս Արտազական գաւառ, Արտա-
զակէ, Արտաւազդ, նաև Շաւարշան, իսկ Արտազ անունը ստա-
ցել է այն ժամանակ, երբ Արտաշէս Ա-ի հրամանով Սմբատ
Բազրատունին բնակեցրեց այս գաւառը Ալանաց երկրից բե-
րած գերիներին և նրանց անունով էլ կոչւեց Արտազ, որովհետև
նրանց որտեղից բերւեցին Արտազ էր կոչւում:

Արտազը նշանաւոր և յայտնի է իւր նւիրական վայրերով,
օրինակ Քաղէոս Առաքեալի վանքը, Վարդանանց պատերազմի
վայրը-Աւարայրի դաշտը և Տզմուտ գետը: Եւ այս բոլորը այժմ
կան Մակու գաւառում. ահա դրանից հաստատապէս կարող ենք
եզրակացնել, որ այժմեան Մակուի խանութիւնը Վասպուրա-
կանի հին Արտազ գաւառն է, եթէ ոչ բոլորովին, գոնէ մեծ
մասով: Իսկ Մակու անունը նոր է ստացել այդ գաւառը: Պար-
սիկները, ինչպէս և թուրքերը, այս գաւառը կոչում են Ախան
-հուն, որ պարսկերէն նշանակում է երկու սարերի մէջ: Եւ իս-
կապէս, Մակուի խանութեան քաղաքը-Մակունը ընկնում է եր-
կու ժայռերի մէջ, իսկ այդ քաղաքի անունով էլ կոչւել է ամ-
բողջ գաւառը: Շատ հաւանական է որ Միան-քուն բառը փոքր
ինչ փոփոխութեան է ենթարկւել և այժմ դարձել «Մակու»-
տարբերութիւնը այս երկու բառերի մէջ շատ մեծ չէ, և դիւ-
րին հնչելու համար կարող էր «Միւ Ա-հուն» հեշտութեամբ դառ-
նալ «Մակու»: Յամենայն դէպս այս պարզ է, որ այդ գաւառը
«Մակու» անունը ստացել է վերջնականապէս Պարսից գերիշ-
խանութեան տակ ընկնելուց յետոյ. հնումն այդ անունը ոչ մի
տեղ չենք պատահում և չըկայ յիշատակւած:

Մակուի զիրքը լեռնային է և քարոտ: Ամբողջ երկիրը ներկայացնում է բարձրաբերձ լեռների և խոր-խոր ձորերի մի ամբողջ ցանց. և այդ ձորերի միջով քչքչալէն, ահագին աղմուկով հոսում են զանազան ուղղութիւններով լեռնային զետեղներ և փոքրիկ վտակներ: Ահա այդ անմատչելի լեռների և ժայռերի շնորհիւ է, որ Մակուն անառիկ լինելով, վայելում է յայտնի չափով անկախութիւն և շատ քիչ չափով կախումն ունի պարսից կառավարութիւնից. իսկ անցեալում Մակուն յորովին անկախ երկիր—խանութիւն էր. այժմ էլ նա վայելում է կիսանկախ դրութիւն: Ասենք, որ այդ կախած է տիրող խաների քնաւորութիւնից. օրինակ, այժմեան խանի հօր կառավարութեան միջոցին, Մակուն աւելի անկախ էր, քան հիմա է: Բայց մենակ Մակուն չէ Պարսկաստանում, որ ոլոռ չափով անկախ է. կան և ուրիշ վայրեր ու ժողովրդներ, որոնք սահմանափակ անկախութիւն են վայելում: Յիշենք, օրինակի համար, պարսից Քիւրդստանը ընդհանրապէս, Քարգավար և Աւրգավար գաւառակները մասնաւորապէս: Իրանց շարքին կարելի է թւել և Սան-սեվ.սններն, որոնք հռչակւած են իրենց քաջութիւնով և բռնում են Արգաւիլ քաղաքի շրջակայքը: Հէնց անցեալ 1901 թ. օգոստոսի 13-ին սրանց և տէրութեան զօրքի մէջ կատարեալ ճակատամարտ է տեղի ունենում և Շահ-սէվանների զիխաւոր խաները ու բէդերը ստիպւած անձնատուր են լինում: Պարագլուխները Թ հոգի էին, որոնց շղթայում և բերում են Քաւրիզ: Իրանցից մէկին—Սոսրովա խանին զիխաւեց թագածաւանզը Արդաբիլի բերդում:

Պարսից կառավարութիւնը ձգտում է Մակուն էլ միանգամայն ենթարկել իւր ազդեցութեանը, ինչպէս Աւրպատականի շատ գաւառներն են: Այդ ձգտումը աւելի նկատելի է այս մի երկու տարում, իսկ առաջ բոլորովին մոռացութեան էր տրւած:

Վայրենի և կուսական Մակուի երկիրը,—վայրենի թէ իւր բնութիւնով և թէ քնկախներով,—թէ և ամբողջ դարերի կեանք ունի այս երկիրը, բայց ոչ մի փոփոխութիւն, առաջադիմութեան ոչ մի հետք. էլի նոյն յարաբերութիւնները, նոյն կեանքն է, ինչ դարեր առաջ: Երկիրը դեռ կոյս է, բոլորովին կոյս. քաղաքակրթութեան անողորմ ճառագայթները դեռ չեն յանդգնել պատռելու այս երկրի կուրծքը: Այդ զանգւածը, Մակուի խանութիւնը, ծանր օքօրւում է թանձր, մթութեան չափ թանձր, խաւարի անսահման ծալքերի մէջ: Եւ տէրութեան անհոգութեան շնորհիւ, Աւրպատականի այս ընդարձակ կտորը թողնւած է ճակատապրին և քախտի խաղին, ոչ մի փորձ

երկրի բարեկառութեան, ժողովրդի կեանքի և գոյքի ապահովութեան վերաբերմամբ:

Մակուի խանութիւնը միանգամայն կտրւած և անջատւած է արտաքին աշխարհից. նա բոլորովին զրկւած է քաղաքակրթութեան շնորհած բարիքներից, և չը գիտեն մակուցիները թէ ինչ է կատարուած իրենց երկրից դուրս: Մակու գաւառը, ինչպէս և ամբողջ Ատրպատականը, չունի ոչ մի կանոնաւոր ճանապարհ. խնուդիների մասին խօսք անգամ չի կարող լինել: Ճանապարհները ձգուած են ձորերի միջով, նեղ, վտանգաւոր, ահ ու զարգանդով լի: Իւրաքանչիւր ճանապարհորդ պէտք է, նոյն իսկ անհրաժեշտ է, գինւած լինի. ամեն րոպէ կարող է վտանգ պատահել, յանկարծ աւազակներ կարող են առաջդ գուրս գալ:

Ամբողջ Մակուի խանութիւնը միանգամայն գուրկ է նաև հաղորդակցութեան ուրիշ անհրաժեշտ միջոցներից, ինչպէս են հեռագիր, փոստ և այլն: Ատրպատականի միւս մասերը գոնէ քաղաքակրթութեան այդ բարիքը վայելում են, թէև խղճուկ չափով. բայց այդքանից էլ գուրկ է Մակուն: Պաշտօնական մարդիկ տոանցին սուրհանդակներ են պահում, որոնք կատարում են և՛ փոստի և՛ հեռագրի դերը: Ասինք Մակու գաւառում, չհաշւած պաշտօնեաները, բացառութիւն պէտք է համարել այն անձնաւորութիւններին, որոնք պահանջ են զգում հեռագրի և փոստի, իսկ մնացած մեծագոյն մասը, որը կազմում է ամբողջ—մասսան, ոչ մի առանձին բարդ պահանջ չունի, և չի էլ կարող ունենալ զարգացման այդ աստիճանի վրայ կանգնած ժողովուրդը: Ամբողջ օրը կողոպտել և ուտել, ահա նրա պահանջը, և սրանից այն կողմը չէ անցնում:

Ահա որ աստիճան անջատուած և առանձնացած է այս երկիրը, ընկած մի հեռու անկիւն, ապրում է ինքն իրենով, ոչ մի առնչութիւն չունենալով արտաքին աշխարհի հետ: Անհրաժեշտ է յիշատակել միևնոյն ժամանակ և այն հանգամանքը, որ Մակուի խաներն էլ իրենց կողմից ձգտում են երկիրը անջատուած պահել. նրանք էլ չեն ախորժում երբ իրենց երկրի մասին գրւում, կամ երբ երոպացիները գալիս են ուսում սիրելու, հետազօտելու նպատակով: Նրանք միշտ էլ տրամադիր են ենթադրելու, որ դրանք յետին և գաղտնի մտքերով են մտել իրենց երկիրը, և հիվ գիտէ, մի օր էլ յանկարծ իրենց գեղեցիկ երկիրը կըտեսնեն ձեռքից գնացած: Այս հանգամանքը, ի հարկէ, որոշ չափով դեր է խաղում քաղաքակրթութեան յետ մղելու գործի մէջ:

Եւ այդ կտրւած և մոռացւած անկիւնը ունի 3000-ից ա-

ւելի գիւղեր, որոնք պատկանում են տեղական խաներին: Այդ գիւղերից իւրաքանչիւրը թառած մի լեռան կրծքին կամ մի խոր ձորի մէջ տարածւած՝ ունի իր բնական անբութիւնը և կարող է երկար ժամանակ ապահով պաշտպանել վտանգի դէպքում: Մի երկիր է Մակուն, ուր չկայ ընդհանուրի ապահովութիւն, և ապրում է նա, ով ուժեղ է: Տէրութիւնը չի տալիս ապահովութեան միջոցներ, դրա համար էլ ժողովուրդն է միջոցներ ստեղծում: Իւրաքանչիւր մակուցի գիտէ, — տարիների փորձն է նրան այդ եզրակացութեան հասցրել, — որ մէկին, թէկուզ օրը ցերեկով, սպանեցիր, կերթայ ու կերթայ: Այդ գիտեն բոլորը և աշխատում են գոյութեան կուռն յաղթող հանդիսանալ, գլուխ պահել այդ կուռն: Ամեն մի համբորդ, լինի նա իշապան, ուղտապան և այլն, գլխուած է և պատրաստ Գիւղերում նոյնիսկ բնակիչները փամփուշտները մէջքներին, ատրճանակ և դաշոյն կախած, ման են գալիս: Կեանքն է այդպէս ասիւլում. ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել, որովհետև ամեն մի բռպէ վտանգ է սպասւում:

Այդ գիւղերից ամեն մէկը իր խանը ունի, իր աղան ունի. իսկ այդ բոլոր գիւղերը, ամբողջ գաւառը կառավարում է մի խան, որին ենթարկւում են միւս բոլոր խաները և աղաները: Մակուի ընդհանուր դատաւորին-խանին տեղացի ժողովուրդը Մարդար կամ Իքրալ Իւլ Մալթանէ անունն է տալիս: Մակուի արդի դատաւորը Թէմուր խանի որդի Մուրթզայ դուլի խանն է, որը նստում է համանուն Մակու քաղաքում: Սա համարւում է Մակուի խանութեան կենդրոնական և գլխաւոր քաղաքը կամ, այսպէս ասած, մայրաքաղաքը:

Մակու քաղաքը զետեղւած է մի նեղ, խոր և անդընդանման ձորի մէջ, որի երկու կողմը հսկայական ժայռեր են բարձրանում և կամարի նման կուսնում դէպի իրար, ասես, ուզում են միանալ: Հէնց այդ է պատճառը, որ ձմեռը այնտեղ արևը շատ քիչ է իւր երեսը ցոյց տալիս: Այդ ձորի միջով հոսում է անագին աղմուկով Մակուի գետը, որի յատակը ամբողջապէս ժայռեր են, և այդ գետը դարբերի ընթացքում հոսելով, կտրել, ճեղքել է ժայռերը, կազմել է մի նեղ ու խոր վիհ, որի միջով ջուրը գալարումներով, շար օձի նման վշշալով, սողում է դէպի արևելք և թափւում Արաքս, երբեմն-երբեմն անյայտանալով բոլորովին գետնի տակ՝ կազմում է բնական կամուրջ:

Մակուն փոքր քաղաք է, ունի մօտ 800 տուն: Ասացի, որ քաղաքը ձորի մէջ է, և մի սև ժայռ կամարի նման կախւել է քաղաքի վրայ. և այդ կամարի տակ, բնակարանների վերև, պոկւել և ընկել են ժայռի կտորներ, որոնք, կարծես,

ամեն վայրկեան սպառնում են գլորել վար և աւերել պատահած ամեն ինչ: Իսկապէս քաւական է մի թեթև երկրաշարժ, որ Մակու քաղաքը, եթէ ոչ բոլորովին ոչնչանայ, գոնէ ահագին ղլաններ կրի: Այդ ժայռէ կամարը շատ դիւրութեամբ կարող է պոկել, իսկ միւս քարերը՝ միշտ էլ սպասելի է, որ կարող են գլորել ցած և մեծ աղէտների ու աւերումների պատճառ գառնայ. և ինչպէս պատմում են, նման դէպքեր 1-դիւ կն ու շատ գոհեր տարիլ: Հին ժամանակ մի արհեստական ճախարակ է եղել, որով քաղաքացիները բարձրանում էին կամարի վրայ, բայց այժմ ճախարակի պարանը կտրւած է և գրկւած են հնարաւորութիւնից:

Ահա այդ քաղաքումն է նստում Մակուի Սարգարը. իսկ Մակու քաղաքից բիչ հեռու տարածւում է մի մեծ լեռնաշղթայ, որի գագաթին գտնւում է Մակուի պետի ամարանոցը— Կուրա-խաչը՝ սեւ խաչ:

Մակուի այժմեան դատաւորը, Մուրթգա-դուլի-խանը թէև մի բանի անգամ եղել է Եւրոպա, այցելել է Գերմանիա, Ճրանսիա, Աւստրիա, տեսել է Եւրոպայի կեանքը, և քաղաքակրթութեան հրաշալիքները, թէև կինը աւարտել է Երևանի օրիորդաց պեօպիլնագիւան, բայց ոչ մի ձգտում չէ նկատւում բարեկաւելու երկրի ներկայ դրութիւնը. նոյնիսկ չեն ձգտում փոփոխութիւն մտցնել իրենց մասնաւոր կեանքի մէջ: Նրանք դարձեալ նոյն թուրքերն են, ինչ տարիներ առաջ իրենց հայրերն էին և ոչնչով չեն տարբերւում շրջապատող ժողովուրդներից:

Ներկայ Սարգարը Պարսկաստանում համարւում է հարուստներից մէկը, իսկ Ատրպատականում գրեթէ ամենահարուստը: Սարգարը ունի 150 սեփական գիւղեր, ամբողջ Մակուի գրգերը պատկանում են սրան. Մակուի դատաւորն է, ունի ահագին եկամուտ, իսկ իր դիրքի և կարողութեան համեմատ շատ աննշան ծախս: Ահա այս հանգամանքը— հարստութիւնը— շատ մեծ դեր է խաղացել Մուրթգա-դուլի խանի դատարար լինելու խնդրում, թէ չէ այնքան քաջ, պատերազմիկ և նսաձող քնաւորութիւն չունի: Հէնց այս է շատ մասով պատճառը, որ այժմ կան Մակուի մէջ սրանից անկախ խաներ: Միայն ներկայ դատաւորի հօր, Քէյմուր խանի օրով և նրա ենշումովն էր, որ բոլոր խաները և ազաները խիստ հնազանդւում էին նրան:

Ի այց Քէյմուր խանի մեռնելուց յետոյ այնտեղ շատ բան

փոխանց *). այլ ևս այնտեղ կամքի ոյժը գործ չէ տեսնուած, այլ միայն թուժաններն են, որ մէկը միւսին գերազանցում են: Դրանց մէջ այժմեան դատաւոր Մուրզթզա-դուլի խանը իր մեծ հարստութեամբ գերազանցում է բոլորին, ստանում է Մակուի դատաւորութիւնը և դառնում իր հօր ժառանգորդ: Բայց սա չէ ունենում հօր դիրքը, նրա ղեկավարող ձեռքը, ընկճող քնաւորութիւնը. և Մուրթզա-դուլի խանին չէ աջողուում վերջ դնել առաջացած մի շարք երկպառակութիւններին և խտրող վիճակի մէջ պահել ազգաբնակչութիւնը: Շարունակ խռովութիւններ, շարունակ յուզումն. չը կայ այնտեղ հանգրստութիւն և ապահովութիւն, միշտ յաղթողը թալանողն է:

Մակուի բնակիչները մեծ մասով թուրքեր են, բայց ոչ պարսիկներ, այլ թաթարներ, ինչպէս ամբողջ Ատրպատականում: Մակու գաւառում կան նաև քրդական ցեղեր և փոքր մասով հայեր: Այս թուրքերի մի սասը վերաբերում է Ալի Ալլախի աղանդին, այսինքն Ալին իբրև Աստուած ընդունող. տեղացիները սրանց ասում են կարակոյունցիք — սեւ ոչխարներ:

Այժմ խօսենք այդ ժողովուրդներից ամեն մէկի մասին մանրամասն և առանձին-առանձին:

II.

Ասացինք, որ Մակուի ազգաբնակչութեան մէջ բազմամարդութեան կողմից առաջին տեղն են բռնում թուրքերը, որոնք կառավարում են տեղական խաների ձեռքով, իսկ ընդհանուր պետը, ի հարկէ, Սարդարն է: Թուրքերը մեծ մասով բռնում են Մակուի դաշտային և ցած տեղերը, իսկ քիչ մասը լեռնային բարձրութիւնները: Սեղծ ժողովուրդը հանգիստ ու դադար չունի, նա միշտ էլ պատերազմական վիճակի մէջ է: Այդ էլ, իհարկէ, շնորհիւ իրենց կառավարող խան-աղաների. տարի չի լինում, որ խաները մէկ մէկի դէմ չը կուեն, եղբայրը հօր, հայրը եղբոր դէմ: Շատ անգամ կուում են շատ շնչին ինգրի համար. և այս յուսահատական դրութիւնը տեսւմ է երբեմն շարաթների, ամիսների, ամեն մի բողէ սպասւում է սաստիկ բռնկումն և միևնոյն ժամանակ աշխատում են անընդհատ հե-

*) Շատ անգամ, ինչպէս պատմում են, թէյմուր խանը ձեռնելով և հայհայելով հանապարհ էր դնում թուրքաժառանգի կողմից ուղարկւած մարդկանց. նրա ժամանակ երկիրը շատ էր անկախ:

ազգիքներ տեղալ Սոյ և Քարիզ, իւրաքանչիւրը իրեն արդարացնելու համար, կամ խժերով դիմում են Մակու քաղաքը՝ Մարդարի մօտ: Իւրաքանչիւր խան իրեն յասուկ սուրհանդակներով--երբեմն էլ սարքազներով շրջապատած--տեղեկազգիքներ է հասցնում Սոյ: Պատահում են շատ անգամ երկու կողմի սուրհանդակների մէջ ընդհարումներ. իւրաքանչիւրը դրանցից աշխատում է մէկը միւսի դէմ եղած մեղադրանքը շուտ հասցնել. ի հարկէ այսպիսի դէպքում խորամանկը և փողատէրը աւելի է գործ տեսնում: Այսպիսի կռիւների, երկպառակութիւնների դէպքում, տուժում է խեղճ ոայեա ժողովուրդը, որովհետև այդ սպասողական վիճակի միջոցին աշխատում են խաները միմեանց ֆրասել, թալան են քերում, աւերում ցանքսերը. կողոպտում և չարչարում են, բանտարկում և սոսկալի պատիժներ տալիս. իսկ այս բոլորին վերջ է տրւում միայն այն ժամանակ, երբ գալիս է կառավարութեան մածուրը-պաշտօնեան և վերջ դնում առաջացած վէճերին ու երկու կողմից էլ տուգանք առնելով վերադառնում իր տեղը:

Այսպէս է այս երկրում. մի փոքր վէճի համար զէնքի են դիմում, կռիւ սկսում, ժողովրդին իրար դէմ ոտի հանում: Հէնց մի երկու տարի առաջ, Մարդարի բացակայութեան միջոցին ¹⁾, սրա քրոջ որդի Իբրաղուլլահ խանի ու Մահմադ փաշայի նորարների (ծառանների) մէջ մի շատ շնչին և հասարակ կռիւ է պատահում, և այդ առթիւ զէնքի կանչում են իրենց ամբողջ սարքազներին, ոայեա ժողովրդին. երկու կողմից դիրք են բռնում և փակում ճանապարհը, կտրում երթևեկութիւնը:

Այսպիսի դէպքերում, ինչպէս վերև ասացի, ամենից շատ տուժում է ժողովուրդը. թէև խաներն էլ տալիս են տուգանք, այն էլ մեծ գումարներ, բայց այդ էլ յետոյ ոայեաթի ջանից են հանում, նրա արիւնը ծծում, կաշին քերթում, թալան-թրաշի դիմում:

Մակում թալանի և կողոպուտի միջոցները շատ են. այդ բանը կախում ունի խաների կամքից, ամբողջ օրերով պարապ են մնում և մտածում են զինւելու, փողի ու թալանի մասին. երկու ժողովուրդների տարաձայնութիւններից օգտւում են խաները, ոայաթների մէկ կամ միւս կողմը թալանում են ի պատիժ նրանց:

Իւրաքանչիւր խան բունի կերպով իր ոայեա ժողովրդին հրացան է առնել տալիս. ամեն մի տուն մի զինւոր տալու

¹⁾ Թանը (գառաւորը) գնացել էր արտասահման հիւանդութեան պատճառով:

պարտական է. ձի, հրացան ու իրան պիտոյքները ինքը զինւորը իր ծախսով է առնում և խանը օչ մի կերպ չէ մասնակցում նրան. միայն կուէի ժամանակ, այն էլ շատ հազազիւս գէպքերում, խանը մասնաւոր ուտեստ է բաժանում և ձիերին դարի, պաշար մատակարարում, երբեմն էլ, զէնք չեղած դէպքում, բաժանում, տալիս զինւորներին իր զէնքերից:

Ժողովուրդը ամեն կերպ և ամեն դէպքում կենդեքում, հարստանարում է խաների ձեռքից: Թաները վարում են ժողովրդի հետ, ինչպէս ճորտերի. անում են այն, ինչ որ կամենում են, ինչ իրենց քմահանոյքն է թելադրում. ծեծում, թալանում, պատիժների ենթարկում, շատ անգամ դէն շարտում, գիւղից դուրս վնդում: Ժողովուրդը շունի ոչինչ սեփական. նա հողագործ է. բոլոր հողերը և գիւղերը պատկանում են խաներին և աղաներին: Գիւղացին աշխատում, վարում, ցանում, բերք է ստանում և մեծագոյն մասը դնում է գիւղատէր խանի ամբարը: Մի խօսքով գիւղացին խանի ստրուկն է, նրա կեանքը խանի ձեռքումն է, կարող է ամեն խաղ խաղալ նրա հետ: Իսկ եթէ մի փոքր գիւղացին վիրաւորէ, կամ ընդդիմանայ իր աղային, էլ ամեն ինչ վերջացաւ: Անմիջապէս հրաման է արձակում և թալանում են տուն-տեղ, գրաւում նրա ունեցած-չունեցածը, ու հազար օյիներ գլխին բերելուց յետոյ, տուն տեղից դուրս հանում: Այսպէս ուրեմն, սայեան պարտաւոր է հնազանդել և կատարել գիւղատիրոջ ամեն մի հրամանը. նա պարտաւոր է գործի, աշխատանքի ժամանակ թողնել իր լուծը դաշտում, հրացանը վիր առնել և գնալ խանին ծառայելու. էլ Աստուծ է իմանում թէ ե՞րբ է ազատելու, ցանքն ու վարն էլ չեն փշանայ արդեօք մինչև ազատելը:

Այսպէս է խեղճ սայեա ազգաբնակութեան վիճակը, — միանգամայն մատնւած թշուառութեան ճիրաններին և տնտեսապէս օրէցօր քայքայւում, վատթարանում:

Ամբողջ Մակուի խանութեան մէջ, նոյնպէս և Պարսկաստանում, աշխատողը մէկ է, տասից աւելին ուտող: Թաները և նրանց հետևորդները բոլորն էլ ուտողներ են, ձրիակերների դեռ չենք ասում սէյիգները, որոնք ահագին լէգէօններ են կազմում Պարսկաստանում և ապրում են բացառապէս ժողովրդի աշխատանքով. այդ արտօնութիւնը Ալլահից է շնորհւած նրանց: Հերիք չէ, որ գիւղատէր խան-ազաները իրենց կարգին կողոպտում, թալանում են, մի կողմից էլ պատսպարան են տալիս իրենց մօտ աւազակ փախստականներին և դրանք մեծ համարում ունեն խաների մօտ: Ամեն մի խան իր դաշադին պահում, պաշտպանում է, որովհետև դրա միջոցով կարող

է այս և այն խանի սահմանի վրայ յարձակել, աւերել և թաւանել: Այդ փախստականների միակ զբաղմունքը գողութիւնն է և աւարելը. դրանց հետ միանալով և տեղացիներ, ասպատակում են Ատրպատականը, Երևանեան նահանգի և Քիւրդստանի մի քանի գաւառները: Մրանք յարձակում են կարաւանների վրայ, կտրում ճանապարհորդների առաջը, թալանում, կողոպտում են, մտնում են գիւղերը, նոյնիսկ քաղաքները և գողութիւններ անում: Եստ անգամ այդ բոլորը կատարում են օրը ցերեկով, բայց մի է դրանց դէմ աննողր Գիւղատէրը,—նա էլ խառն և միացած է գողերի հետ: Ընդհանուր դատաւորը,—նա էլ այնքան ոյժ չունի, անկարող է կտաճարութիւնը,—ոչ մի փորձ չի եղել և միանգամայն կտաճարութեան կողմից անուշադրութեան է մատնւած, չեմ կարծում կարողանայ էլ:

Այսպէս է ընդարձակ Մակուս: Օր չէ անցնում, որ գողութիւն չլինի Մակուսի շրջանում. կարելի է ասել, որ ոչ մի անդ Ատրպատականում չկան այնքան գողեր, որքան Մակուս: Անխտիր կողոպտում են այնտեղ ամենքը, երբ չեն ունենում որևէ խանից թուղթ, կնիք, կամ գինւոր և այլն:

Բացի տեղական այդ աւազակներից և կեղեքիչներից, պակաս չէ նաև Տանկաստանից եկող քրդական աւերը, որոնք թահար խանի սպանուելուց յետոյ գալիս են յաճախ, համարձակ և մեծ իւժեքով: Մի հանգամանք էլ կայ, որ որոշ չափով նպաստում է կողոպուտների լայն շափերով տարածելուն, այդ այն է, որ իւրաքանչիւր խան ունենալով իւր սահմանը, իրեն պատասխանատու չէ համարում իր սահմանից դուրս կատարւած այս կամ այն գէտլքին. իսկ պարսից կտաճարութիւնն էլ շատ բան քննել չի ուզում. ուստի որի սահմանում պատահել է կողոպուտը—մնասը, այնտեղի խանին է յանցաւոր դանում և պահանջում է տուգանքը—Չառման: Ահա այս հանդամանքից և կարգադրութիւնից օգտւելով խան-աղաները, աշխատում են փլասել միմեանց,—ուղարկում են իրենց մարդկանց կամ մի խումբ գողերի, ուրիշ խաների գիւղերը թալանի նպատակով և միւս կողմից էլ շտապում են յայտնել տէրութեան, որ այսինչ գիւղում կամ ձորում մարդիկ թալանւեցին և այլն:

Գողութիւն և թալան,—ահա այդ խան-աղաների օրւայ պարապմունքը, ահա նրանց մտածելու առարկաները. և նրանց դիւանում (գատարան) միշտ էլ գանգատը թալան-թրաշի, գողութեան է վերաբերում, մէկը ասում է իմ էջը խից, միւսը՝ ոչխարը, երրորդը՝ հրացանս առան, բոսս առին

այս ինչ գիւղացու պարտքի տեղ, ցանքս աւերեցին և այլն, և այլն:

Եւ Մակուի գրեթէ բոլոր խաները կովկասեան դաւառներից եկող զաղթականներ են, որոնք զաղթել են այստեղ ուսպարակական պատերազմի ժամանակ: Այս խաների մօտիկ ազգականները դեռ այժմ էլ ապրում են Ալէքսանդրօպօլի շրջաններում, Երևանում և Հին-Նախիջևանում:

Երկրի վերաբերեալ գործերը, ի հարկէ, այդ խան-ազա գիւղատէրերն են կարգադրում, տնօրինում, սրանք են յանցաւորին դատում, պատժում: Յանցաւորին շղթայում, ծեծում են կամ զցում մի քանի արշին գետնափոր հորի մէջ: Օրինակ, Մակուի ներկայ դատաւորը ամենամեծ յանցագործին զցում է յայտնի քարաժայռի գլխի որոշեալ տեղից, որի բարձրութիւնը յատակից հաշւում են հարիւր սաժէն: Յանցաւորին հանում են ժայռի գագաթին, ձեռները և ոտները կապում և գլորում են ցած, նա ընկնում է քարերի վրայ և կտոր-կտոր լինում: Իսկ գետնափորի մէջ յանցաւորը մնում է երկար ժամանակ, շարունակ շղթան վզին, տանջւում է խոնաւութեան և ապականութեան մէջ, մինչև որ խանը կը բարեհաճի ազատման հրաման արձակել: Այդ գետնափորի խորութիւնը լինում է մինչև 25 արշին, հացը զցում են ներքև փոսի քարակապ շինւած բերնից: Ինչպէս հացը, նոյնպէս և յանցաւորին շատ անգամ զցում են փոսը առանց կախելու կամ իջեցնելու: Դեռ այդքան տանջանքը բառական չէ, օրը մի անգամ էլ հանում են դուրս, ծեծում և էլի շղթայակապ զցում են փոսը, շատ անգամ էլ պատահել է, որ ծեծելով մեռցրել են:

Բացի այդ պատիժներից, որոնք համարւում են ամենածանրերը, կան և ուրիշները, ինչպէս քիթ և ականջ կտրել, մի քանի յանցաւորներ շղթայած միասին: Զմոռանանք ասել, որ բոլոր խաները շունեն յանցաւորների համար վերև յիշւած գետնափոր փոսեր, ուրիշները զցում են ախոռներում կամ ներքնայարկներում: Մակում չկան բանտեր և բանտային առանձին վարչութիւն. իւրաքանչիւր խան իրեն յատուկ պատիժը ունի և այն է դորժադրում:

Եթէ վերև առաջ բերւած կեղեքումները խաների և ուրիշ աւապակների կողմից չլինէին, ժողովուրդը վարէր հանգիստ և խաղաղ կեանք, սրանք կապրէին գոհ, և ժողովրդի անտեսական վիճակը այդքան խայտառակ չէր լինի: Պէտք է ասել, որ Մակուի բնակիչները շատ են տարբերւում Պարսկաստանի միւս մասերի բնակիչներից թէ իրենց բնաւորութիւնով և թէ պատգամներով: Մակուի ազգաբնակչութիւնը նահապետական ժո-

զովուրդ է. պարապում են գլխաւորապէս խաշնարածութեամբ և երկրագործութեամբ. վաճառականութիւնը և արհեստները զարգացած չեն, դեռ միանգամայն նահապետական վիճակի մէջ են, և եղածն էլ գտնուում է մի բուն հայերի ձեռքին:

Մակուի թուրք ազգաբնակչութիւնը իսկական բնութեան գաւակ է և ոչնչով չէ տարբերում քիւրդերից, թուրքն էլ նոյնքան քաջ և զէնք սիրող է, որքան քիւրդը: Թուրքերը ապրում են բնութեան ծոցում և միանգամայն կտրւած են քաղաքակիրթ երկրներից: Իպրոց և ուրիշ հասարակական հիմնարկութիւններ գոյութիւն չունեն Մակուի խանութեան մէջ, էլի Աարուգատականի միւս մասերում մադրասաներ կան, ուր մօլլաները գրել կարդալ են սովորեցնում: Մակուում այդ էլ չկայ իսկ հասարակական կեանք, պարզ է, չի կարող լինել:

Մակուի ազգաբնակչութիւնը զերծ և անարատ է մնացել մի երկու մոլութիւններից և ախտերից: Գարսկաստանի միւս մասերում շատ մեծ չափերով տարածւած է օպիումի (թրիաք) և ոգելից խմիչքների գործածութիւնը, մանաւանդ առաջինը, որից գործ են ածում նոյն իսկ մութացիկ կանայք: Թաւրիզում դուք շատ կըտեսնէք դեղնած դէմքեր, որոնք օպիումի հետեանք են, այն ինչ Մակուի ժողովուրդը դրա հակապատկերն է ներկայացնում. նա մնացել է թարմ և վայրենի:

Ահա Մակուի թուրք ազգաբնակչութիւնը, նրա վիճակը և նրան կառավարող խան-սղաները: Ազգաբնակչութեան մի սոււար մասն էլ կազմում են քրդերը: Մենք այստեղ աւելորդ ենք համարում երկաթ խօսել քրդերի մասին, քանի որ առանձին յօդւածում մանրամասն կանգ ենք առել: Միայն այս կասենք, որ Մակուի քրդերը բաժանուում են մի քանի գլխաւոր աշիրէթների (ցեղերի), որոնց գլխաւորներն են՝ Զելալցիք, Մլանցիք, Բոււկցիք, Հայդարանցիք, Մօսկցիք և այլն և այլն:

Մակուի քրդերի մեծ մասը պատկանում է Մուրթգաջ դուրի խանին, երկրի դատաւորին, իսկ մնացած փոքր մասը՝ Մուստաֆա-բէյին, Կարինի դատաւորին: Մակուի քրդերն էլ խաշնարածներ են, որք բրդի միակ և սովորական պարապմունքն է:

Քրդերը բռնում են Մակուի ամենալաւ արօտատեղիները և դրանց համար վճարում են խանին շատ շնչին տուրք, բայց պարտաւոր են վտանգի ժամանակ օգնել նրան. իսկ դրա փոխարէն մեծ քնաններ են հասցնում թուրք ազգաբնակչութեան վերջիններս, չլնայելով իրենց աւազակաբարոյ բնաւորութեանը, չեն կարողանում քիւրդերի հետ գլուխ հանել, մրցել նւրանց հետ:

Քիւրդերը եայլազ (ամարանոց) քարձրանալիս, (լեռնա-
յին քարձրութիւններն են կազմում նրանց ամարանոցները) կամ
այնտեղից ցած իջնելիս, որ գիւղի մօտով անցնեն՝ անպատ-
ճառ մի զգալի փնաս կը տան: Շատ անգամ գիւղի անասուննե-
րից խառնում են իրենց նախիրներին և սիւրուներին ու քշում
տանում, կամ քիւրդերը իրենց նախիրները լցնում են
թուրքերի արտերը, ոտի տակ տալիս, տրորում, ոչնչացնում,
իսկ գիւղացին հնարաւորութիւն չունի պաշտպանելու, իր
փնասը պահանջելու: Մակուի կառավարութիւնն էլ չը կարո-
ղանալով զսպել քիւրդերին և վերջ դնել նրանց սխրագործու-
թիւններին, միայն գարնան և աշնան սկզբներին հրաման է
արձակում և յայտնում, որ այս ինչ ամսին քրդերը պիտի
քարձրանան սարերը կամ ցած գան, թող իւրաքանչիւր գիւղ
միջոցներ ձեռք առնի ինքնապաշտպանութեան համար:

Այս է կառավարութեան միջոցը, ուրիշ է ար չգիտէ նա:

III.

Այս երկրում, ինչպէս տեսանք յօդածի առաջին գլխում,
դեռ դարեր առաջ տիրում էին հայերը. նշանաւոր և յայտնի
էր իր հազարաւոր, այս և այն կողմ փռւած յիշատակնե-
րով, հոշակաւոր վանքերով և սուրբ վայրերով, օրինակ
ս. Քաղէի վանքը, Աւարայրի դաշտը, Ստեփաննոս Նա-
խավկայի վանքը և այլն: Բայց այժմ չկան այդ բոլորը,
նրանք աւերել են. այժմ մնացել են միայն դրանց բեկորնե-
րը: Այնտեղ եղել է և իշխել է Հայոց իշխան, եղել են բազ-
մաթիւ հայեր, և այսօր Մակուի բոլոր գիւղերում կան և նըշ-
մարւում են հայերի կենդանի նմուշներ — եկեղեցիներ, գերեզ-
մանատներ, պատմական քաղաքի, գիւղերի աւերակներ, մնում
են դեռ բերդերի, շինութիւնների հետքերը, առանց կորուելու,
իսկ Արտազ-Շաւարշանը աւերակների մի գանձարան է ներ-
կայացնում:

Դեռ XIX դարի սկզբներումն էլ Մակում տիրող տարրը
կազմում էին հայերը, դրանք զաղթել, հեռացել են իրենց ծնն-
դավայրից գլխաւորապէս պարսկահայոց ամհնամեծ գաղթա-
կանութեան միջոցին, այսինքն 1827—1828 թւականներին,
ոսոս-պարսկական պատերազմի ժամանակ:

Եւ այժմ այդ գաւառում մնացել է միմիայն մօտ 180
տուն հայ, այն գաւառում, ուր տասնեակ հազար հայեր են եղել,

ապրիլ, շէնացրել երկիրը, զարգարել պատկառելի և նւիրական յիշատակներով:

Ս. Քաղէոս առաքեալի վանքը, որ ամբողջ դարեր է անցրել, անցեալում այնքան փառք է ունեցել, և սիրելի է եղել ժողովրդին ու փայփայել նրանից, այժմ թէև էլի կանգուն է այդ հռչակաւոր վանքը, բայց խարխուլ, շատ ժաւերը աւեր-

ՄՈՒՋԱՅՅԻՐ-ԷՐ-ԴՆՆ ԵԱՂԵԱՂԸ

ւած: Հսկայ կամարները, որ մի շարք անցքերի և արիւնտատեսարանների են ականատես եղել, դեռ կանգնած են:

Ս. Քաղէի վանքը Աւարայր դաշտի հիւսիս-արեւմուտքումն է, Մակու քաղաքի հարաւային կողմը 5 ժամ հեռաւորութեամբ. և այդ հնութիւնը, 16 դարեայ պատկառելի հնութիւնը պատիւ է հայ ժողովրդի համար:

Վանքից մի քանի սածէն հեռաւորութեան վրայ՝ դէպի արեւմուտք՝ կայ մի բլուր, որի վրայ շինւած է մի փոքրիկ մատուռ, ուր ըստ աւանդութեան նահատակել են Հայաստանի առաջին լուսաւորչին: Այդ բլուրի երկարութեամբ ձգուած են մի շարք պարսպաձև ժայռեր, ստուժ են, որ Թադէոս Առաքեալը հալածելով Սանատրուկի դահիճներին՝ ապաստանել է այդ ժայռերի մէջ, բայց դահիճները վրայ են հասել և տեղն ու տեղը նահատակել: Մատուռը, որը շինւած է նահատակութեան տեղում, մի փոքրիկ բան է, և դեռ կանգուն է: դա շատ հին ժամանակի շինութիւն չը պիտի լինի, որովհետև քարէ դուռը դեռ կախւած է մնացել և ներսը դատարկ է: Այս բլրի վրայ կան և մի քանի մատուռներ:

Իսկ ս. Թադէի վանքից դէպի արևելք, կէս վերստ հեռաւորութեան վրայ, բարձրանում է մի բլրակ, ուր նահատակել է Սանդուխտ կոյսը, որի վրայ նոյնպէս շինւած է մի մատուռ: Եւ այս մատուռը, այս նւիրական վայրը այժմ ծառայում է քիւրդերին որպէս ոչխարների փարախ: Եւ այնտեղ, այդ մատուռի շուրջը տարածուած է Շաւարշանի դաշտը՝ լայն ընդարձակ: Մատուռից մի քանի վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնւում է Կոխ-Բուլաղ գիւղը, որ շինւած է Շաւարշանի աւերակների վրայ: Գիւղից վերև կայ մի բարձր բլուր, ստուժ են, որ այդ բլրի գագաթին շինւած է եղել Սանատրուկի բերդը, և իսկապէս, այնտեղ կան բերդի պարիսպների հետքեր, իսկ շուրջը բաւական ընդարձակ տարածութեան վրայ քաղաքի աւերակներ կան, արտերի մէջ թափթփած են շատ ընտիր տեսակի թրծած աղիւսների կտորներ, տաշած քարեր, անանիների կտորներ և այլն: Այդ աւերակ քաղաքի միջով դէպի բլուրը բարձրանում է մի ուղիղ ճանապարհ, որի երկու կողմն էլ շարւած են մեծ ժայռերից պատեր և շատ որոշ երևում ու նկատւած է, որ դա յատկապէս շինւած է միջնաբերդը բարձրանալու համար: Մինչև այժմ էլ դեռ տեղացի թուրքերի և քրդերի մէջ այսպիսի մի աւանդութիւն կայ, որ այդ բլրի վրայ շինւած բերդում ապրել է մի հեթանոս թագաւոր, որի աղջիկը չէ հաւատացել իր հօր պաշտած կուռքերին և երկըրպագութիւն չէ տւել նրանց, հայրն էլ աղջկան յանձնել է դահիճներին և սպանել տւել:

Առաջ Կոխ-Բուլաղում ապ. ում էին 40 տան շափ հայեր, որոնք հանգիստ կեանք էին վարում քիւրդ Դահար խանի ձեռքի տակ: Վեցերորդ տարին էր, որ սրանք գաղթել էին Թիւրքա-Հայաստանից ու բնակւում էին այդ տեղ: Դահար-խանը օգնում էր նրանց նիւթապէս, սերմ էր տալիս և պարսպում

էին հողագործութեամբ: Իդէպ է ասել, որ ընդհանրապէս գիւղատէրերը, գաւառների թուրք և քիւրդ պետերը. պաշտպանում են հայերին՝ իբրև մի արդիւնաւէտ տարրի՝ իբրև աշխատող ժողովրդի, քանի որ թուրքերը և քիւրդերը իրենց ծուլութեամբ և անշնորհքութեամբ մեծ օգուտներ չեն տալիս գիւղատէրերին և պետերին:

Այսպէս հանգիստ շարունակում էին ապրել հայերը Կոնստանդուպոլիսում մինչև 1901 թւի յունիս ամիսը, երբ Դաւար խանը, Թուրքա-Հայաստանի սահմանի վրայ, քրդերի և կանոնաւոր զօրքերի հետ ունեցած ընդհարման ժամանակ, սպանւեց: Գիւղն էլ ցիր ու ջան են անում, հայերին թալանում, տները քանդում: Այդ արել են Կոնստանդուպոլիսի շրջակայ թուրք և քիւրդ գիւղացիները: Մակեդոնները ոխ ունէին խանի դէմ և նրա սպանւելուց յետոյ իրանց վրէժը այս կերպ հանեցին: Թեղն հայերը գաղթում են Կովկաս, իսկ մի մասն էլ վերադառնում է Թուրքա-Հայաստան: Այժմ Կոնստանդուպոլիսում միայն 5—7 տնւորներ կան. նորից շինում են աւերած տները և ապրում այնտեղ: Այդ գիւղում կան, ի հարկէ, թուրք և քիւրդ տնւորներ էլ:

Հայեր կան այժմ նաև Մակու քաղաքում ¹⁾: Այս քաղաքը ընդամենը ունի մօտ 800 տուն ժողովուրդ, որից 78 տունը հայեր են: Հայերը ունեն եկեղեցի ս. Վարդան անուանով: Միանք մեծ մասով արհեստաւորներ են, գլխաւորապէս գինեգործներ: Հայերը իրենց տարազովը, ածիլւելու ձևով, նիստ ու կացով չեն տարբերում թուրքերից, լեզուն է միայն յայտնում նրանց հայ լինելը:

Մակու քաղաքից դէպի արևմուտք, 15 վերստ հեռաւորութեան վրայ, գտնւում է Գիւղիշ-Քափա գիւղը՝ մօտ 67 տուն հայ բնակիչներով. որոնք զբաղւում են երկրագործութեամբ, ունի եկեղեցի և քահանայ: Իսկ Մակու գաւառի արեւելեան կողմը, Արաքսի ափին, գտնւում է ս. Ստեփաննոս Նախավկայի հոշակաւոր վանքը, բայց միանգամայն անշուք և խեղճ դժբութեան մէջ: Վանքից քիչ հեռու գտնւում է Դարաշամ գիւղը, որ պատկանում է վանքին Դարաշամը ունի 30 տուն հայ, բոլորն էլ աղքատ և ողորմելի, միշտ ենթակայ քիւրդերի և թուրքերի աւարառութիւններին ու ասպատակութիւններին:

1) Այս քաղաքը, ինչպէս տեսնում էք, շատ փոքր է, մի աւանի չափ, բայց քաղաք չը լինելու պատճառով և յարմար դիրք ունենալով, մանաւանդ կենդրոնուէն է, դրա համար համարում է քաղաք:

Ահա այն վայրերը, ուր կան և ապրում են հայեր. և, ինչպէս տեսնում էք, Մակուի գանազան գիւղերում ցրած հայերի թիւը 180 տանից չէ անցնում:

Ուրեմն հայերը կազմում են ազգաբնակչութեան շատ աննշան մասը. և պէտք է ասել, դրանց վիճակը շատ աննախանձելի է:

Այսպիսի պայմանների մէջ մի ժողովուրդ անկարող է իր առաջագիտութեան մասին մտածել և դժւար էլ է այնտեղ կանոնաւոր գործ սկսել: Այժմ Մակուի հայ ազգաբնակչութիւնը իր մտաւոր աստիճաններով դրեթէ ոչնչով չի տարբերւում թուրքերից: Այդ մի բուռը հայերին հոգւում է ս. Քաղէի վանահայր Գէորգ Ժ. վարդապետը:

Մակում սովորութիւն կայ, որ բանտարկեալներին յանձնում են հայերի հսկողութեան. երբեմն դրանց հետ լինում են նաև թուրք պահապաններ: Հայերը անխտիր իրենց հերթին գնում և հսկում են բանտարկեալներին, թէ գիշեր և թէ ցերեկ: Շատ անգամ պատահել է, որ նենգ միջոցներով փախցնել են տալիս բանտարկեալին և միւս կողմից յանցաւորի փոխարէն խեղճ պահապան հային են բանտարկում կամ սուղանք առնում և բաց թողնում: Հայերը պարտաւոր են հրացանաւորներ տալ իրենց խաներին. եթէ մի կռիւ առաջանայ խաների մէջ, իւրաքանչիւր խանի հայն էլ ստիպւած պիտի կռի միւս խանի հայի դէմ. հայերը բաժանւում են մի քանի խաների վրայ: Հայերը ստիպւած են շարունակ օլում և ընգառ գնալ: Սանը այնքան էլ չի մտնում նրանց դրութեան մէջ, ինչ էլ լինի, նա իր գործն է առաջ տանում, թէկուզ լինի հողագործի ամենաթանգ ժամանակը: Սանը տանում, աշխատեցնում է հային ճանապարհի, այգու, ախոռի, տան և պարսպի վրայ օրերով և, նոյնիսկ, շաբաթներով, շատ անգամ իրրն վարձ տրւելիք օրական երկու հացն էլ մերժում են, աշխատաւորը սլէտք է դնէ կամ իր տանից բերէ հացը:

Կատարեալ ճորտութիւն:

Հայերը հեռու, նոյն իսկ մօտիկ, անցեալում, երբ խաների թիւը պակաս էր, ունեցել են անդորր և ապահով կեանք: Բայց այժմ որքան շատանում են խաները, երկիրը բաժանւում է փոքրիկ մասերի—խանութիւնների, հայերի շարշարանքները, ընդհանրապէս բոլոր ազգաբնակչութեան, շատանում են, աւելի ու աւելի նա թշւառութեան գիրկն է ընկնում: Հայը ստիպւած է և՛ սրա գործն անել և՛ միւսի: Այդ թշւառութեան դէմը որոշ չափով կարող են առնել վանահայրերը, հոգևոր առաջնորդները, բայց դրանք, զոնէ անցեալում,

եղել են անտարբեր, նրանց ժուլոթեան շնորհիւ աւելի սուղրկացել են հայերը:

Ահա այսպէս Մակուի հայերը այն՝ ինչ ունեցել են դարեր, տամեակ տարիներ առաջ, հեռագհեաէ, ժամանակի ընթացքում, կորցրել են: Ամբողջ դարեր, եկել անցել են այդ պատմական ժողովրդի և պատմական, պատկառելի ու նւիրական վայրերի, հիմնարկութիւնների, հարիւցաւոր հրաշակերտների վրայով, թողել են իրենց հեաքերը, մարդի անողոք ձեռքը դիպել է այդ յիշատակներին, աւերել նրանց, զրկել իրենց նախկին պայծառութիւնից: Բայց այժմ, ամբողջ դարեր յետոյ, էլի կանգուն են այդ դարաւոր փառահեղութիւնները, արձանները և յիշատակները:

Ճիշտ է, սրանք այժմ չունեն իրենց նախկին պայծառութիւնը, չունեն առաջւայ փայլը, բայց դեռ պահպանում են իրենց վսեմ դիրքը. նրանք հէնց իրենց աւերած տեղով էլի մարդի պատկառանք են ազդում և հազար ու մի նւիրական զգացումներ առաջ բերում:

Ահա ինչ ունի Մակուն:

ՎԵՑ ՕՐ Ս. ԹԱԴԷԻ ՎԱՆՔՈՒՄ

(Այցելուի դիտողութիւններից)

I.

Բռնութեան աւերող և անխիղճ ձեռքը անցեալի շատ մնացորդներ ու յիշատակներ քարուքանդ է արել, հաւասարեցրել է հողին, շատ-շատ մնացել են միայն նրանց բեկորները ցրած զանազան կողմերում: Բայց ո. Թադէի փառաւոր վանքը, որի վրայով անցել է դարերի ամբողջ շղթայ, ենթարկւել է աւերումների, նա այժմ էլ կանգնած է որպէս կենդանի վկայ և հսկում է շրջակայքի վրայ: Նա չի կորցրել իր հմայքը և վեհութիւնը. այցելուն մի տեսակ հպարտութեամբ է նայում դուրերի այս մնացորդի վրայ, և մարդի սիրտը արագ բարախում է, և նա համակում է մի շարք քաղցր, պատմութիւնից մնացած յիշողութիւններով:

Այս հռչակաւոր վանքը ծանր նստած է մի փոս տեղ, ձորի մէջ, և երեք կողմերից բարձրանում են լեռները, միայն առաջն է բաց: Մերկ են այդ լեռները. նրանք կազմում են մի-մի յարմար և ապահով, բայց վանքի համար շատ վտանգաւոր դիրքեր: Այս դիրքերը բնւած դէպքում գրեթէ ոչ մի շարժում անհնարին կը լինի վանքի մէջ: Վանքի պարսպի տակից հոսում է Մակուայ գետի մի փոքրիկ վտակը: Իսկ վանքի տուաջ տարածւում է դաշտավայրը. մեծ և ընդարձակ է այդ հարթութիւնը. նա ծածկւած է կանաչ, բարձր խոտով և ցորենի արտերով: Նայում ես, և քամին, բարակ և ախորժելի քամին շքնկշռնկալէն գալիս շոյում է կուրծքդ և անցնում գնում: Միշտ էլ կայ այդ քամին, սառն և դուրեկան, և մաքուր կանաչ դաշտավայրը օրօրւում է ինչպէս ծովի ալիքները: Բարձր է վանքի շրջակայքի դիրքը, մանաւանդ Սոյ գաւառի հետ համեմատած: Այժմ թէև յուլիսի 10-ն է, և Սոյ գաւառում հունձը և կալսելը կանոնաւոր սկսել է, բայց այստեղ ձորենը դեռ կանաչ է: Ամառանոց է այստեղ, օդը սառն. մրգեր, խաղող կայլն չեն հասնում:

Իսկ վանքի հարաւային կողմում, լեռան լանջում թառած ապրում են մի բուն հայեր: Իսկ մի փոքրիկ գիւղ է, մօտ 30 տուն հայեր, որը թէև կոչում է վանքի գիւղ, բայց պատկանում է Մակուի խաներից մէկին, Իգօ խանին:

Ահա հէնց այստեղ այցելուն կանգ է առնում և նրա սիրտը լցւում է տխուր զգացմունքով: Վանքի գիւղը այժմ պատկանում է մի խանի, ահա ինչ: Ճիշտ է, ս. Քաղէի վանքը թէև կանգուն է և պահպանել է իր հմայքը և վեհութիւնը, բայց չունի նա իր անցեալի հոշակը և գիւրքը. Ո՛ւր է, չըկայ նրա հին և փառաւոր անցեալը, հւր են այնքան հարատութիւնները և կալւածները, հւր է նրա ընդարձած իշխանութիւնը: Այժմ չըկայ դրանցից և ոչ մէկը, և նա վերածել է մի հասարակ վանահայրութեան: Ահա այս տեսակէտից շատ տխուր, շատ անմխիթար է վանքի տպաւորութիւնը:

Չըկայ ոչ մի գրաւոր տեղեկութիւն նրա այդ փառաւոր շրջանի վերաբերմամբ, եթէ չը հաշենք մի քանի արձանագրութիւնները. վանքում չըգտայ և ոչ մի թուղթ այս կամ այն առաջնորդի, այս կամ այն վանահայրի գործունէութեան մասին: Չարձանալի է, այնքան վանահայրեր են եկել վնացել, բայց ոչ մէկը չի թողել իրանից յետոյ իր նախորդի մասին մի փոքրիկ և համտօտ տեղեկագիր: Եւ այցելուն մի բան իմանալու համար ստիպւած դիմում է գիւղացիների մէջ դեռ վառ պահւած յիշողութիւններին, օգտւում է այս և այն արձանագրութիւնից:

Արձանագրութիւններից մենք իմանում ենք, որ վանքը նորոգել է երկու անգամ: Վանքի արևելեան մասը, ուր գրտնրում է Քաղէոս առաքեալի գերեզմանը և կազմում է սեղանը և խորանները, շինւած է հայկական ՉՂԸ թւին, այսինքն մօտ 590 տարի սրանից առաջ, և դրա վերաբերմամբ գտնում ենք հետևեալ արձանագրութիւնը:

Այս տանար լուսակիր և երկնամեան, առկայացել, հաստատագոյն հիմամբք ի վերայ աստուածաբնակ չիբիմին ս. առաքելոյս Քաղէոսի. որ ըստ բազմատեսակ յանցանց մեր ըզկործանումն էառ ի շարժէ. իսկ ես նւաստ սպասաւոր մին, Չաքարիա եպ. որդի պարոն Մանուէլայ, կարողութեամբ Աստուծոյ սկիզբն արարի կրկին նորոգութիւն առաւել քան գառաջինն, ի ժամանակին սաստիկ նեղութեան և հալածանաց բրիտանէից, որ և բազում եկեղեցիք քակտին. վասն որոյ արձանագրեցաք զյիշատակս մեր առ ի յիշատակել զմեզ առաջի մեծին Աստուծոյ և անարիւն զենման զառինն Աստուծոյ հանդերձ ծնողօք և զարմիւք և զաջորդն մեր աղբաւր որդին, զտէր

Տիրացուն և զհարազատ եղբայրս մեր զՊետրոս և զՍարգիս, որք հիմնարկութեան նպաստաւորք եղեն ընչիւք կատարումն Քւին ՉՀԸ:

Իսկ վանքի միւս մասի նորոգութիւնը սերտ կերպով կապւած է երջանկայիշատակ Սիմէոն արքեպիսկոպոսի հետ: Ամենմի գիւղացի երկիւղածութեամբ և օրհնանքով է յիշում այդ անունը. այս անւան հետ կապւած են շատ քաղցր յիշողութիւններ: Սիմէոն արքեպիսկոպոսը համարոււմ է ամենաշինարարը. նա է շինել վանքի արևմտեան մասը, որը կազմում է ամբողջ վանքի-տանարի մեծագոյն բաժինը: Սպիտակ և յղկւած քարերից է շինւած այդ մասը, կանգնեցրած են հաստ և կայուն սիւներ և դրսի կողմից. պատերի վրայ քանդակւած են առաքեալների պատկերները. զանազան տեսակի կենդանիներ: Մի տեղ անա կուում են երկու առիւծներ, մի ուրիշ տեղ հրիշտակն է յաղթական կերպով կանգնած, վանքի մուտքի առաջ, սիւների վրայ զոյգ առիւծները... Թէև այնքան նուրբ չեն այդ քանդակագործութիւնները, բայց շատ կոպիտ էլ չեն, և պէտք է ենթադրել, որ անագին աշխատանք և ծախս է գործ դրւել:

Բացի այդ քանդակագործութիւններից, պատերի, ամենմի սեան վրայ կան արձանագրութիւններ, ուր յիշատակւած են, թէ այդ սիւնը, այս քարը ձկ է տւել և այլն: Տանարի սպիտակ մասի վրայ եղած արձանագրութիւններից գրեթէ իւրաքանչիւրի մէջ յիշատակւած է Սիմէոն արքեպիսկոպոսի անունը: Ի միջի այլոց տանարի առաջ դռան վրայ գտնւում է մի արձանագրութիւն, որը անհրաժեշտ եմ համարում առաջ բերել, որովհետև վերաբերում է արևմտեան մասի շէնքին, շինայած մի երկու բառ որոշ չի կարողացւում:

«Սրբազան Սիմէոն արքեպիսկոպոսիս սրբոյ էջմիածնեցի երբեմն աթոռակալ տէրութեան (մի բառ չի կարողացւում), նստուցին յաթոռոյս, առաջնորդ, շինեցաւ շնորհիւ Ամենակալին Աստուծոյ չքնեղ գեղ (որոշ չէ) և լուսակիբ տանարս և զանգակատունս հիմանէ կարի աշխատութեամբ և հողածութեամբ առաջնորդ Սիմէոն արքեպիսկոպոսիս, յիշատակ և ծնողացս Մուրատին և Գայիանին *):»

Ինչպէս այս, նոյնպէս և այն բոլոր արձանագրութիւնները, որոնց մէջ յիշատակւած է Սիմէոն սրբազանի անունը, կը-

*) Արձանագրութիւնների մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ ցանկացողները թող թերթեն «Արարատի» 1899 թւի համարները. թուղի վարդապետը գրեթէ բոլոր արձանագրութիւնները առաջ է բերել:

բուժում են ՌՄԿ հայկական թւականը. շատ-շատ մի երկու տարով աւել կամ պակաս: Ուստի սրանից կարելի է, կարծում եմ, ենթադրել, որ Սիմէոն սրբազանը առաջնորդ է եղել Արտազ գաւառում XIX դարի սկզբներում:

Բացի տաճարի նորոգութիւններից, Սիմէոն արքեպիսկոպոսը շինել է վանքի բակում առաջնորդարան, զանազան խուցեր, որովհետև նրա ժամանակ, ինչպէս և առաջ, բացի առաջնորդից եղել են և վարդապետներ, ուրիշ խօսքով վանքը եղել է մի միաբանութիւն: Այդ թւականներին թագածառանդ է եղել Ատրպատականում Նայիր Սալթանէն, Աբաս շահը. և մինչև այժմ էլ ցոյց են տալիս այն խուցը. ուր մի անգամ գիշերել է թագածառանդը: Թէ առաջնորդարանը և թէ միւս շէնքերը ամբողջապէս քարից են շինւած: Շատ է ծախուած անշուշտ, մեծ աշխատանք գործ դրւած. բայց շէնքերը շատ հասարակ են, շատ ցածր, խոնաւ, մութ, զրեթէ միանգամայն անյարմար բնակութեան համար: Բայց այդ մասին մանրամասն յետոյ:

Սիմէոն արքեպիսկոպոսի ժամանակ, ինչպէս և որոշ ժամանակ նրանից յետոյ, ս. Թադէի վանքը համարւում էր Ատրպատականի առաջնորդարանը. բաւականին յետոյ միայն առաջնորդարանը փոխւեց Թաւրիզ: Հարուստ, միանգամայն ապահով էր նիւթականի կողմից Ատրպատականի առաջնորդարանը: Արտազ գաւառը, ինչպէս և ամբողջ Ատրպատականի նահանգը լիքն էր հայերով, ստացւում էր առատ հասոյթ, բացի այդ հասոյթից՝ վանքը—առաջնորդարանը ունէր իր սեփական գիւղերը և կալւածները, որոնցից ստացւած արդիւնքը կարող էր լիուրի բաւարարութիւն տալ թեմի բոլոր պահանջներին: Նա ուրիշ խօսքով եղել է մի հարուստ և ընդարձակ միաբանութիւն, իր բոլոր պարագաներով և յարմարութիւններով: Վանքը ունեցել է թւով 15 գիւղ, որոնք գտնւում են Մակու և Աոյ գաւառներում, և մինչև այժմ էլ այդ գիւղերի վերաբերմամբ—որպէս վանքի սեփականութիւններ—եղած բոլոր վաւերագրերը—Փիրմանները պահւում են էջմիածնում, իսկ անունները եւ կարողացայ ստանալ ներկայ վանահօրից: Ահա նրանք:

1) Մըզրա, արևմուտք, վանքից 4 ժ. հեռաւորութեան վրայ:

2) Իւճրի-դաշ, արևելք, 3—4 ժ.:

3) Ղարաքիլիսա (վանքի գիւղ), կպած է վանքին:

4) Դիպակ-դաշ:

5) Աղբուլաղ:

6) Ղարաթուլքի, արևելք, 1/2 ժամ:

7) Սոնա-բուլաղ, հարաւ, 1/2 ժ.:

- 8) Աղղաշ:
- 9) Մահլազան, Սոյ գաւառում:
- 10) Ղորուզ, վանքից 3 ժամ հեռաւորութեան վրայ:
- 11) Նուշիկ, մէկ օրւայ հանապարհ:
- 12) Քեոհրեզան, Սոյ գաւառում, Սէյդաւարի մօտ:
- 13) Չորս, մօտ Շուրուկ. Մակեում:
- 14) Ռահան, հարաւ, 1 ժ. հեռ. վրայ:

Այս 14 գիւղերից զատ, վանքը ունեցել է զանազան տեղերում մի արտ, մի այգի, մի տուն և այլն, ինչպէս օրինակ՝ Իրգա գիւղում (Սոյ գաւառ) ունէր մի տուն և մի այգի, Չորս գիւղում քրաստի՞ հողը, Փեռա գիւղի մէջ մի անտառ, Սոյ քաղաքում մի այգի և տուն (այգու մէջ է այժմ շինած եկեղեցին և դպրոցը), Հաֆթվանում (Սալմաստի գաւառ) մի քանի արտեր, Սոյում, ինչպէս և Մակեում ունեցել է մի քանի ձիթահան գործարաններ: Եւ այս բոլոր կալւածների համար կան այժմ «ղարալաներ»: Բայց արդեօք այդ վաւերաթղթերը և ֆիրմաները ունե՞ն այժմ այնքան զօրութիւն, որ հնարաւոր լինի յետ ստանալ կալւածները, այդ թողնում եմ էջմիածնին մտածելու: Բայց յամենայն դէպս այս բոլորը պարզ ցոյց է տալիս, թէ ժամանակին վանքը որքան հարստութիւն, որքան կալւածներ և գիւղեր է ունեցել:

Բացի վերև առաջ բերած գիւղերից և սեփականութիւններից՝ վանքը ունէր լծկան մի քանի զոյգ եղներ և գոմէշներ, գութաններ, սայլեր, ջրաղաց. նախիրներով տաւար, հօտերով ոչխար էր դուրս գալիս վանքից: Որ իսկապէս վանքը ունեցել է մի քանի հօտ ոչխարներ, որպէս փաստ կարող է ծառայել և այն, որ վերոյիշեալ վաւերաթղթերի մէջ յիշատակւած է, թէ վանքը ունէր զանազան լեռներում երեք բնակչութիւն տեղեր:

— Զանս. առանձին շեշտով նկատեց գիւղի ոչս թաթուր, ուրիշ բան է եղել մեր վանքը, ամբողջ մի գիւղ, ինչքան մարդիկ են լիացել նրա սեղանից:

— Էջ գիտի երանելի ժամանակ, հառաչեց գիւղի տէրտէրը: Էն ժամանակները, վարժապետ Զանս, ուրիշ բաներ էին, էլ էն օրերը չենք տեսնելու. մենակ երեսուն, քսոտասուն հօտաղ ունէր, էդքան էլ տնտեսներ: Էս խուցերը տեսնում ես, սարանք լիքն էին վարդապետներով. հէջ հաշիւ կար, վարժապետ, մեր վանքի գեալուլին: Է՛յ, էլ էնենց բան տեսալու չենք, թող փիս մարդի տունը քանդուի:

Գիւղի բոլոր մարդիկ մի տեսակ յափշտակութեամբ և միևնոյն ժամանակ հպարտութեամբ են պատմում վանքի այդ

փառաւոր շրջանի մասին: Այդ յիշողութիւնները անցնում են բերնէ բերան, սերնդից սերունդ և շատ վառ, շատ թարմ պահպանւում են ժողովրդի մէջ: Ամենքը գիտեն այդ. պատմում են միշտ, առանց ձանձրանալու, պատմում են որպէս մի նոր դէպք, ասես մի օրւայ յիշողութիւն լինի: Վեց օր մնացի նրանց մէջ, վանքում, բայց նոյն պատմութիւնը մի քանի անգամ լսեցի: Գալիս նստում են վանքի պատի տակ և սկսում զրուցել, խօսել վանքի երանելի ժամանակներից: Ամենահետաքրքիրը այդ պատմութիւնների մէջ գիւղացիների ողևորութեան և յափշտակութեան շեշտն է, որ նկատելի է բոլորի մէջ, և մարդ լսում է սրանց առանց յօգնելու կամ ձանձրանալու, որովհետև նրանք հոգի, կեանք են դնում պատմութիւնների մէջ:

— Տէր հայր, այդքան որ պատմում էք նոյն բանը, բը չէք ձանձրանում, գիմեցի ես:

Բոլորի դէմքերին երևաց մի ուրախ ծիծաղ:

— Է՛հ, տնաշէն, ձանձրանալս մըն ա: Աս շորս քսան և հինգ տարեկան եմ, բայց միշտ էլ պատմել եմ, իսկի ձանձրանալ կա՞յ: Ի՛նչս, տարեկան քանի՞ անգամ եմ պատմում:

— Ես ի՛նչ գիտեմ, տէրտէր: Գ. վարժապետ, օրեկան երկու անգամ հաշւիր գնայ, դեռ քիչ եմ ասում:

— Էտենց ա ք՞ը, ես եմ գիտում է. հաշւել չի լինի, ջանձ, ժպտալով վրայ բերեց տէրտէրը:

Օրիժինալ և հետաքրքիր են գիւղացիների զրոյցները, նրանց յիշողութիւնները. մենք այդ կլսենք կամաց-կամաց, աստիճանաբար: Այժմ մենք անցնենք բուն խնդրին:

Մի փոքր վերև ասացի, որ այդ ժամանակ Ատրպատականի առաջնորդարանը ս. Քաղէի վանքն էր. այս միայն մի քանի տասնեակ տարի է, որ առաջնորդարանը փոխւել է Քաւրիզ: Վանքում նստած առաջնորդը ոչ միայն համարւում էր հոգևոր պետ Ատրպատականի հայ ժողովրդի համար և հոգևոր դործերն էր վարում, այլև նա համարւում էր միևնոյն ժամանակ աշխարհիկ պետ: Նա էր ղեկավարում հոգևոր, հասարակական և քաղաքական խնդիրները: Ճիշտ է, այժմ էլ նոյն իրաւունքները վայելում են Ատրպատականի առաջնորդները, բայց առհասարակ թոյլ են գտնւում և չեն կարողանում լիուրի օգուել իրանց ընդարձակ իրաւունքներից. ի հարկէ՛ մեր խօսքը բացառութիւնների մասին չէ:

Այն շրջանում, անցեալում Ատրպատականի թեմը, զանազան յիշողութիւնների և վանահօր տւած տեղեկութիւնների վրայ հիմնւած, աւելի մեծ և ընդարձակ է եղել, առաջնորդի իրաւասութիւնը շատ հեռուն էր տարածւում, քան թէ այժմ:

Ինո ռուս-պարսկական պատերազմից առաջ Ատրպատականի թեմի վրայ էր Սուրճալուի ընդարձակ գաւառը, Բայազէտը, Աղբակը, Բարգուղիմէոսի վանահայրութիւնը: Այս բոլորը մի կողմից. իսկ միւս կողմից էլ նրա իշխանութիւնը գէպի Պարսկա-Հնդկաստանի թեմը աւելի հեռուն, աւելի լայն չափով էր տարածուում:

— Եւ իսկապէս, նկատեց վանահայրը, այն ժամանակ եղել է մի մեծ թեմ, ընդարձակ իրաւունքներով, հայաշատ, հարուստ կալւածներ, առատ արդիւնք, ի հարկէ՝ այդպիսի պայմանների մէջ կարող էր վանքը բարգաւաճել, դիրք և փայլ ստեղծել իր համար: Բայց ի՞նչ կայ այժմ, գրեթէ ոչինչ. այժմ վեր է ածւել միայն մի խեղճ վանահայրութեան շնորհիւ մի շարք պատճառների:

Բայց այժմ անցնենք այդ «մի շարք պատճառներին»:

II.

Վրայ է հասնում 1828 թւականը: Տեղի է ունենում ռուս-պարսկական պատերազմը, իսկ այս պատերազմի անմիջական հետևանքը և արդիւնքը լինում է պարսկահայերի գաղթը: Ատրպատականի ընդարձակ և հայաշատ նահանգը կամաց-կամաց, օր աւուր սկսում է դատարկւել: Ամբողջ Արտազ գաւառը, այժմեան Մակուի խանութիւնը, որը բռնւած էր գրեթէ միմիայն հայերով, և միակ հայերն են եղել տիրողները, տարէցտարի նւազում է գաւառը, հայերը գաղթում և քնակութիւն են հաստատում Կովկասի և Ռուսաստանի զանազան մասերում:

Հարւածը շատ մեծ էր թեմի համար: Ատրպատականի առաջնորդարանի—վանքի դիրքը խախտում է. նրա հեղինակութիւնը թուլանում և իջնում է իր բարձրութիւնից: Ամբողջ թեմը կորցնում է իր ուժը հայերի պակասելու պատճառով:

Բացւում է կողոպոււանների և աւարառութիւնների մի լայն ասպարէզ: Պարսկա-տաճկական սահմանազլխի սարերի վրայ թառած քիւրդերը ախորժակները բացած և ժանիքները սրած ցած են գալիս իրանց բարձրութիւններից և սուանձին-սուանձին հրոսակախմբեր կազմում, յարձակւում են հայաքնակ գիւղերի վրայ և դարկում տանում: Թալան-թառաղը քիւրդերի պապենական և միկնոյն ժամանակ սրբազործւած սովորութիւնն է: Քանի-քանի անգամ քիւրդերը յարձակումներ են գործել վանքի վրայ, աւար, թալան վերցրել և հեռացել: Նրանց յարձակումները, այս վերջին 10—15 տարիներում աւելի յաճա-

խակի էին տեղի ունենում և աւելի վայրագ բնաւորութիւն կրում, այդ էլ պիտի բացատրել մեր կեանքում տեղի ունեցած «չայտնի դէպքերով», որ մի տեսակ դժգոհութիւններ առաջ բերին և լարեցին քիւրդերին հայ ազգաբնակչութեան դէմ, կամ աւելի ճիշտ է ասել, որ քիւրդերի վերաբերմունքը մի փոքր խտացրին, քանի որ առանց այդ «չայտնի դէպքերի» էլ հաշտ չէին հայերի հետ, և միշտ էլ յարձակումներն անպակաս էին:

Այս այսպէս լինելով հանդերձ, հէնց այդ քիւրդերը գալիս են վանք ուխտի, այն էլ ընտանիքներով, մեծ խմբերով: Գուցէ առարկի ընթերցողը, թէ նրանք գալիս են, որ ցերեկով ծախօթանան վանքին, տեսնեն նրա ոյժը, նանաչին մօտիկից, թէ նրանց վերաբերմունքը կեղծ է, շինծու: Բայց չեմ կարծում, ինչպէս նաև ուրիշներն են պատմում, նրանք, այդ վայրենի քիւրդերը մօտենում են վանքին մեծ երկիւղածութեամբ, մաքուր, անկեղծ սրտով: Բայց դժար թէ հնարաւոր լինի մի կերպով հաշտեցնել այս երկու ծայրայեղ—թալանել և պաշտել—և իբրև հակասող վերաբերմունքները, թէև իրական կեանքը երկուսի վերաբերմամբ էլ տալիս է անթիւ և կատարած փաստեր:

Հետաքրքիր է նաև յիշատակել, որ վերջին 3—4 տարիներում վանքը ապահով է եղել և միանգամայն ազատ քիւրդական յարձակումներից: Եւ հայերին աջողւել է վերացնել քիւրդերի և իրանց մէջ եղած ատելութիւնը և բարեկամական յարաբերութիւն ստեղծել: Այդ աջողւել է, ի հարկէ, մեծ դժուարութեամբ և տարիների ընթացքում, այն էլ միմիայն կարինի և նրա շրջակայքում եղած քիւրդերի հետ, որոնց պետք է Մուստաֆա բէյը, որն այժմ մի քանի կալւածական խնդիրների առիթով միանգամայն լարւել է Մակուի սարդարի դէմ:

Այսպէս անա, քիւրդերի յարձակումները, ալան-թալանը մի կողմից, ասես այս հերիք չէր, միւս կողմից էլ թիւրք խաներն ու բէգերն են գալիս, իրանց ժողովրդի հետ միասին էլ աւելի վատթարացնելու հայ ազգաբնակչութեան վիճակը, էլ աւելի դառնացնելու նրա կեանքը: Ատրպատականի, ինչպէս և Արտաղ գաւառի դատարկ և բացւած տեղերը լցւում են թիւրքերը, տարեցտարի այնքան են լցւում, որ կազմում են ազգաբնակչութեան մեծագոյն մասը: Բնականաբար նրանք սկսում են մի շարք ոսնձգութիւններ հայերի վերաբերմամբ, երկրի իշխանութիւնը և կառավարութիւնն անցնում է նրանց ձեռքը, սկսում են ճնշել և հուլածել հայ ժողովրդին, աչք են տնկում վանքի կալւածների և սեփականութիւնների վրայ և կամաց-կամաց, ժամանակի ընթացքում տիրում են այդ բոլորին: Եւ մէկ էլ յանկարծ սթափւում է վանքը, նայում է շուրջը, մնում

է գրեթէ ոչինչ, տեսնում է միմիայն ամայի և դառն իրակա-
նութիւնը:

Ասես հէնց այդ ժամանակներում, այդ ցաւալի իրակա-
նութեան միջոցին, Ատրպատականի առաջնորդարանի տեղա-
փոխութիւնը պալիս է հռչակաւոր վանքի անկումը էլ աւելի
արագացնելու և կատարեալ կացուցանելու: Իրերի այդպիսի
խառն վիճակում, որ անհրաժեշտ էր մի ուժեղ ձեռք, շատ մօ-
տիկից հսկող մի զօրեղ առաջնորդ՝ վանքը անկումից պահպա-
նելու, յանկարծ եղածն էլ հեռանում է: Թէ ճիշտ մը թւին է
եղել առաջնորդարանի տեղափոխութիւնը ս. Թաղէի վանքից
Թաւրիզ, յայտնի չէ, բայց այսքանս պարզ է, որ այդ տեղի է ու-
նեցել մօտ քառասնական թւականներին և Սահակ եպիսկոպոս
Սաթուհեանի օրով, որին պիւղացիք Սաթուհով են կոչում:

—ՁԷ, ջանձ, վիճում են պիւղացիք, երբ տէրտէրը ձայնը
բարձրացրեց, ես էնպէս եմ յիշում սրբազան Սաթուհովին, ա-
սես երեկ լինի: Նա փախաւ, գնաց Սալմաստի, Թաւրիզի կող-
մերը որպէս թէ պտղի հաւաքելու, մնաց Թաւրիզ, էլ չհկաւ:
Էդ կըլինի դուզ 3 քտան տարւայ խօսք, կամ հինգ տարի գրա-
նից պակաս, էն ժամանակ, պ. վարժապետ, ես քո հասակի կը
լինէի հա...

—Հա, էդպէս կըլինի, 60 կամ 55 տարի սրանից առաջ,
նկատեցին ոչս Թաթոսը և մի ծերունի:

Քիւրդերի և թուրքերի կողոպուտները և ասպատակու-
թիւնները, առաջնորդարանի տեղափոխութիւնը և պարսկա-
հայերի գաղթը, վանքի վիճակը դարձնում են անմխիթար և
աննախանձելի. պակաս մնացած տեղն էլ պալիս են լրացնելու
վանքի վանահայրերը: Իբար յետեից դալիս են մի քանի վա-
նահայրեր, մէկը միւսից ապիկար, մէկը միւսից ընչաքաղց և
խայտառակ: Ծպմում, հիւժում են հարուստ վանքը և թողնում
են դատարկ և չոր քարերը, որոնք ողբում են ցաւալի իրա-
կանութիւնը: Մարդ ահամայ մտածում է, լաւ է որ քարերն էլ
չեն կերել:

—Է՛հ, վարժապետ, որտի խորքերից հառաչեց տէրտէրը,
փիս ձարդիկ էին մեր վարդապետները, փիս, այ նրանց տու-
նը քանդելի, ինչպէս մեր վանքը բոլորովին քանդեցին:

—Տէր հայր, դիմեց վանահայրը, Եսայ վարդապետի
պատմութիւնները արա, որ պ. Երևանդը լսի:

Տէրտէրի հրեւը փայլեց, և սկսեց իրան հաւաքել, որ
սկսի:

—Է՛հ, պ. վարժապետ, էնքան պատժելու բանիք կան,
չըզիտեմ որը պատմեմ: Եսայի վարդապետ, այ նրա օջաղը

այրւի, ասում եմ. Շասյի վարդապետը 39 տարի էտեղ հայր սուրբ էր (պէտք է հասկանալ վանահայր): Էն ժամանակ էլ վանքը շատ հարուստ էր, ունէր լծկան եղներ, գոմէշներ, կրթան կովեր և մատակներ, մի քանի սայլեր, գութաններ, սուրուներով ոչխարներ և նախիրներով տաւար, ջրաղաց, ինչ գլուխոգ ցաւացնում, շատ մեծ հարստութիւն, բայց էդ տնաքանդ վարդապետը ամենը տկանց արեց, բոլորը...

Լսեց նա, զգուշութեամբ նայեց շուրջը, գլուխը մտեցրեց ինձ, խորհրդաւոր կերպով և ցածր ձայնով փսփսաց. «բոլորը տնաւեր հայր սուրբը (ցրեց իր ազբօր տունը, որը հէնց հիմայ էլ մեր գեղումն ա՛մ: «Բ՛ը, էտենց ա հա՛», բարձրացրեց ձայնը՝ տէր հայրը և ժպտը երեսին նայեց ոչս թաթոսին և վանահօրը:

— Ոչ միայն այդ, աւելացրեց վանահայրը, ինչպէս պատմում են, զողացել է նաև վանքի իրերից, ինչպէս խաչ և այլն, և իսկապէս այժմ դրանցից շատերը չըկան: Այժմ նրա բարեկամը մեծ հարստութեան տէր է:

— Ը՛րմ, բնծիծաղ տւեց ոչս թաթոսը և ձեռքը ամուր խփեց վանքի պատին, — ստրա գօրութեանը մեռնեմ, իսկի կը թողնի, որ իր շօփը հալալ ուտեն, ըթնւրից դուրս կըբերի: Ինչպէս երևում է հայր սուրբը բանի եղելութիւնը դեռ չի իմացել:

— Ոչ, ի՛նչ է պատահել:

— Ի՛նչ է պատահել. երեք-չորս օր առաջ Աւետիսից (Շասյի վարդապետի բարեկամը) զողացել են փողերը, ասում է ինքը, որ եղել է 28 հատ տանկական ոսկի, 30 հատ սուսական տաս մանկթանոց, 200 մէկ մանկթանոց, դեռ ուրիշ բան էլ կայ, բայց չի ասում:

— Էդպէս է, մեր վանքը ոչ մէկին անպատիժ չի թողնում, վրայ բերեց մի գիւղացի և խաչակներից երեսը:

Առհասարակ այստեղի ժողովուրդը շատ երկիւղածութեամբ է վերաբերում դէպի վանքը: Եղել են դէպքեր, որ յանցաւորները պատիժ են կրել, այս կամ այն կերպ փասուել, և ժամանակի ընթացքում այդ հաւատքը աւելի ու աւելի արմատացել է ժողովրդի մէջ: Նոյն այդ երկիւղածութիւնը և հաւատը նկատելի է թուրքերի մէջ: Թէև ես վեց օր մնացի վանքում, բայց մի քանի անգամ թուրքեր եկան վանք ուխտի. նրանք աւելի հաւատով են մօտենում վանքին, քան հայ գիւղացիները: Մեծ հաւատ ունի մանաւանդ Մակուի այժմեան սարգաբը և մի քանի անգամ առաջարկել է, որ իր ծախսով մի բան շինուի վանքում, որպէս իր հաւատի նշան: Շատ ան-

գամ թուրքերը նախատուած են հայերին և ասում. «գուր ունէք շատ զօրաւոր վանք, կարող սուրբ ունէք, բայց չէք կարողանում նրան արժանի կերպով պատուել»:

Ինչ որ է. զալով Եսայի վարդապետին, պիտի ասեմ, որ ոչ որ մի լաւ յիշողութիւն չըդատմեց նրա 39 տարւայ կեանքից: Բոլոր գիւղացիների բերնից անէծք, միայն անէծք էր լաւում նրա հասցէին: Սիմէոն արքեպիսկոպոս և Եսայի վարդապետ. այս երկու անձնաւորութիւնները հակապատկեր են ներկայացնում վանքի տարեգրութեան մէջ: Մէկը որքան շինարար, միւսը նոյնքան աւերող, մէկը այժմ սուրբի հոշակ ունի ժողովրդի մէջ և միշտ էլ փառաբանում է, իսկ միւսը մի սև բիծ է կազմում վանքի տարեգրութեան մէջ, և անէծք է թափւում նրա գլխին:

— Հէնց բոլոր վանահայրերը այդպէս աւերող և թոյլ են եղել, գիմեցի ես:

— Հա, պ. վարժապետ, վրայ բերեց մի գիւղացի, շինարար հայր սուրբ շատ քիչ ենք ունեցել, բոլորն էլ կերել, փըշացրել են:

— Յիշում ես, տէրտէր, Փիլիպոս հայր սուրբին, սկսեց ուէս Թաթոսը. նա շատ Փաղիր (խեղճ) մարդ էր, անճար, ուտել էլ չըգիտէր: Ամբողջ օրը փակւած էր ներսը. նա մնում էր այն էն օթախում, խեղճը էնքան էր մնում փիս օղի և ծխի մէջ, որ գլուխը գծւում էր, և չէր կարողանում դուրս գալ, յետոյ մենք էինք քաշում դուրս հանում: Քանի անգամ հա գլուխը խփել է էն դրան քարերին և ուռել է:

— Է՛հ, նա շատ անճար և սղորմելի մարդ էր, աւելացրեց տէրտէրը. նա թէև շատ թոյլ էր, անպէտք, բայց էնքան մլաս էլ չէր տալիս վանքին: Էտե՛նց վարդապետներ ենք ունեցել. տեսնում ես, վարժապետ, էն շինութիւնները (նա ցոյց է տալիս դռները, մարագը և այլն), դրանց բոլոր դերանները քանդել, հանել և վառել են. այն էտե՛նց վարդապետներ ենք տեսել: Տեսաւրսերը հէ՛չ իրանց ետին օրւայ մասին չէին մտածում, միայն քանդում, աւերում և ուտում էին, էն էր մնացել, որ պատերն էլ ուտէին: Իսկ Բաղունին-Մաղունին, ամենին էլ ստաներիս պէս ճանաչում եմ. ոչ մէկն էլ բարի պտուղ չէր, մանաւանդ Բաղունին: Էս էլ ասեմ, պ. վարժապետ, որ էդ Բաղունին լաւ հայ էլ չէր, շատ այա-բուլա (կասկածելի) էր երևում մեր աչքին:

— Զէ, տէրտէր, ժպիտով նկատեց ուէս Թաթոսը, մեր վարժապետը, ինչպէս երևում է, լաւ ականջ ունի, լաւ լսող է:

— Հա, երևում ա, մենք էլ հէնց էտե՛նց մարդի ենք ման

գալիս, դեռ էնքան պատմութիւններ կան. էսօր էսքանը հերիք առ Գիւղացիները ոտքի կանգնեցին և մէկ-մէկ, իրար յետեից հեռացան. ես մնացի հազար տեսակի ճնշող պատմութիւնների և զրոյցների աշխարհում:

III.

Բազունի վարդապետից յետոյ վանքը կարճ ժամանակով համարեա թէ թափուր մնաց. կառավարում էր մի աշխարհական մարդ, որից անմիջապէս յետոյ նշանակոււմ է այժմեան վանահայր՝ Գէորգ Ժ. վ. Նալբանդեանը: Այնպէս որ այս մօտաւորապէս երկու տարի է, դուցէ և մի քիչ աւելի, որ ս. Քաղէի վանահայրութիւնը յանձնուել է Գէորգ վարդապետին:

Բայց ի՞նչ գտաւ նա վանքում, ունէր վանքը գէթ ապրելու միջոցներ:

Իրականութիւնը շատ տխուր էր, նոյնիսկ սպանիչ: Զրկար կալւածներից և ոչ մէկը. դեռ այդ ոչինչ: Զրկային լըծկան գոմէշներ կամ եզներ, որպէսզի վարուցանքն սկսւի, չը կար սայլ և գութան, աւերակ էր դարձել և ջրաղացը: Եղած մի քանի հատ կովերը և ոչխարները չեն տալիս բաւարար բան, ցորեն պրկթէ չըկայ: Ահա այս աստիճան յուսահատական էր իրերի դրութիւնը: Գէորգ վարդապետը ստանձնոււմ է պաշտօնը, գալիս է վանք, տեսնում է դառն իրականութիւնը և բոլորովին շշմում և շար է մտում: Ամբողջ շաբաթներ են գալիս ու անցընում, և հնարաւորութիւն չունեն մի տաք կերակրի երես տեսնել, շատ անգամ ցամաք հացով են օրեր սպանել:

Այս ապրուստը. իսկ ի՞նչ էր ներկայացնում վանահօր բընակարանը: Շատ հետարքքիւր է այդ խուցը: Դա մէկն է այն սենեակներից, որ շինել է Սիմէոն արքեպիսկոպոսը սրանից մօտ 90 տարի առաջ, թէև յանցանք է այդ խուցերին սենեակ անուն տալը: Յաճիկ և խոնար են այդ խուցերը. դեռ այդ, ասենք, տանելի է. ապա ողորմելի և խզուկ լոյսը: Վանահօր խուցը, որը համարոււմ է առաջնորդարան և ամենալաւը, երբ մարդ խարխափելով մտնում է, մի քանի բոպէ ոչինչ չի կարողանում տեսնել, սպասում, սպասում է և յետոյ հնարաւոր է լինում նշմարել խուցի իրերը: Եւ այդ ասում ենք առանց ծայրայեղութիւնների մէջ ընկնելու: Դեռ սա համարոււմ է ամենալաւը, հասկանում էք: Այդ խուցը ստանում է լոյսի մի քանի ողորմելի շողեր— ճառագայթներ իր խեղճ ու կրած լուսամուտներից: Երկու հատ են այդ «լուսամուտները» և դրանք բռնում

էլ ասեմ, որ միայն վանահայր խուցի շուրջամուտները ունս ապակիներ, այն էլ ներկայ վանահայրն է գցել տել, միւսնե- ները այդ բախտից էլ գրկած են: Փոշի, անձրև անարգել լըց- տում են ներս. կամ հակառակ դէպքում պիտի շորով բռնեն, այն ժամանակ լոյսի կողմից էլ աւելի անտանելի կը դառնայ:

Մի խօսքով միանգամայն անյարմար և ֆլասակար են ապրուստի համար. խոնաւ օդը մարդի խեղդում է և իսկոյն մարդ բնատիզմ կարող է ստանալ: Չարմանալի է, այնքան ծախս է արւած, ահագին աշխատանք գործ են դրել և շինել են այսպիսի անպէտք բնակարաններ: Կրկնակի զարմանալին այն է, որ այնքան վանահայրեր են եկել և գնացել, բայց ոչ որ չի մտածել իր համար մի կարգին բնակարան շինել, այլ միայն ոյժ են տել շորթելուն: Ահա ձեզ հսկայ անհոգութիւն և ան- տարբերութիւն:

Բայց դեռ այս չէ ամենը. խուցերի վերաբերմամբ ամե- նահետաքրքիրը Տնում է: Մի գիշեր, ընթրիքի միջոցին նկատե- ցի, որ սպիտակ թեփ է թափւում առաստղից հացի վրայ: Ընդհատեցի ճաշելը և սկսեցի նայել վեր:

— Ի՞նչ էք նայում, հարցրեց ժպտալով վանահայրը: դա փտած տախտակի թեփն է: Ահա այսպիսի օրեր ենք բաշում, պ. Սրւանդ:

Սև իսկապէս. ես ուղեցի ստուգել այդ. հովանոցի ծայրով կամացուկ շօշաթեցի տախտակը, և յանկարծ կոտրւեց և ըն- կաւ. մի կտոր փտած, միանգամայն լիսկւած, քրքրւած տախ- տակ:

— Բոլորն էլ այդպէս է, նկատեց Գէորգ վարդապետը, ի- դուր տեղը ձեռք մի տւէք. միշտ էլ թափւում է, չէք տես- նում, մի քանի տեղ նոր տախտակներ եմ դրել:

Կրկին յիշեցնում եմ, չըմոռանաք, որ սա ամենալաւն է: Եթէ այս բոլորի վրայ աւելացնենք և այն, որ տանարի այս կամ այն մասը աւերել, փուլ էր եկել և անհրաժեշտ էր նո- րոգութեան, կարծում եմ, պատկերը այլևս թերի կողմ չի ու- նենայ:

Ահա ինչպիսի ողբալի վիճակի մէջ էր ս. Թադէի հոչա- կաւոր վանքը: Երբ Գէորգ վարդապետը ստանձնում է նրա վանահայրութիւնը

Նա թէև սկզբում շարժում է տեսնելով վանքի թշուա- դրութիւնը, բայց յետոյ սթափւում և սկսում է կամաց-կա-

մաց գործել, շէնց առաջին անգամ նա ձեռնարկում է ջրադա-
ցի խնդիրը, և նրան կարճ ժամանակում աջողում է վերաշի-
նել ջրադացը, որն սկսում է զանոնաւոր գործել: Իսկ այդ ա-
հագին ապահովութիւն էր վանքի համար: Իսկ այնպիսի մի ա-
ջողութիւն էր, որ ոչ ոք, ինչպէս գիւղացիք են խոստովանում,
չէր կարողանում հաւատար, որ նորից վանքը ջրադաց է ունե-
նալու: Այժմ ջրադացը տալիս է վանքի գրեթէ տարեկան պա-
րէնը. իսկ այդ քիչ քան չէ:

Այս մի կողմից, միւս կողմից որոշ չափով օգնութեան է
հասնում վեհ. Կաթողիկոսը՝ որոշ գումարներ տալով վանքին սո-
րոգութիւնների համար, տեսնելով վանքի ընկած, աննախան-
ձելի կացութիւնը: Սոյ գաւառն էլ միացնում է վանքին: Ճիշտ
է, Սոյ գաւառի հայ ազգաբնակչութիւնը տնտեսապէս ընկած
լինելով, չէր կարող խոշոր գումար տալ տարեկան, յաճենայն
գէպս աւաճն էլ մի փոքր բացւած կարող էր ծածկել: Այնպէս
որ այս երեք հանգամանքների շնորհիւ վանահայրն սկսում է
մի փոքր ազատ շունչ քաշել և ստանութեամբ դիտել շուրջը:

Ներկայ վանահայրը, ճիշտ է, շունի մեծ զարգացում և
կրթութիւն, բայց բռնւած է գործելու տենչով. նա ունի լաւ
ձգտումներ և անկեղծ կերպով աշխատում է օգուտ տալ վան-
քին, մի քան անելու և պէտք է ասել, նա գործ է շինում, ի
զուր օրեր չի սպասում:

Ջրադացը գործի դնելուց յետոյ, նա ձեռնարկում է վան-
քի նորոգութեանը: Զարբարիա եպիսկոպոսի շինած բաժնի մի
փոքր մասը քանդակել էր, այդ մասն է նա շինում, փոքր եմ
ասում, բայց մեծ աշխատանք և ծախս է պահանջում: Այժմ
թէև վանքը շատ նորոգութեան տեղեր ունի, ինչպէս օր. զան-
գակատունը, տաճարի գուան վերեր, որ Սիմէոն արքեպիսկո-
պոսը կիսատ է թողել և այժմ անձրև է գալիս, քարերի ա-
րանքով լցւում է սլաքների մէջ և փշացնում է. ասում եմ, նո-
րոգելու շատ տեղեր կան, բայց փող, փող չկայ:

Այս երկու տարւայ ընթացքում շինում է նաև մի քանի
լաւ սենեակներ, ի հարկէ, կանոնաւոր սենեակներ, բայց մին-
չև այժմ գեո չի ծածկել, թէև ամեն ինչ պատրաստ է. առնում
է գութան, լծկան եզներ և քոճէշներ, առնում է սայլ և սկսում
է կանոնաւոր մշակել վանքի մնացած մի քանի կտոր արտերը
և կարգի բերել վանքի քայքայւած տնտեսական գրութիւնը:

— Ըր, ոչս թաթոս, ի՛ր Գէորգ վարդապետը իսկի բան
չի՞ կերել վանքից, գիտեցի ես:

— Լաւ կուտէր, համա ուշ հասաւ, հէչ մի շոփ էլ չէին
թողել տնտեսանգները էս Ֆաղիրի համար:

—Չէ, պ. վարժապետ, պիտի Աստծով խօսենք, էս մարդից շատ գոհ ենք, մարդը շինարար է. էդ ջազացը ինչ ա, մէկ ժիլլիոն արժի մեզ համար, ասաց տէրտէրը:

Իմ մշտական այցելուները և խօսակիցներն էին տէրտէրը, ոէս Թաթոսը և մի երկու գիւղացի, ի հարկէ և վանահայրը, և մեծ մասով մեր խօսակցութիւնը պատում էր վանքի շուրջը:

—Իրուստ է ասում տէրտէրը, աւելացրեց մի գիւղացի, էս մարդը շատ գործող է. տնաշէնը բերնից կտրում է, որպէսզի վանքը կարգի բերի:

Շատ գիւղացիների խօսեցրի, բոլորն էլ գրեթէ, աննշան բացառութեամբ, գոհ էին վանահօրից: Այնպէս որ այժմ շնորհիւ Գէորդ վարդապետի՝ վանքը մի փոքր բարելաւ վիճակի մէջ է: Վանքը այժմ ունի 32 ոչխար, տասը կթան, 15 տաւար, 4-կթան կով և մատակ, 4 եզ, 4 զամէշ, մի գուլթան, մի սայլ, շրաղաց, մօտ 30 խալւար հող, երկու հատ ձէթհան գործարան, նոյնպէս և հաւեր, բաղեր և այլն. մի փոքրիկ միաբանութիւն: Այնպէս որ այժմ վանքի վիճակը բաւականին բարւոք կարելի է համարել և կարելի է յուսալ, որ հետզհետէ, ժամանակի ընթացքում աւելի ու աւելի կը բարեկարգուի:

Բայց վանքի միայնութիւնը սարսափելի է, ապրելը ուղղակի անտանելի: Ընկած մի անէլիւն, լիոների մէջ, միանգամայն բացակայում են կանոնաւոր ճանապարհներ, չըկայ փոստ և հեռագիր, գրեթէ ոչինչ: Եւ իսկապէս շատ ծանր է վանական կեանքը, մանաւանդ այսպիսի պայմանների մէջ: Խեղճները հընարաւորութիւն չ'ունեն գէթ թերթ ստանալ, իմանալ ինչ է կատարւում արտաքին աշխարհում, ինչ է անցնում-դաճում, և եթէ թերթ էլ ստանում են, ի հարկէ սուրհանդակի միջոցով, այն էլ բաւականին ուշ, ու իրանց թարմութիւնը կորցնում են, թէև նրանց համար էլի թարմ, նոր են լինում:

Այսպէս է վանքի կեանքը. թէև ևս վեց օր մնացի վանքում, և ամեն ինչ նորութիւն էր ինձ համար, բայց էլի շատ տաղտկալի էին անցնում օրերը, և շատ սրտնեղում էի:

Վանքի շուրջը, լեռների վրայ կան փոքրիկ հիկոկեցիներ, և ենթադրւում է, որ դրանք Թադէոս առաքեալի շարչարանաց վայրերն են: Վանքի առաջ, ընդարձակ դաշտի մէջ, մի ցածր բլրի վրայ երևում է ս. Սանդուխտ կոյսի մատուռը: Փոքր և անպանծայճ է այդ մատուռը: Եւ հրը մարդ մտածում է, որ մի շարք դարեր են անցել սրանց վրայով, ակամայ բացապանչում է, որ յամենայն դէպս շատ մեծ է եղել հայ ժողովրդի հաւատը և ջերմեռանդութիւնը, որ կանգուն է պահել իր սուրբ վայրերը. և այդ պատիւ է բերում հայ ժողովրդին:

Ի՞նչ վանքից աւելի հետուն, ամբողջ Մակուի խանութեան մէջ ցրած են և աչքի խփում եկեղեցու բեկորներ, քաղաքի մնացորդներ, փլուած շէնքեր, որոնք մի-մի կենդանի վկաներ են հայ ժողովրդի անցեալ փառքի, մի-մի պերճախօս փաստեր են, որ անցեալում այս կողմերը տիրապետող տարրը եղել է հայ ազգարնակութիւնը: Տխուր է այդ բեկորների, հնութեան այդ մնացորդների թողած տպաւորութիւնը: Եւ ընդհանրապէս ես հեռացայ վանքից աւելի տխուր յիշողութիւնների և տպաւորութիւնների տակ...

ԽՈՅ ԳՄԻՍՈՒ ԵՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԱԿԸ

I.

Սոյը ընկնում է Ատրպատականի հիւսիս-արեւմտեան կողմում. նրա սահմանակից գաւառներն են, հարաւից՝ Սալմաստը, հիւսիսից՝ Մակուէ խանութիւնը, արեւմուտքից նա ձգւում է մինչև օսմանեան կառավարութեան սահմանները, իսկ արևելքից տարածւում է համարեա մինչև Ղարաղազի սահմանները: Ահա այդ տարածութեան վրայ է ընկնում Սոյ դաւառը: Սոյը կազմում է Արտազ գաւառի շարունակութիւնը և բռնում է նրա հարաւային մասը, որը քաւականին ցածր է և խոր ընկած: Իա մի ընդարձակ և տափարակ ձոր է, որի շորս կողմերից էլ բարձրանում են լեռներ և բլուրներ: Բարձր չեն այդ լեռները. բացի Աւրուն, Չէյլխանա և Ղոթուրի սարերից՝ միւսները ցածր բլուրներ են: Մերկ և չոր են այդ լեռները, միանգամայն զուրկ կանաչ ծիրից. միայն մի քանի տեղ, լեռների լանջերի վրայ տեսայ կանաչ բուսականութիւն իբրև օազիս ընդհանուր ամայութեան մէջ: Այսպէս է ոչ միայն Սոյում, այլ գրեթէ Ատրպատականի բոլոր մասերում: Թաւրիզից Սոյ գնալիս անցնում էք ահագին տարածութիւններ, կտրում անցնում էք լեռներ և բլուրներ, բայց լերկ են բարձրութիւնները, չոր, ամայի է հարթութիւնը:

Ասացի, որ Սոյի բռնած տեղը խոր է, ցածր: Այդ խորութիւնը պարզ և որոշ նկատւում է մանաւանդ սահմանակից բլուրներից դիտելիս, իսկ Մակու գնալիս շատ զգալի է լինում, որովհետև հետզհետէ բարձրանում էք: Անշուշտ հէնց այս հանգամանքին կամ գաւառի ցածրութեանը պիտի վերադրել այն, որ ամառները Սոյում սաստիկ շոգեր են լինում: Այս ամառ մի քանի օր այնպիսի շոգեր արեց, ասես բոցեր և կրակ էր թափւում երկնքից, այն ինչ Սալմաստում, որը աւելի հարաւ է, շատ աւելի մեղմ է լինում ամառը: Այնպէս որ անտանելի կըլինէր ամառները Սոյում եթէ չըլինէր զով բամին, որ երեկոները միշտ փչում է սարերից: Ընդհանրապէս վերցրած՝ կլիման բարեխառն է և օդը մաքուր:

Որքան խեղճ, որքան չոր է բուսականութիւնը շրջապատող բարձրութիւնների վրայ. նոյնքան հոխ, նոյնքան հարուստ և փարթամ է ամբողջ հարթութեան վրայ. Ամբողջ Յոյ գաւառում չըկայ մի թէկուզ փոքրիկ անկիւն, որ բոլորովին զուրկ լինի կանաչից: Ընդարձակ տարածութիւնը ծածկւած է բուրմաթիւ գիւղերով, իւրաքանչիւր գիւղ շրջապատւած է մեծ և հարուստ այգիներով, ունի իր շափ արտեր,—հողը բերրի է և ուժեղ, ջուրն էլ առատ:

Յոյի աչքն է կաղմուս Դադ-բաղին, որը գտնւում է քաղաքի հարաւային կողմը, մօտ մէկ վերստ հեռաւորութեան վրայ: Դա մի ընդարձակ և միևնոյն ժամանակ հրաշալի այգի է, ունի գանազան ալիւններ, մէջը կայ աղբիւր, որի ջուրը վրձիտ և առողջարար է, իսկ ամբողջ այգին ծածկւած է կանաչով, մեծ և փոքր ծառերով, թեթև և դուրեկան բաժին էլ հօտնապակաս է: Դադ-բաղին հիանալի գրօտտեղի է. քաղաքացիները յաճախ գնում են այնտեղ, և գնում են ընտանիքով, կարգին պատրաստութիւններով և մնում են այնտեղ ամբողջ օրը: Դնում են ոչ միայն քաղաքի բնակիչները, այլ և մօտիկ գիւղացիները. այնպէս որ Դադ-բաղին հոշակւած է ամբողջ գաւառում: Ամեն մի հանրօրդ, ամեն մի օտարական Յոյ գալիս անհրաժեշտօրէն առաջին անգամ այցելում է Դադ-բաղին. և ուրիշ կերպ էլ չի կարող լինել, քանի որ միշտ զբաւիչ պատմութիւններ կըլսի նրա մասին: Ճիշտ է, Յոյ գաւառում շատ կան գեղեցիկ, կանաչկոտ վայրեր, բայց դրանցից ոչ մէկը չունի Դադ-բաղու գրաւչութիւնը, նրա յարմարութիւնները և գեղեցկութիւնը: Ըոխ և գեղեցիկ է բնութիւնը Յոյ գաւառում, որովհետև աւատ է նրա ջուրը և բերրի՝ հողը: Յոյը թէև ունի մի հատիկ գետ, բայց նա առատ ջուր է մատակարարում ամբողջ գաւառին: Դոթուր է կոչւում այդ գետը. Դոթուր-չայ են ասում բոլոր թուրքերը, իսկ Տղմուտ գետ՝ հայերը: Յոյ գաւառի արևմտեան կողմում, պարսկա-տանկական սահմանապիտում կայ մի փոքրիկ գաւառակ, որը շրջապատւած է բարձր լեռներով, որոնք կոչւում են Դոթուր: Ահա այդ լեռներից է սկիզբն ասնում Դոթուր-չայը և դրանցից էլ ստացել է իր անունը: Դոթուրը կտրում է անցնում է Յոյի ամբողջ երկարութեամբ, արևմուտքից գէպի արևելք, մեծ և փոքր առուներով ջուր մատակարարում աջ ու ձախ կողմերում գտնւած գիւղերին և այսպիսով ոտոգում բովանդակ գաւառը:

Ջրի պակասն այս գաւառում լրացնում են աղբիւրները, որոնք այնքան շատ են այս կողմերում: Մաքուր, յստակ և առողջարար է աղբիւրների ջուրը, ազգաբնակչութիւնը իր խմե-

լու ջուրը վերցնում է այդ աղբիւրներից, որովհետեւ Ղոթուրի ջուրը խմելու համար այնքան էլ լաւ չէ: Մեծ է Սոյի գանազան կողմերում եղած աղբիւրների թիւը. ամեն մի քայլափոխում դուք պատահում էք աղբիւրի, որից բղխում է լաւ և անուշ ջուր. իւրաքանչիւր պիւղ ունի մէկ, երկու և աւելի աղբիւրներ, ինչպէս օրինակ Մէջգաւարը, որը ունի շատ անուշ ջուր և գտնւում է Սոյի ՚իւսիս-արեւմտեան մասում: Մէջգաւարը աղբիւրների մի ցանց է, որ բռնել է գետնի այդ ամբողջ մասը. և դրանք բացի ազգարնակութեանը համեղ ջուր մատակարարելուց՝ մեծ դեր են խաղում և գետնի ռոտման դործում: Յայտնի աղբիւրներից են համարում նաև Զըլզըլա-բուլաղ (երկրաշարժի աղբիւր), Սոշ-բուլաղ (քաղցր աղբիւր) և այլն:

Աղբիւրներից պակաս դեր չեն խաղում և քեանրիկները, այսպէս ասած, արհեստական աղբիւրները: Քեանրիկները դեռ շատ հին ժամանակներից սկսած ծանօթ են պարսիկ ժողովրդին և յայտնի դեր են կատարում Պարսկաստանի կեանքի մէջ: Բայց ի՞նչ է քեանրիկը և ի՞նչպէս են շինում: Դա մի առակ է, որ հասում է գետնի տակով և ոչ երեսով: Պարսկաստանի համարեա թէ բոլոր մասերում գործածական է այդ ձևի ջրի մատակարարումը: Քեանրիկի ջուրը համարեա նոյնքան մաքուր և լաւ է, որքան աղբիւրի ջուրը:

Ահա այդ նպաստաւոր պայմանները, որոնք տալիս են հարուստ պտղաբերութիւն, չընայած որ ժողովուրդը դեռ գետինը ՚ներկում, մշակում է իւր նախնիների սնկարգ միջոցներով: Սոյում ցանում են պլխաւորապէս ցորեն և բամբակ, պակաս շափով դարի, ծխախոտ. լինում են և բոստաններ: Նա շատ հարուստ է պտղի կողմից, խաղող, նուշ, բալ, տանձ, սալոր, խնձոր և այլն, այնքան առատ, այնքան արժան են, որ, ինչպէս ժողովուրդն է ասում, հողի դին է: Սոյը, և շատ իրաւացի, համարում է դութմայի (սեխ) աշխարհ:

Սոյ գաւառում կայ և տաք բուժիչ ջուր, որից, բնականաբար, չըզիտին տեղացիները օգտւել, ինչպէս հայրկն է:

Սոյը աղի հանք էլ ունի: Դա մի փոքրիկ բլուր է, որ գտնւում է Սոյի հարաւային կողմը, Սալմասաի ճանապարհի վրայ: Այս էլ պէտք է աւելացնել, որ այդ աղի հանքը այնքան էլ մաքուր չէ, բայց յամենայն դէպս ազգարնակութեան համար մեծ բարիք է:

II.

Այդ տարածութեան վրայ կան բազմաթիւ գիւղեր: Ինչ ասել կուզի, որ ստատիստիկան միանգամայն բացակայում է այս երկրում, և ձարդ շատ անգամ մտաւոր թւեր անգամ անկարող է լինում առաջ բերել: Թոյի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը կազմւած է թուրքերից, հայերից և քիւրդերից, զրանցից զատ ուրիշ ազգութեան պատկանող ժողովուրդներ գրեթէ չըկան այս գաւառում: Թուրքերը, իհարկէ, իրանց թւով բռնում են առաջին տեղը և կազմում են ամբողջ ազգաբնակչութեան մեծագոյն բաժինը. ապա գալիս են քիւրդերը, իսկ ամենափոքր թիւը կազմում են հայերը:

Ինչպէս անցեալում, նոյնպէս և այժմ, գաւառի գլխաւոր քաղաքը համարւում է Թոյը. որը նստած է համարեա ուղիղ գաւառի հարթութեան կրծքի վրայ և շրջապատւած իրար մօտիկ մի շարք գիւղերով: Թոյը բերդաքաղաք է, շրջապատւած հաստ և բարձր պարիսպներով: Այս բերդը համարւում է XVII դարի գործ:

Ամբողջ Թոյ քաղաքը կազմւած է երկու մասից. մէկ՝ պարիսպների միջի տարածութիւնը, ուր բռնում են բացառապէս թուրքերը, և այդ ձաւը կոչւում է բերդ, և երկրորդ՝ բերդից դուրս, մօտ 15 բուլէի հեռաւորութեան վրայ, ուր ապրում են հայեր և թուրքեր խառն, որը կազմում է բերդաքաղաքի մի թաղը, հէնց այդ մասը «Թաղ» էլ ասւում է: Թոյ քաղաքը ընդհանրապէս գեղեցիկ գիրք ունի, շրջապատւած է սիրուն ծառուղիներով, որոնց աչքը կազմում է դէպի Մալմաստ տանող ընդարձակ, լայն և գեղեցիկ խիւանը. ունի գեղեցիկ կանաչկոտ վայրեր, ինչպէս Դաղ-բաղին, լաւ այգիներ: Քաղաքի մէջ զանազան կողմերից նկատւում անցնում են փոքրիկ առուներ, և բոլորի հզրներումն էլ կան տնկած ուռի և բարդի ծառեր. այդ կողմից հարուստ և գեղեցիկ է մանաւանդ Թաղը:

Առաջ, դեռ XVII դարում, Թոյը կազմում էր մի ընդարձակ և ուժեղ խանութիւն, իսկ նրա կառավարիչը՝ խանը համարւում էր միահեծան, անկախ պետ, նա չէր հանաչում պարսից շահնշահի պերիշխանութիւնը: Իսկ այժմ Թոյը դարձեալ է Պարսկաստանի ամենաստփորական գաւառներից մէկը: Թոյում մնում է մի դատաւոր, հաքիմ, որ համապատասխանում է կովկասի գաւառապետին և ամբողջ գաւառի կառավարութիւնը յանձնւած է նրան: Պարսկաստանում առհասարակ հաքիմը ոչ միայն կառավարութիւնից ռոնիկ չէ ստանում, այլ այդ պաշտօնը ստանալու համար ինքն է վճարում որոշ գու-

մար: Ուրիշ խօսքով, դատաւորութիւնը ծախւում է այս կամ այն անհատին, այս կամ այն խանին: Ներկայ դատաւորը, ինչպէս պատմում են, երրորդ անձնաւորութիւնից է գնել: Ատրպատականի բարձրագոյն վարչութիւնից ստացել է մի ուրիշը, նա ծախել է այդ պաշտօնը, իհարկէ՝ անշուշտ օգուտով, մի երկրորդ անձի, իսկ սրանից էլ ստացել է ներկայ դատաւորը: Այս էլ առեմ, որ Յոյի դատաւորը յանախ փոխւում է, պաշտօնանկ է լինում ¹⁾: Յոյի դատաւորը համարւում է նաև Սալմաստի ընդհանուր կառավարիչ:

Ոչ միայն դատաւորութիւնը, այլ ամեն ինչ այդպիսի հիմքերի վրայ է հաստատւած Պարսկաստանում: Ահա և սարփարաստութիւնը, որ նոյնպիսի հիմունքների վրայ է դրւած, ինչ դատաւորութիւնը, դեռ աւելի վաթիսար: Այս պաշտօնն էլ է ծախւում, և ով շատ է վճարում, նա է ստանձնում պաշտօնը: Սարփարաստը համարւում է միայն քրիստոնեաների պաշտպան, իրօք՝ կեղեքող, հարստահարող: Սարփարաստութիւնը Պարսկաստանում հաստատւած է Ռուս-տաճկական պատերազմից անմիջապէս յետոյ, մօտ 1829—30 թւականներին: Այդ այն ժամանակներն էին, երբ պարսիկ դատաւորը չէր պաշտպանում քրիստոնեաներին այնպէս, ինչպէս հարկն էր: Այդ պաշտօնը հաստատւել է հէնց քրիստոնեաների խնդիրքով և դա համարւում է ըէֆօբմ: Զըմոռանաւ ասել, որ մինչև եօթանասնական թւակաները սարփարաստներ և դեռ են միայն հայերը, դրանից յետոյ է միայն անցել թուրքերի՝ ձեռքը: Ինչպէս առաջ, նոյնպէս և այժմ իւրաքանչիւր քրիստոնեայ տուն վճարում է սարփարաստին տարեկան որոշ տուրք, որպէս սոճիկ: Այդ սոճիկով նա, իհարկէ, չէ բաւականանում, այլ փոխանակ մի շարք կեկեքիչներից պաշտպանելու ժողովրդին, ինքն էլ մի կողմից է կեղեքում. ամենահասարակ առիթը մատի փաթաթան դարձնելով՝ սկսում է տուգանքի ենթարկել հայերին, մի խօսքով հարստահարում, դառցնում է նրանց ասանց այդ էլ անմիթար կեանքը:

Միանգամայ սխալը այժմ հայերը տարիների ընթացքում չեն կարողանում շտկել: Ծիշտ է, դատաւորի դէմ պաշտ-

¹⁾ «Պաշտօնանկ անելը» յիշեցրեց մի հետաքրքիր և միևնոյն ժամանակ արօրինակ բան, որը սազ կըզայ միմիայն Բրանի երկրին: Պաշտօնանկ լինելու դէպքում դատաւորը կառավարութիւնից վրէժ առած լինելու համար շատ անգամ դեռ չըհեռացած բաց է անում բանտի դռները և ազատւում է բունտարկեախներին: Այսպիսի դէպք պատահեց և այս տարի, ներկայ դատաւորի նախորդին պաշտօնանկ անելիս: Ահա ձեզ երկիր, ահա ձեզ կառավարութիւն:

պանեւելու համար է առաջացել սարփարաստութիւնը, բայց այժմ դատաւորից համեմատաբար աւելի գոհ է ժողովուրդը, քան սարփարաստից: Այժմ բոլոր հայերը դժգոհ են այդ պաշտօնից և միանգամայն աւելորդ են գտնում այն: Մնում է միայն, որ հայ սպարնակութիւնը մի խօսուէ, խելացի թեմակալի առաջնորդութեամբ դիմի բարձրագոյն իշխանութեանը և խնդրի այդ պաշտօնը վերացնել. մանաւանդ որ այժմ Յոյ գաւառի սակաւաթիւ հայերը (258 տուն) անկարող են մի անկուշտ սարփարաստ պահել: Ատրպատականի հայերը կարող են այդ անել, այսինքն վերացնել սարփարաստութիւնը, հիթէ միայն խելացի կերպով լինի դիմումը և ոչ թէ այնպիսի անտակալութեամբ, ինչպէս վարեց Ս. վ. Մուրադեանը թերթի իրաւունք խնդրելու դորժում ..

Ինտ այդ չէ բոլորը, գիւղատէր բէգ-աղաների ճնշումները և կեպեքումները գալիս են աւելի ցաւոտ կերպարանք տալու պատկերին: Իրանը ազրուկներ են, որ ամենաանխիղճ կերպով ծծում են ժողովրդի արիւնը: Թեղճ երկրագործը աշխատում, տքնում է, չարչարում գրեթէ ամբողջ օրը, արիւն-քրտինք թափում, և իբր հալալ աշխատանքի ամենաշնչին բաժինն է միայն իրան մնում, մնացածը լցւում է աղայի ամբարը: Յորենից, գարուց, բամբակից և այլն ստանում են աղաները ընդհանրապէս բերքի 1/2-ը:

Բացի այդ կայ գլխահարկ, անասունների հարկ, ահա ներքանց մօտաւոր չափը, որ կարելի է համարել բոլոր գիւղերի համար:

1) Գլխահարկ (տղամարդի) 1)	3	դրան:
2) Մատակ գոմշի հարկ	2	» . 10 շտնի.
3) Կովի	1	» . 5 »
4) Զիւի	2	» . 10 »
5) Էշի	1	» . 5 »
6) Ոչխարի	—	» . 8 » ?)
7) Տան	4	» . — »

Ահա այսբան ծանրաբեռնած են խեղճ գիւղացիները բազմապիսի հարկերով:

1) Գլխահարկ վերցնում են 16 տարեկան պատանուց սկսած. այդ հասակի տէրերը արդէն համարում են աշխատանքի ընդունակ, իսկ գրանից փոքրներից գլխահարկ չեն վերցնում:

2) Գոմշից, եղից հարկ չեն վերցնում, որովհետեւ այսպէս են բացատրում, թէ սրանք արդէն աշխատում են, և նրանց աւած արդիւնքից արդէն բաժին ստանում է աղան. կանանցից, աղջիկներից էլ. գլխահարկ չեն ստանում, որովհետեւ չեն աշխատում, այլ միայն ուտում են:

Բայց դրանցով դեռ չի վերջանում ազրուկների թիւը, մեռւմ են սէիդները, որոնց ամենայն իրաւունքով կարելի է կոչել Պարսկաստանի «ձրիակեր դասակարգը»: Նրանք ոչինչ չանելով՝ ոչ միայն խնդրում են, այլ և պահանջում: Եւ ինչ՞ու՞ թրովհետև «մարգարէի ցեղից» են համարւում: Թոյում ընդհանրապէս շատ կրօնաւորներ՝—սէիդներ, մուլաներ կան, հէնց դրա համար էլ Թոյը պաշտօնական թղթերի մէջ յիշոււմ է «Բարըլ-մոմինին», այսինքն հաւատարիմների-սրբերի վայր: Մի երկու գիւղ կայ, որ զուտ սէիդաբնակ են: Սէիդները, որպէս ազնւականներ, որոշ տուրք են ստանում ժողովրդից, օրինակ թուրքերը պարտաւորւում են տարւայ բիրքի $\frac{1}{6}$ տալ սէիդներին, իսկ հայերը, երբ մի հող են առնում թուրքերից, սէիդը իրաւունք ունի ստանալ այդ գետնի արժէքի $\frac{1}{3}$ մասը: Նրանք մանաւանդ մոլեռանդ պարսիկ գիւղացու աչքում մեծ հեղինակութիւն են վայելում: Երբ մի յանցաւոր, թէկուզ նա լինի մարդասպան, պատասպարւում է սէիդների տանը, նա միանգամայն ազատ է համարւում:

Այսպէս է Պարսկաստանի «ձրիակերների դասակարգը» ինչպէս Թոյ գաւառում, նոյնպէս և ամբողջ երկրում: Նա թէև երբէք չի աշխատում, բայց և ամենից խիստ պահանջողն է, և ամենացաւալին այն է, որ ամենայն ճշտութեամբ կատարւում են այդ պահանջները:

Թոյում էլ նոր տարիքի և սակագների առթիւ թեթև դժգոհութիւններ եղան, և զրգոտիները բացառապէս գիւղատէր հողատիրականները, և աղաբէզներն էին: Այսպէս է միշտ. երբ լուր է տարածւում, թէ նոր կարգեր են մտցնելու հողատիրական սխառեմի մէջ, գիւղատէրերը սարսափում են, ժողովրդին գրգռում են զանազան ծուռութուք միջոցներով, ոտքի կանգնեցնում և բողոքում այդ կարգադրութեան դէմ: Բայց այս ամառ ժողովուրդը հասկացել էր մասամբ գործի իսկական էութիւնը և, ինչպէս շատ թուրքերից լսեցի, բողոքում էին գիւղատէրերի դէմ և խուլ կերպով մրմնջում. «դա մեր օգտին է. ուզում են մեր դրութիւնը քարելաւել, մեզ դիտմամբ սրանք ստի են հանում»: Արդեօք թուրք մասսայի գիտակցական վերաբերմունքի նշոյլներ չէ՞ն դրանք...

Թոյ գաւառում զործածական պատիժներ են՝ ականջ կրտսի, ֆալախկայի դնել, հիպոտեներով ձեծել և այլն: Իւրաքանչիւր աղայի, դատաւորի քմահաճութիւնից է կախւած, թէ որ յանցանքի համար ի՞նչ պատիժ կընշանակէ: Մակայն ամենատո-

վորական պատիժը աղաների, հէքիմների հաժար շտուգանքն է. այդ կողմից շատ անխնայ, շատ անզուխ են:

Իսկ Տրտեղից է ժողովուրդը միջոցներ գտնում յագեցնելու հաժար այդ բոլոր անկուշտ որկորները: Ժողովուրդը գործունի հողի հետ, հողը բերրի է, լաւ բերք է տալիս, թոյում հացահատիկները—ցորենը, գարին, կորեկը—տալիս են սովորաբար մէկին 10, իսկ այդ շափը համարւում է լաւ. կան տեղեր, ինչպէս դեմիները, Ղոթուրի կողմերը, որ տալիս են 1-ին 15—25: Հողը հերկում են փոքրիկ ոսկիներով, գութան շատ քիչ գիւղերում մուտք է գործել: Ժողովուրդը պարապում է նաև արհեստներով, ինչպէս հիւսնութիւն, պայտառութիւն և այլն, մասամբ պարապում են նաև վանառականութեամբ, այն էլ միայն քաղաքում: Շատ քիչ տուտրականներ կան, որ յարաբերութիւն են պահպանում, ապրանք բերում արտասահմանից. այդ էլ ի հարկէ մեծ դժւարութեամբ և զոհողութիւններով, շնորհիւ հաղորդակցութեան կանոնաւոր և դիւրին միջոցների բացակայութեան:

Սոյը միայն մի քանի տասնեակ սաժէն երկարութեամբ շնորհքով ճանապարհ ունի, այն է դէպի Մալմաստ տանող խիւանը, մնացածներին չի կարելի ճանապարհ անունը տալ, մանաւանդ դէպի Մակու տանողը: Անշուշտ այս հանգամանքին պիտի վերագրել և այն, որ շատ տեղեր, ինչպէս և թոյում, պոստը բերւում է ոչ թէ կաքով, այլ ձիով, շատ անգամ էլ չովակ եզով: Յոյս կար, որ բելգիացիների ձեռքը անցնելով մաքսային և պոստային վարչութիւնը կրկանոնաւորւի, որոշ հիմունքների վրայ կըդրւի ամեն ինչ, բայց պէտք է խստաւանւել, պոստը էլ աւելի վատթարացել է: Սոյը ունի նաև հեռագիր:

III.

Դեռ XVIII դարում Ատրպատականի այս անկիւնը շատ հայաշատ է եղել: Սոյի հարթութիւնը, որը համարւում է Աւարայր դաշտի շարունակութիւնը, իսկ ամբողջ գաւառը կազմում է Արաազ գաւառի մի անկիւնը, մի ժամանակ ծածկւած է եղել մի շարք զուտ հայաբնակ գիւղերով. դրան որպէս ապացոյցներ կարող են ծառայել զանազան կողմերում ցրւած հնութեան բեկորները և մնացորդները: Ահա օրինակ՝ Բեօհնաւ գիւղը: Նա սրբատեղի է. կայ հայկական եկեղեցի, թէև խարխուլ: Այդ գիւղում այժմ ոչ մի հայ չի ապրում, զուտ

Թուրքարնակ է դարձել. եկեղեցում, քարերի վրայ կան արձանագրութիւններ, բայց չեն կարդացուած: Ահա և Դիզա գիւղը: Դա մի փոքրիկ տեղ է, բայց ունի ընդարձակ, մեծ եկեղեցի, որը երկու հարիւր տարւայ շէնք է համարուած. միայն երկու տեղ է քանդակել, բոլորովին կանգուն է մնացել և իր քարձրութեամբ իշխում է ամբողջ շրջակայքի վրայ: Դիզա գիւղից քիչ հեռու, Թուրքարնակ մի գիւղում կանգնած է հայկական եկեղեցու միայն երկու պատը: Մի փոքր հեռու, դիմացի բլրի վրայ երևում է մի մատուռ: Շատ անպանոյհ է այդ մատուռը, բայց ժողովրդի մէջ խօսող ուսանողութիւնը, որ սերընդէ-սերունդ անցնում է, մեզ ասում է, որ դա Վարդանի, քաջ նահատակի աճիւնի հանգչելու վայրն է: Բոլորը գիտեն այդ, և ուրիշ անունով երբէք չեն կոչում այդ մատուռը: Շատ յարմար դիրք ունի նա և դիտում է առաջը տարածւող շրջակայքի վրայ: Եւ այդ մատուռի տակով ծանր, դանդաղ հոսում է Տղմուտ գետը կամ Դոթուր-շայը:

Յոյ քաղաքի բերդից դուրս, Քաղում՝ կայ մի հին եկեղեցի: Մի քարի վրայ եղած արձանագրութիւնը վերաբերում է միայն նորոգութեանը, որը 100 տարւայ է, իսկ եկեղեցին համարոււմ է մօտ 1000 տարւայ արդիւնք: Այսպիսի մեծ, ընդարձակ եկեղեցի կայ նաև Մահլազանում, և բոլորն էլ ունեն արձանագրութիւններ: Շատ լաւ կըլինէր, եթէ մի մասնագէտ գար, լուսանկարէր այդ արձանագրութիւնները, մանրամասն ուսումնասիրէր հնութիւնները: Ատրպատականը, դիլիաւորապէս Մակու և Յոյ գաւառները, մասամբ Սալմաստը և Սոմալին, կարող են այդպիսի մասնագէտ անձնաւորութեան շատ հետաքրքիր նիւթեր մատակարարել:

Ի՞նչ են եղել ուրեմն հայերը: Յայտնի է, որ նրանք գաղթել են ուրիշ երկրներ: Չըհաշւած մանր, աննշան գաղթականութիւնները, եղել է երկու նշանաւոր գաղթականութիւն: Մէկ՝ 1805 թւին, երկրորդ, որ ամենագլխաւորն է, պարսկահայերի մեծ գաղթականութեան միջոցին, ուսու-տանկական պատերազմի ժամանակ, 1828 թ., դրանից յետոյ համարեա այլևս չեն գաղթել, միայն մասամբ կտտորւել և ձուլւել են տեղական տարրերի մէջ: Այժմ էլ թէև խոյեցի հայը պանդխտում է Տուսաստան, գնում է դարիբութեան համե աճնելու, բայց կլի վաղ թէ ուշ վերադառնում է: Այս էլ ասեմ, որ այժմ աւելի քիչ են գնում պանդխտութեան:

Ի՞նչքան հայեր կան այժմ Յոյում: Շատ քիչ, միմիայն 258 ասուն և դրանք էլ ցրւած են եօթ դանտղան գիւղերում: Ահա այսպէս:

Թոյ քաղաքում 110 տուն, տունը հաշուելով 5 անգամ—	660	բն.
Սէյդաւար գիւղ 86	»	» 480
Մահլազան 22	»	» 110
Դիզա 18	»	» 90
Շորաւ 17	»	» 75
Վառ 4	»	» 28
Փեռա 1	»	» 7

Ընդամենը 258 տուն

1290 բն.

Յիշած գիւղերից Շորաւը նոր է կազմել, 98 թւին: Այդ թւից մի տարի առաջ, հայկական կեանքի այայտնի դէպքերից՝ յետոյ, երբ Շարաֆ-բէգը կոտորեց Վառ գիւղի հայերի մի մասին, մնացածները գաղթեցին, շարժւեցին դէպի քաղաքի մօտերը, բնակութիւն հաստատեցին 20 բուլէի հեռաւորութեան վրայ և կազմեցին այժմեան Շորաւ գիւղը: Վառեցի մի քանի ընտանիք էլ գաղթում և ապրում են Դիզա գիւղում:

Քաղաքում հայերը ապրում են «Քաղ» բաժնում և բրուսում են երեք թաղեր, կամ աւելի նիշտ է ասել, երեք փողոցներ, այն է Փոս-թաղ, Աղայի-թաղ և Քիւչա-բաղի: Այս փողոցները, ուր ապրում են հայերը, բաժանւած են ուրիշ թաղերով և փողոցներով, որտեղ բռնած են թուրքերը: Այնպէս որ բոլոր գիւղերումն էլ հայերը ապրում են խառն թուրքերի հետ, միայն Սէյդաւարն է զուտ հայաբնակ:

Ինչպէս տեսնում էք; հայերը թէ՛ նւազ են թւով և թէ՛ ցրած, և հէնց այդ հանգամանքը մեծ արգելք է լինում այնտեղ կանոնաւոր և մնայուն գործ սկսելուն:

Սոյը կանոնաւոր դպրոցի շէնք ունի և մեծ մասով ս. թաղէի վանքի վանահայր Նալբանդեան վարդապետի ջանքերի և հետևողութեան շնորհիւ: Ամառը մի քանի հայ տուն կարեցին, և շնորհիւ էլի վարդապետի եռանդոտ աշխատանքի, իրերը յետ ստացւեցին: Պարսիկ կատաղած ամբոխը յարձակւում էր հայ թաղի վրայ, վարդապետը կանգնեց ամբոխի դէմ և թոյլ չըտաւ: խուժել հայերի տները՝ յետ դարձրեց:

Աղքատ է Թոյի հայը: Կան ընտանիքներ, որ օրերով տաք կերակրի երես չեն տեսնում: Ահա այս անմխիթար իրականութեան մէջ «գերման-հայկական որբանոցը» ամենայն իրաւունքով կարելի է համարել մի բարիք, այն էլ մեծ բարիք: Այս որբանոցի հիմնադիրն է գերմանացի յայտնի և հայասէր դոկտոր Լեպսիուսը: Վերջինիս ջանքերով Գերմանիայում կազմւած է մի ընկերութիւն յատկապէս հայերին օգնելու համար: Առաջ այդ ընկերութիւնը կոչւում էր «գերման-հայկական օգ-

նոց ընկերութիւն», իսկ այժմ առում է՝ բարեկեան միասին-
 ներական ընկերութիւն: Այս ընկերութիւնը Պարսկաստանում
 ունի երկու որբանոց, Ռարմիում և Թոյ քաղաքում: Թոյի որբա-
 նոցը առաջ Սալմաստուժն էր, միայն 1898-ից տեղափոխել է
 այստեղ: Այս միասիններական ընկերութիւնը որբանոցներ ու-
 նի նաև Տաճկաստանում: Այս ամառ ես երկու անգամ այցելե-
 ցի Թոյի շրջան-հայկական որբանոցը, և պէտք է խոստով-
 անեմ, որ տպաւորութիւնը շատ բաւարար էր: Որբանոցի
 շէնքը կառուցած է մի ընդարձակ գետնի վրայ, որը գտնու-
 ւում է «Քաղի» հարաւ-արեւելեան անկիւնում: Առաջին հա-
 յեացքից թւաց ինձ, որ դա մի փոքրիկ գիւղ է կամ նահապե-
 տական մի մեծ բազմանդամ տուն: Ահա այստեղ մի խումբ
 տղաներ և աղջիկներ խաղում են, վազում, ծիծաղում, մի կող-
 մում ժանւածք են անում, այնտեղ հիւսներն են աշխատում:
 Բակը մեծ և մաքուր է, ունի ընդարձակ պարտէզ, գեղեցիկ
 մարգեր, մի խօսքով արտաքուստ ամեն ինչ լաւ էր, սիրուն:
 Եւ այդտեղ, այդ փոքրիկ շրջանում, ապրում էին 98 որբեր,
 իսկ եթէ որբանոցի «մայրիկին» և «հայրիկին» էլ հաշուենք,
 կըլինի ուղիղ 100: Այդ 98 որբերից 27-ը տղաներ են, իսկ
 61-ը աղջիկներ: Ահա ինչու ենք ասում, որ դա մեծ բարիք է:
 Եթէ չըլինէր այդ, քանի՛-քանի՛ որբեր կըմնային մերկ, քանի՛-
 քանի՛սը կընկնէին փողոցը, կըսկսէին հաց մուրալ, քանի՛-քա-
 նի հասած աղջիկներ կանքախտանային: Տեղացիները, ինչպէս
 և ուրիշներն, ամենայն ուրախութեամբ հարս են ընտրում որ-
 բանոցի աղջիկներից: Միակ թերութիւնը, որ ես կարողացայ
 նկատել, այդ այն է, որ սենեակները մի փոքր խոնաւ են,
 քնելու տեղը անյարմար և հակաստոցղապահական:

Ամենաուշագրաւը «գերման-հայկական» որբանոցում ար-
 հեստանոցն է: Այդ բաժինը տարւում է շատ խնամքով և բա-
 րեխիղճ կերպով: Արհեստանոցում սովորեցնում են մի քանի
 արհեստներ, օրինակ հիւսնութիւն, կօշկակարութիւն, շոր գոր-
 ձել, շիթ, կտաւ և այլն: Հիւսնութեան վարպետն է պ. Շուս-
 մանը, որը գերմանացի է և հմուտ իր արհեստում: Աշակերտ-
 հիւսները այնպիսի գեղեցիկ, մաքուր, հաշակով կահկարասիք
 են պատրաստում, որ մարդ հիանում է. միշտ էլ դրանք գնա-
 հատւում և լաւ արժէքով ծախւում են: Իսկ միւս արհեստնե-
 րից էլ որբերը կարողանում են պատրաստել իրանց համար
 հագուստ, ոտնաման: Առհասարակ ամենքն էլ իրանց յարմա-
 րեցրած աշխատանք ունին այնտեղ:

Եւ ընդարձակ, բազմանդամ տան ընդհանուր կառավա-
 րիչն է պ. Օրցենը, որին որբերը «հայրիկ» են ասում, իսկ

ընդհանուր կառավարչուհին՝ միսս Հառնակը, որին կոչում են
 «մայրիկ»։ Այս երկու անձնաւորութիւններն էլ ունեն բարձր
 կրթութիւն։ Երկուսն էլ համակրելի անձնաւորութիւններ են
 երևում։ Մրանք, ի հարկէ, բացի կրօնական միասիայից, ունեն
 նաև քաղաքական նպատակ, թէև իրանք ասում են, որ միայն
 մարդասիրական նպատակով են եկել Պարսկաստանի այս խուչ
 և հեռաւոր անկիւնը։ Ճիշտ է, նկատելի է, որ ուզում են կրօ-
 նական ոգի ներշնչել սաների մէջ, այդ ազդեցութիւնը կայ,
 բայց ոչ այն չափով, ինչ տեսնում ենք Քարիզի բողոքական-
 ների մօտ։ Այստեղ երբէք չեն առաջարկում որբերին, որ բո-
 ղոքականներ դառնան։

Որբանոցի ամենաթոյլ և անբաւարար բաժինը կարելի է
 համարել ուսումնական-կրթական մասը։ Որբանոցը ունի երեք
 բաժանմունքից կազմած դպրոցական մաս. այնտեղ շատ թե-
 րութիւններ կան. դասարանների նստարանները անյարմար
 են, դասերի տեղութիւնը շատ երկար է, 6-7-8 տարեկաննե-
 րին արւում են 50 բոպէ տեղութեամբ դասեր. աւանդւում են
 երեխաների կարողութիւնից միանգամայն վեր առարկաներ,
 ինչպէս ընդհանուր պատմութիւն, բուսաբանութիւն և այլն, և
 խեղճ երեխաները կրկնում են թութակի նման շատ բառեր,
 որոնց իմաստը իրանց խելքից շատ վեր է։ Լաւ է տալ քիչ և
 երեխաների համար մարսելի, քան շատ քան անցնել և ոչինչ
 չիւրացնել։ Ուսուցիչները այնքան էլ պատրաստւած, հմուտ չեն։

Բացի «զերման-հայկական» որբանոցի դպրոցից՝ Թոյ գա-
 ւառում կայ նաև երեք դպրոց։ Քաղաքում կայ երկու դպրոց,
 մէկը բողոքականների դպրոցն է, ուր սովորում են նաև աղ-
 ջիկներ, միւսն էլ հայ-լուսաւորչականների ուսումնարանը, ուր
 լինում են առհասարակ 40-50-70 աշակերտ։ Երրորդ դպրոցն էլ
 Սէյդաւարումն է. այնտեղ էլ թւով 40-50 աշակերտներ են լինում։

Կրթական գործը Թոյ գաւառում ընդհանրապէս անմխի-
 թար, անբաւարար է, և հնարաւոր էլ չէ հիմնաւոր գործ սկը-
 սել, շնորհիւ հայերի ցրւած լինելուն. պիտի ասել, որ ժողո-
 վուրդն էլ շատ անտարբեր է և կրթութեան պահանջ չի զգում։
 Ընթերցանութիւնն էլ նոյն վիճակի մէջ է. չըկան գրագէտ-
 ներ, էլ ձրտեղից կարող է լինել ընթերցանութիւն. քաղաքը
 միայն ունի գրադարան, աննշան քանակութեամբ գրքեր. գրա-
 դարան-ընթերցարանը կոչւում է «Ս. Նազարեան» Ստաց-
 ւում է պարբերական հրատարակութիւններից միայն «Մշակ».
 Բայց մի է կարդում, քանի՞ հոգի են օգտւում գրադարանից.
 հազիւ մի երկու հոգի։ Շատ անմխիթարական, յուսահատա-

կան է այդ կողմից ոչ միայն թոյլը, այլ ամբողջ Ատրպատականը:

IV.

Պարսկաստանի այս մի բուռն հայ ժողովուրդը ամբողջ դարերի ընթացքում ապրելով թուրքերի մէջ ազդել է նրանցից և այնքան փոխել, որ դրեթէ չի տարբերում իր հարեաններից: Նա այնքան է նման թուրքին, որ միայն երկար տարիներ այստեղ ապրածի աչքը կարող է դժարութեամբ շոկել հայը թուրքից: Հայը հազնում է երշտ թուրքի նման, խուզում, ածիւում թուրքի նման, թուրքի անուններ է կրում (Պուղալերդի, Իսաղուլի, Շահգեալդի և այլն):

Հայերը ոչ միայն արտաքինով, այլև իրանց ամբողջ ներքին աշխարհով են նման թուրքերին: Թոյեցի հայը քաղաքագէտ է և ծածկամիտ: Թորամանկ մարդկանց մէջ դժար թէ անկեղծ բարեկամական յարաբերութիւններ լինեն: Թոյում հէնց այսպէս է: Անկեղծութիւն ասած բանը չըկայ: Ասենք՝ այս աչքի է զարկում ոչ միայն թոյում, այլ ամբողջ Ատրպատականում: Իսկ պարսկահայերի և առհասարակ արևելցիների բնաւորութեան յարմար գծերից մինն է:

Իսկ ամենացած, ամենասլանդակ և զայրացուցիչ երևոյթը խոյեցիների մէջ՝ Չգրու հաւատափոխութիւնն է և դրանով սպառնալն է. վանահայրը պահանջում է խոյեցուց պտղին կամ մի բանւոր դպրոցում աշխատելու, նա զայրանում, կանչում է. «Ինչ է, էդպէս էք անում, որ գնամ հաւատափոխ լինեմ, լաւ, կերթամ մահմէդական կրդաոնամ, անունս Մկրտիչ չըլինի, թող Մահմուդ լինի. թնչ տարբերութիւն»: Թեմակալ առաջնորդը նկատողութիւն է անում Թոյի քահանային, երեսով տալիս նրա թերութիւնները, քահանան զայրանում, կանչում է. «Էս չէք տւել (ցոյց տալով Փարաջան), կրհածեմ կըզցեմ էն կողմը, դրատեղը կըհագնեմ սպիտակ, իսկ սև զլխարկիս տեղ էլ կըդնեմ սպիտակ փաթոյթ»: Ահա ժողովուրդը գրգռել է առաջնորդի դէմ մի խնդրի առթիւ, շատերը հաւաքւել են, բողոք խմբագրել և տակը անպայման աւելացրել են. «Եթէ այս մեր պահանջները չիրականանան, մենք մահմէդական կրդաոնանք»: Եւ սրանք իմ ներկայութեամբ կատարւած ֆակտեր են, ոչ թէ երևակայութեան ծնունդ... Այժմ կան մի քանի թուրքացած հայեր:

Իրանով չի վերջանում նրանց բնաւորութեան այլանդակութիւնները: Նրանց մէջ խորը արմատներ է զցել իրար շու-

զողութիւնը, նախանձը, իրար ոտի տակ փոս փորելու ազեղ յատկութիւնը: Նրանց աչքը չի վերցնում, որ հարևանի գործերը աջող են, ամեն խարդաւանանքներ ձեռք են առնում նրանց փրատելու համար:

Սղեվաճառութիւնը, այդ կեղտոտ, զզւելի սովորութիւնը, այստեղ էլ կայ: Խոյեցի հայը ընդհանրապէս իսկական աշխոհայիկ է: Գինի չի գործածում, իսկ օղին գործածական է և թուրքերի մէջ, նրանց օղի մատակարարողը հայն է: Թուրքերին բաջ յայտնի է, թէ որ տնում օղի է ծախւում, որն է լաւ, որտեղ ածան է: Գալիս են լիտի, փշացած, սրիկայ լամուկները, ոտք կոխում հայ գերդաստանի մէջ, մնում երկար, խմում և հարբում, փողոցային, թուրք լամուկին յատուկ հայհոյանքներ շարտում իրար, զզւելի ակնարկներ անում, նոյնիսկ այդ տան անդամների վերաբերմամբ, երեխաների ներկայութեամբ, կանանց առաջ: Տուն էլ կայ, որ հէնց կանայք են թուրքերին օղի մատակարարողները. այդ էլ մի միջոց է, ցած, անարգ միջոց, աւելի յանախորդներ գրաւելու համար: Ասում են, շնորհիւ այդ տգեղ երևոյթի՝ սրիկայ թուրքերը շատ լաւ և մանրամասն ծանօթ են հայ տների ամեն ծակուծուկի հետ, և անշուշտ հէնց սրան պիտի վերապրել այն, որ յանախ գողութիւններ են պատահում, կտրում են հայերի տները: Հայերը այնքան երես են աւել թուրքերին և իրանց ոյժը ձեռքից թողէ, որ չեն կարողանում զսպել մի լամուկի, դողում են նրանից, որովհետև իրանք են մեղաւոր, իրանք են ստեղծել այդ գրութիւնը:

Թուրքերի մէջ ամենաաչքի զարնող և սովորական երևոյթը ներկելն է: Արևելքը զարմանալի սիրահար է սև յօնքերի: Եւ կանայք աշխատում են ձեռք բերել այդ արհեստական կերպով: Ընդհանրապէս Ատրպատականում, մասնաւորապէս Խոյում դուք չէք պատահի մի թուրք կնոջ, որ ներկած չըլինի յօնքը, թարթիւնները: Յօնքերը անճաշակ և աճողի ձևով հաստացնում, թանձրացնում են, բաւականին երկարացնում, ցածրացնում և միացնում իրար հետ. շատ անգամ բարձրացնում է յօնքը ճակատի վրայ: Նոյն անճողութեամբ վարւում են և թարթիւնների հետ և ստեղծում այլանդակ կերպարանք: Ամենաանսովոր աչքը անգամ կարող է իսկոյն նկատել ներկւած լինելը, այն էլ շատ հեռւից. ի հարկէ՝ կան և ճաշակով ներկւողներ. բայց դրանք միայն շատ հարուստ կանայք են, որոնք ունեն պահանջող պարագաները և յարմարութիւնները. շատերը բոլոր են հէնց մատով: Այստեղ ներկւում են ոչ միայն կանայք, ոչ միայն հասակ առած աղջիկներ, այլ նոյնիսկ

4—5 տարեկան հրեխան, ի հարկէ աղջիկը. ներկում են դեռ
աւելի փոքրերին: Չարմանալին այն է, որ ներկում է և պա-
ռաւը: Գուցէ մասամբ և այդ սովորութեան շնորհիւ բոլոր թուր-
քերի աչքերն էլ ցաւազար են, արտեանունքները և յօնքերը
թափած. բացառութիւններ կարելի է համարել առողջ, գեղե-
ցիկ աչքերը թուրքերի մէջ: Այս բանում որ են խաղում ի
հարկէ՝ և ուրիշ պայմաններ ու պարագաներ ինչպէս օրինակ
հարեմական կեանքը, բաղնիաները, որ միևնոյն կեդտոտ ջրի
մէջ լողանում են հիւանդը և առողջը. այդ է պատճառը, որ հա-
ղատութիւնը այնքան տարածւած է Պարսկաստանում:

Յաճախ թրքուհիները մարդու են գնում 9-10-12 տարե-
կան հասակում:

Հետաքրքիր է թուրքի հասկացողութիւնը ամօթի մասին:
Ինչպէս այստեղ, այնպէս և ամբողջ Ասորայատականում, թուրք
կանայք ման են գալիս ընդհանրապէս ոտարօրիկ. մերկ է նը-
րանց ոտները, մերկ մինչև ազդրերը, դեռ աւելի բարձր, և
դա ամօթ չի համարւում, իսկ երեսը բաց ման գալը մեծ ամ-
օթ է: Տան մէջ պահանջւում է նոյնիսկ, որ կինը անպայման
կարճ շորեր հագնի ու ոտքերը բաց լինին:

V.

Այժմ անցնում ենք մեր յօդւածի վերջին մասին: Յոյ
գաւառի արևմտեան կողմը, Յոյ բաղաքից մօտ 10 ժամաւ, հե-
ռաւորութեան վրայ, պարսկա-տաճկական սահմանազիւի մօտ,
ընկնում է Ղոթուրը, որ մի լեռնային գաւառակ է: Ղոթու-
րը ամբողջապէս շրջապատւած է բարձր և ցածր լեռնաշղթա-
ներով, ինչպէս Ղոթուրի և Աւրուս լեռները, որոնք կաւմում
են անանցանելի ձորեր և կիրճեր. հէնց այդ ձորերի միջով էլ
անցնում է նանապարհը: Ահա այդ լեռները, այդ գաւառից է
սկիզբն առնում Ղոթուր գետը, որը առաւ ջուր է մատակա-
րարում ամբողջ Յոյ գաւառին:

Այժմ Ղոթուրի ազգարնակութիւնը կազմւած է զրեթէ
միմիայն քրդերից. զրեթէն եմ ստում, որովհետև կան նաև 15
տուն քրդացած հայեր: Այժ, միայն քրդեր են. բայց առաջ
այդպէս չէր: Ինչ որու-տաճկական վերջին պատերազմից (1878)
առաջ, Ղոթուր լեռնադաւառը համարւում էր Տաճկաստանի հող,
միայն այդ պատերազմից յետոյ անցաւ պարսիկների ձեռքը:
Այդ միջոցին Ղոթուրում կային մեծ թւով հայեր, մօտաւորապէս
150 տուն: ամբողջ գաւառը համարեա նրանց ձեռքն է հղել,
ունեցել են մեծ ուժ և տնտեսապէս էլ բարեկաւ կացութիւն:

Բայց պատերազմից մի քանի տարի յետոյ վրայ է հասնում երկու անգամ սով, մէկը միւսից սարսափելի: Այլևս անհանրին է լինում մնալ այնտեղ և ապրել, ստիպւած են լինում գաղթել: Ազգաբնակութեան մի մասը գաղթում է Կովկաս, բնակութիւն հաստատում գլխաւորապէս Հին-Նախիջևան, Քոթուշ, Էջմիածին, իսկ մի յայտնի քանակութիւն էլ անցնում է Տաճկաստան և այնտեղ պատասպարւում: Ամբողջ գաւառակում հազիւ մնում է 40—50 տուն հայ: Վրայ է հասնում 1896 թիւը: Լուր է ստացւում, թէ Բահրի փաշայի հրամանով Շարաֆ-բէգի մարդիկ գալիս են Ղոթուրի վրայ կոտորելու հայերին: Պարսից կառավարութիւնն իսկոյն հաղորդում է այդ մասին և կարգադրում, որ շուտով հայերը հեռանան Ղոթուրից դէպի Խոյ քաղաքի մօտերը: Հայերը կատարում են այդ հրամանը, թէև տհաճութեամբ և իրանց հետ վերցնելով միայն թեթև իրերը: Նրանք գալիս և բնակութիւն են հաստատում Վառ գիւղում: Անցնում է բաւական ժամանակ, յանկարծ 97 թւի օգոստոսի 31-ին, լուսադիմին, երբ ամբողջ գիւղը քնած էր, Շարաֆ-բէգի քրդերը կամացուկ սարից ցած են գալիս, յարձակւում քնած ժողովրդի վրայ: Բարձրանում է աղմուկ, աղաղակ, հրացանի ձայն, և սկըւում է սարսափելի, անգութ կոտորած, որ տևում է մի քանի ժամ: Այդ կոտորածի ժամանակ սպանւում են մօտ 30 հոգի վառեցիներ, իսկ 60—70 հոգի դաթուցիներից: Կոտորածից յետոյ, երբ քրդերը կողոպտում, թալանում են ամեն ինչ և բարձրանում սարը ու հեռանում, գիւղը ստանում է կատարեալ աւերակի տեսք. կենդանի մնացածներն էլ թողնում են գիւղը, գաղթում և կազմում Շորաւը:

Չբժոռանամ ասել, որ Վառի կոտորածից առաջ 15 տուն հայեր չըկարողանալով ապրել հեռու իրանց հայրենի գիւղից՝ Ղոթուրից, որը շատ գեղեցիկ տեղ է, աչքի առաջ ունենալով և այն, որ պարսից կառավարութիւնը թոյլ չի տալիս նրանց ապրելու այնտեղ, ստիպւեցին քրդանալ:

Այսպէս ահա, այժմ Ղոթուրում կան միայն 15 տուն բըրդացած հայեր, որոնք աւելի լաւ են համարել զոհել կրօնը, քան ծննդավայրը: Իսկ դաթուցիներից մի քանիսը, որ ազատուել են կոտորուելուց, այժմ ցրւած են Խոյ գաւառում: Հէնց Խոյ քաղաքի անցեալ քահանան դաթուցի էր, որից ստացել էմ Ղոթուրի մասին տեղեկութիւնները:

Ամբողջ Ղոթուր գաւառամասում այժմ կայ 18 գիւղ, 500 տուն բնակիչով. այդ գիւղերից մեծերն են Ղոթուր, Լստիրան, Զէրի, որոնք ունին մօտ 100-ական տուն: Ղոթուրի քրդերը շատ քաջ են, ապրում են մաքուր օդի մէջ, թառած ազատ լեռ-

ների վրայ, բայց միշտ էլ ուժեղ դիմադրութիւն տեսնելով՝
յետ են նահանջում: Այժմ հայկական ոչինչ չըկայ այնտեղ. մնացել է միայն աւերակ եկեղեցին, սրբ դարձել է դարմանանոց:

Ղոթուրը կառավարում է պարսից տէրութիւնից նշանակած դատաւորը: Ղոթուրի ազդարնակութիւնը պարապում է երկրագործութեամբ, մասամբ անասնապահութեամբ: Երանք ցանում են միմիայն ցորեն. հողը բերբի է, մեծ մասը դէմի և փոքր մասը ջրարբի: Զրարբի տեղերը ընդհանրապէս տալիս են մէկին 10—12, իսկ դէմի հողերը տալիս են բաւարար անձրև եղած տարին համարեա 1-ին 20, նոյնիսկ 25, անձրև չեղած տարին՝ իհարկէ՝ 1-ին 5—6 էլ չեն տալիս: Բայց առհասարակ իւրաքանչիւր տարի Ղոթուրի ժողովուրդը ունենում է բաւարար բերք: Յորենից գատ, մնացած անհրաժեշտ մթերքները ստանում են Խոյից:

Ղոթուրի և Խոյի հարկերի մէջ զգալի տարբերութիւն կայ: Ղոթուրը անհասկեմատ ազատ է. այնտեղ չըկան աղաներ, հողը ժողովրդի սեփականութիւնն է, և կառավարութիւնը վերցնում է բերբի միայն տասից մէկ բաժինը: Եթէ այդպէս լինէր և Խոյում, հայերը երբէք նեղութիւններ չէին կրիլ, անտեսապէս չէին քայքայել:

ԹԱԻՐԻՉԻ ԼՍԱՐԱՆԸ

Ժողովրդական համալսարանները քաղաքակիրթ երկիրներում արդէն իրենց պատւաւոր տեղն ունին: Իրանք այնպիսի հասարակական հաստատութիւններ են, որոնք կազմակերպւած են պիտաւորապէս հասարակ ժողովրդի, մասսայի համար: Ժողովրդական համալսարանների կատարելիք նշանաւոր դերը ժողովրդի մտաւոր, հասարակական կեանքում ի հարկէ անսուրանալի է: Եւ այժմ քաղաքակիրթ երկրները ոյժ են տալիս այդ հիմնարկութիւններին, աւելի ու աւել ծաւալում և կանոնաւոր հիմունքների վրայ դնում:

Ժողովրդական համալսարանների գաղափարը կամաց-կամաց ժողովրդականանում և արժարժւում է նաև հայերիս մէջ: Այդ հասարակական կրթական հիմնարկութիւնները մեր մէջ թէև համեմատաբար անկերպարան են և սաղմնային վիճակի մէջ, բայց իրենց էութեամբ մտնում, նմանում են եւրոպական տէրութիւնների ժողովրդական համալսարանների տիպին:

Գարսեղահայերն էլ ունեն իրենց ժողովրդական համալսարանը: Իսկ Թաւրիզի «Էլ սարանն» է: Այն ընկերութիւնը, որ դեկավարում է «Էլսարանի» գործը, կոչւում է «Էլսարանական» ընկերութիւն: Այդ հաստատութիւնը ունի 7 տարւայ կեանք. հիմնւած է 1893 թ. ժարտ ամսին:

«Էլսարանի» սկիզբը դրւել է այնպիսի ժամանակ և այնպիսի պայմանների մէջ, որ այնքան էլ բարեյաջող, նպաստաւոր չէր: Զեւնարկութիւնը նոր լինելով խորթ էր շատերի համար, չէր լինում ունկնդիրների բաւարար թիւ, չկային պատրաստւած դասախօսներ և այլն: Բայց այն միանգամայն համակրելի ձեռնարկութիւնը, հանրօգուտ հաստատութիւնը պահպանեց իր գոյութիւնը և յարատեց շնորհիւ հիմնադիր դոկ. Կ. Փաշայեանի տոկուն աշխատանքի և հաստատ հաւատի: Իսկուհի, իր վրայ վերցնելով աշխատանքի գրեթէ մեծագոյն քաժինը, տարաւ բոլոր աննպաստ պայմանները, դիմադրեց մի

շարք արգելքներին և շարանը հարցից ներկայ ծաղկած
փիճակին ¹⁾։

«Շարանի» դրած նպատակը շատ պարզ է և ընդգծած։
Նա գալիս է օժանդակելու դպրոցին և նրա պակասը լրաց-
նելու, նպաստելու ժողովրդի ընդհանուր դարգացմանը և ընդ-
լայնելու նրա մտաւոր հորիզոնը։ Ահա նրա նպատակը։

Իր դրած նպատակին հասնելու համար, «Շարանը» կազ-
մակերպում է պարբերական դասախօսութիւններ գանազան հե-
տաքլքիւր և օգտակար նիւթերի մասին, ինչպէս, գիտական,
գրական, հասարակական, առողջապահական, պատմական, ման-
կավարժական և այլն։ «Շարանը» ամեն շաբաթ գիշեր ունե-
նում է դասախօսութիւն, ի հարկէ հերթով, մի շաբաթ Լիւաւա
թաղում, միւս շաբաթ՝ Ղալալում։ Չունենալով իր առանձին
հիմնարկութիւնը, «Շարանական» ընկերութիւնը դասախօսու-
թիւնները տալիս է երկու թաղերի թատերասրահներում։

«Շարանական» ընկերութեանը մասնակցում է ամեն մի
հայ, ինչ սեռի և դաւանանքի պատկանելիս լինի նա։ Մի հիմ-
նարկութիւն է դա, որի դռները բաց են բոլորի առաջ, ան-
դամակցելու համար պահանջում է միմիայն Յ դասն, մօտ մէկ
բուրլի։

Այստեղ էլ Կործի ծանրութիւնը ընկած է գլխաւորապէս
ուսուցիչների վրայ, որոնք առանց դրան էլ ծանրաբեռնւած
են։ Բայց նրանք այդ տանում են անանց տրտունջի և դժ-
գոհութեան։ Նրանք միտթարւած են համարում իրենց, որով-
հետև տեսնում են, որ իրենց ջանքը սպարդիւն չէ անցնում։

«Շարանը» այնպիսի մի հիմնարկութիւն է, ուր ամեն մի
անհատ, լինի նա երիտասարդ թէ ծեր, կին թէ օրիորդ, ու-
սուցիչ թէ արհեստաւոր, շատ ու շատ բաներ ունի սովորելու։
Այնտեղ, «Շարանում», քննւում են տեղական բարքերը և
խիստ կերպով հարւածում ազեղ, անմիտ սովորութիւնները և
նախապաշարմունքները։ Այնտեղ, «Շարանում», ունկնդիրը սո-
վորում է թէ ինչպէս պիտի կրթել, դաստիարակել փոքրերին,
ինչպէս պիտի վարւել վարակիչ հիւանդութիւնների, համա-
հարակների դէպքում և ինչ միջոցներ ձեռք առնել դիմադրե-
լու, կուելու համար։ Այնտեղ, «Շարանում», լուսա-

¹⁾ Դօկ. Փաշայեանի շնքերով է կազմակերպւած նաև «հակալիսու-
կան» ընկերութիւնը, որը, շնորհիւ իր մի շարք դասախօսութիւնների,
ունեցաւ իր օգուտները, պարզեց ալիոնոյի անբմունքը և սկզբում բա-
ւականի ն ծաւալեց և համակրողներ ձեռք բերեց. բայց ցուելով պիտի ա-
սենք, որ ընկերութեանը տրւեց գրեթէ կրօնական և ֆանատիկ բնաւորու-
թիւն, որի կորցրեց իր համակրութիւնը և շատերը հեռացան։

քանուժ է ընդհանրապէս մարդկային, մասնաւորապէս հայկական կեանքում կատարւած և կատարւող խոշոր երևոյթները և շարժումները... մի խօսքով «լսարանը» պատուում է ժողովրդի աչքը ծածկող խաւարը, բացում լայն, փայլուն հորիզոն և նա գիտակցաբար վերաբերում էր շուրջը կատարւող աճին մի երևոյթի:

Ահա ինչ դաստիարակիչ և գրաւիչ բան ունի «լսարանը»: Որպէս զի ընթերցողը աւելի ամփոփ հասկացողութիւն կազմի դասախօսւած նիւթերի մասին, աւելորդ չեմ համարում առջ քերել դրանցից մի քանիսը:

«Մանկանց կրթութիւնը. պարսկահայոց անցեալը. հրաբուդիւններ և երկրաշարժ. Նանսէնի ճանապարհորդութիւնը. լեզուների ծագումը. ընկերական ինդիւրներ. Ատրպատականի տնտեսական դրութիւնը. քաղաքական տնտեսութիւն. հայոց հին գրականութիւնը. կովկասի հայոց նորագոյն գրականութիւնը. Ալկոլականութեան վտանգները. Միսթարեան միաբանութիւնները. մեր երիտասարդները. հայկական նախապաշարութիւններ. բարոյագիտութիւնից. XIX դարը գիտութեան տեսակէտից. XIX դարի էվոլյուցիան հայկական կեանքում. պատերազմ թէ՛ խաղաղութիւն. վեներական ախտեր. ամուսնական ինդրի դիմաց. ընտանեկան դաստիարակութիւն: Նախնական մարդը. բարիզմ. կենդանական և բուսական աշխարհների աստիճանական զարգացումը. երեխաների լեզուն, երևակայութիւնը. երեխաների սնունդը...»

Դասախօսութիւնները, ինչպէս տեսնում էք, եղել են ընտրովի, ուրեմն դրանց հասցրած օգուտներն էլ պիտի համարել անվիճելի: Բայց ի հարկէ, պատահում էին մէկ-մէկ դասախօսութիւններ, որ ժողովրդին այնքան էլ մատչելի չէին լինում և անցնում էին համարեա ապարդիւն: Այդ զգում էր ժամանակին և վարչութեան աճին մի անդամը: Մի պակաս, որ միշտ էլ աչքի է զարնել և նկատել, այդ այն է, որ խիստ սխառեմ, յաջորդականութիւն չի լինում դասախօսութիւնների մէջ, նիւթերը տրւում են խառն, անկանոն, բացակայում է ներքին կապը: Այդ պակասը միշտ էլ զբաղեցրել է վարչութիւններին, բայց շօշափելի արդիւնքի չեն հասել: Դա մի անհրաժեշտութիւն է յամենայն դէպս, որը չբարի աչքաթող անել:

Դասախօսութիւնները կամաց-կամաց դառան պահանջ թաւրիպցի հայերի համար. յաճախորդների թիւը սաւորացաւ և տեղ շատ գոհացուցիչ բանակութիւն: «Լսարանի» աճնափայլուն ժամանակամիջոցը, եօթամեայ գոյութեան ընթաց-

քում, կազմում են 1900—3 տարեշրջանները, երբ «լսարանը» համարում էր մի պատկառելի հիմնարկութիւն, կանգնած իր կոչման բարձրութեան վրայ: Ի՞նչ տարիներ էին: Պատահում էր, որ «լսարանը» ունենում էր 200—250 ունկնդիրներ, ամբողջ թատերասրահը ծայրէփծայր լիքը: Եւ ի՞նչ հետաքրքրութեամբ գալիս, լսում էին: Կանայք ոչ միայն աչքի ընկնող թւով յանախում էին դասախօսութիւններին, այլ և՛ սկսեցին խօսել, խօսել ահագին բազմութեան առաջ, հարցեր տալ դասախօսութեան այս-այն կէտերը աւելի լուսարանելու համար, երբեմն էլ նոյնիսկ վիճել: Հարեմական կեանքից նոր դուրս եկած կանանց այդ քայլն արդէն մեծ առաջադիմութիւն էր: Զբոսաշրջային ասել, որ դասախօսութիւնից յետոյ լինում է քննադատութիւն, երկար վիճարանութիւն: Դասախօսութիւնը առհասարակ տևում է մի ժամ, քիչ աւելի կամ պակաս, բայց քննադատութիւնը շատ անգամ մի քանի ժամ է տևում: Ունկնդիր հասարակութեան, մանաւանդ զարգացման ցածր աստիճանի վրայ կանգնածների համար, շատ բան լուսարանում, ըմբռնելի է դառնում քննադատութեան, վիճարանութեան ժամանակ, շատ անգամ հէնց դրա միջոցով էլ ժողովուրդը հասնում որոշ և ճիշտ եզրակացութեան:

Ընդանրապէս համաժողովային, մասնաւորապէս հայկական կեանքում կատարւող խոշոր երևոյթներին և դէպքերին, «լսարանական» ընկերութիւնը արձագանք է տալիս իր արտակարգ, սովորական դասախօսութիւններից դուրս, գրական հանդէսներով, որոնք օրանք տալիս են հանդիսաւորութիւն և փառաւոր տօն: Նման հանդիսաւոր օրեր շատ է ունեցել «լսարանը»: Է. Զօլայի և Հ. Արսէն Այաղնեանի մահը, Գր. Արծրունու մահան տասնամեակը, Մ. Բր. դարամուտը, Ղ. Աղայանի գործունէութեան քառասնամեակը, արձագանք են դտել «լսարանում» և կազմել են նրա գործունէութեան մէջ մի մի անձոտանալի, խնկելի օր: Ի՞նչ ոգևորութիւն, ի՞նչ խառն բազմութիւն: Բայց դրանց մէջ էլ կայ ամենափառաւոր օրը, դա Գ. Արծրունու, անմահ հրապարակախօսի տասնամեակի օրն էր, երբ լսել էր չըտեանւած բազմութիւն, 250-ից աւելի, և հասարակութիւնը ամբողջ 2½ ժամ ապրում էր մեծ հրապարակախօսի մտքերի աշխարհում, նրա գաղափարների մասին լսում, նրա մասին մտածում, նրա հետ կապւած նւիրական զգացմունքներով համակում...

Առհասարակ արտակարգ դասախօսութիւնների ժամանակ լինում է նաև՝ երաժշտական բաժին, ոտանաւոր-երգեր և մէկից աւելի դասախօսութիւններ:

« Լսարանը » լինելով գիտութեան տաճար, ժողովրդական համալսարան, բարձր է կանգնած միւս բոլոր հասարակական, կրօնական հիմնարկութիւններից, նա մի տեսակ տօն է տալիս վերջիններին: « Լսարանը » անողորմ կերպով քննադատում, ուղղութիւններ և խորհուրդներ է տալիս այս կամ այն ընկերութեան ու հիմնարկութեան. և այդ միշտ էլ լինում է ճիշտ և անաչառ: Այդ շատ հասկանալի է. նախ՝ « Լսարանին » մասնակցում է թաւրիղի ամենաընտիր և զարգացած մասը, և Երկրորդ. կազմած է զանազան կուսակցութիւններից: Օրինակ, թաւրիղի հայուհեաց բարեպ. ընկերութեան արհեստանոցների փակման հարցի վերաբերմամբ, եթէ շտապեց մեծ, դոնէ յայտնի դեր խաղացել է « Լսարանը »: Նա առաջին անգամ լսելի և հեղինակաւոր տօնով յարուցեց արհեստանոցների փակման հարցը և արժարժեց աղջկանց կրթութեանը մեծ տեղ տալու խընդիրը — առաջարկելով բանալ դպրոցներին կից շորրորդ դասարան:

Աչքի ստաջ ունենալով այն հանգամանքը, որ որոշ դասախօսութիւնների հրատարակումը առանձին բրոշիւրով կարող է անհրաժեշտ համարւել և օգտակար, « Լսարանական » ընկերութիւնը իր վրայ է վերցրել նման դասախօսութիւնների հրատարակման գործը: Մինչև այժմ « Լսարանը » հրատարակել է միմիայն մի դասախօսութիւն, այն է դօկտ. Փաշայեանի « Երեսիւնների մոտենդ »:

Իւրաքանչիւր տարեշրջանում « Լսարանը » ունենում է մօտ 22—28 դասախօսութիւն, իհարկէ՝ հաշւած նաև արտակարգ գրական-երաժշտական հանդէսները: Դասախօսներին յարմարութիւն և դիւրութեան տալու համար նիւթը աւելի լաւ ուսումնասիրելու և բազմակողմանի դարձնելու, « Լսարանը » բերում է զանազան գիտական և հասարակական անհրաժեշտ գրքեր և դնում գասախօսի տրամադրութեան տակ, որով կազմւում է մի հետաքրքիր գրադարան:

Ահա թաւրիղի « Լսարանը », ժողովրդական համալսարանը: Ընդունելով նրա կատարելիք ահագին դերը պարսկահայերի կեանքում, ցանկալի էր, որ այդ գաղափարը աւելի ու աւելի տարածւի և ստանայ որոշ կազմակերպական գոյն: Ճիշտ է, Պարսկաստանի այս և այն կողմում, ինչպէս Մալմաստ, Քէհրան և այլն, երբեմնակի լինում են ժողովրդական դասախօսութիւններ, բայց ոչ կանոնաւոր և մշտական. անհրաժեշտ է այդ դարձնել մնայուն և յարատւ՝ դնելով կանոնաւոր, շիտակ հիմունքների վրայ:

ՍԱԼՄԱՍԻ ՀԱՅԵՐԸ

I.

Սալմաստ, անշուշտ շատ անգամ է հնչել ձեր ականջին այդ անունը. դա այնքան էլ անծանօթ չէ ձեզ, շատ էք լսել այդ անկիւնի մասին: Այո, գրեւէ է, բայց այդ ամենը տխուր, անմխիթար է եղել, բոլոր այդ գրութիւններն էլ—մանաւանդ վերջին տարիներս—ցաւոտ շեշտ են ունեցել: Ո՛րքան դառն արկածներ, սարսափելի պատմութիւններ լսել, կարդացել էք այդ անկիւնի կեանքից:

Սալմաստը համարոււմ է Ատրպատականի ամենահայաշատ գաւառը, որը ընկնում է պարսկաստանի հիւսիս - արեւմտեան անկիւնում, Քիւրքիայի սահմանագծի վրայ: Նրա սահմաններն են կազմում հարաւից՝ Ուրմի գաւառը, հիւսիսից՝ Թոյ գաւառը, արեւելքից՝ Ուրմիոյ լիճը, արեւմուտքից՝ Հարատւի լեռները:

Ահա այդ սահմանների մէջ է ձգոււմ Սալմաստի դաշտավայրը, որը երեք կողմից շրջապատւած է լեռներով, իսկ արեւելեան կողմում ձգոււմ է լիճը:

Մեծ չէ այդ տարածութիւնը, հաշոււմ են մօտ 500 քառ. վերստ: Բայց գեղեցիկ, սիրուն է Սալմաստի հարթութիւնը, իսկ զարնանը, ինչպէս և ամառայ սկզբներին, Սալմաստը ներկայացնում է մի հրաշալի, գիւթիչ տեսարան, որ նայողի սիրտը լցնում է բերկրութեամբ:

Գէտք է տեսնել և զգալ այդ:

Ճօխ է բնութիւնը Սալմաստում. չկայ, չէք գտնի այդ

Մաջիդ-ուլ-Սալթանէ

տարածութեան վրայ մի բուռն հող, մի թիզ տեղ, որ անբեր-
րի, անպէտք լինի: Սալմաստի հողը, ինչպէս Խոյինը, խիստ
բերրի և ուժեղ է: Շնորհիւ այս հանգամանքի, ինչպէս և բա-
ւարար ջրի, ամբողջ գետինը ծածկւած է հացարոյսերի ար-
տերով, արհեստական անտառներով, այգիներով, բոսաաննե-
րով և այլն և այլն:

Կլիման Սալմաստում բարեխառն է: Եթէ համեմատելու
լինենք Սալմաստի կլիման հարևան գաւառների կլիմաների
հետ, մենք կտեսնենք, որ այդտեղ թէ Խոյից և թէ Ուրմիից
ամառները աւելի մեղմ և զով է լինում, բայց պատահում են
երբեմն սաստիկ շոգեր: Ձմեռներն էլ այնքան ցրտեր չեն ա-
նում, թէև հարևան գաւառներում լինում են երբեմն սաստիկ
ցրտեր: Եւ չորս եղանակներն էլ գրեթէ հաւասար տեսողու-
թիւն են ունենում:

Բերրի հող, բարեխառն կլիմայ և բաւարար ոռոգման
ջուր. ահա այն երեք հանգամանքները, որոնք փայլ, գեղեց-
կութիւն են տալիս Սալմաստի բնութեանը: Թէև ամբողջ գա-
ւառում մի հատիկ գետ կայ, այն էլ փոքրիկ, բայց ջուրը հա-
մարում է բաւարար և ոռոգում է ամբողջ դաշտավայրը: Զօլա
գետը նոյն գերն է կատարում Սալմաստի համար, ինչ որ Ղո-
թուր-չայը՝ Խոյ գաւառի համար: Սալմաստի ջրերը բղխում են
ընդհանրապէս Սալմաստի արևմտեան կողմերում գտնւած լեռ-
ների փեշերից: Հէնց այդ կողմից է սկսում Զօլա գետակը,
որը ուր-մուր գալարումներով կտրում է ամբողջ գաւառը,
անցնում է արևմուտից դէպի
արևելք, աջ ու ձախ փառունե-
րով ջուր է մատակարարում գիւ-
ղերին և գնում, թափւում է
Ուրմիոյ լիճը:

Բացի Զօլա գետակից կան և
շատ փոքր ու մեծ առուներ, ո-
րոնք մեծ մասամբ սկիզբն են առ-
նում դարձեալ արևմտեան բարձ-
րութիւններից և զանազան ձևի
ակոսելով Սալմաստի հարթու-
թիւնը՝ ոռոգում են նրան:

Զօլա գետակի և առուների
պակասը յրացնում են աղբիւր-
ները: Սալմաստի շատ տեղերում
մարդ պատահում է աղբիւրների,
թէև շատ է դրանց թիւը, բայց

Սալմասցի կանայք

փոքր են, չըկան նշանաւոր աղբիւրներ, մեծ և յայտնի: Փայտակի առուն, որը սոսոցում է գիւղի ամբողջ դաշտավայրը, կազմւած է աղբիւրներից: Ընդհանրապէս Սալմասի ջրերը անուշահամ են: Խմելու համար գործ են ածում թէ աղբիւրների և թէ առունների ջուրը:

Դերիկի, Զնդաշի և Փրչաւուշի մօտերը կան և այնպիսի աղբիւրներ, որոնց ջուրը շատ առողջարար է, և ունի զելաներեան ջրի յատկութիւն: Այդ շրջանում կան և տաք ջրեր, որոնցով որոշ հիւանդութիւններ բժշկւում են: Դերեկում կայ մի աղբիւր, որը դարերից ի վեր բղխում է, մի փոքր տեղ հասում և լեռնանում. և այժմ, ամբողջ երկար տարիներ յետոյ, կազմւել է մարմարիոնի մի ահագին լեռնաբլուր:

Ասացի, Սալմասի հողը բերրի է. դրա, ինչպէս և միւս նպաստաւոր պայմանների շնորհիւ, բերքը առհասարակ լինում է բաւարար: Զրարբի մասերում բերքը տալիս է սոփորաբար 1-ին՝ 6—7—8, աշող պայմաններում քիչ աւելի: Իսկ անջրդի մասերում 1-ին՝ 12—15—20: Հողի մեծ մասը յատկացնւում է զլխաւորապէս հացաբոյսերի, հունդեղէնների և բանջարեղէնների համար, ուր ցանում են՝ ցորեն, գարի, կորեկ, գիտնախընձոր, կաղամբ, բոդկ, լոբի, գնջուխ, դազար, սոխ, ճակընդեղ և այլն: Ապա գալիս են այգիները, որ խաղողի որթեր են և պտղատու ծառեր՝ սալորի, ծիրանի, խնձորենի, ընկուզենի, փշատ, դեղձենի, տանձենի և այլն:

Իսկ երրորդ տեղը բնում են արհեստական, ձեռատունկ անտառները, որոնք տարէց տարի, աւելի ու աւելի ընդարձակւում, լայն ծաւալ են ստանում: Շատ վաղուց չէ, որ Սալմասի ազգաբնակչութիւնը ձեռնարկել է այդ, հազիւ 15—20 տարի լինի: Բայց այժմ բոլոր գիւղերն էլ ունեն անտառներ և աւելի ու աւելի շատանում են: Այդ արհեստական անտառները կազմւած են բացառապէս բարդի, մասամբ և ուռի ծառերից: Արհեստական անտառներ տնկելու միտքը յղացել է այն ժամանակ, երբ զգալի կերպով թանգացել է փայտը. այժմ թէ ծածկի և թէ վառելու համար գործ են ածում զլխաւորապէս բարդի ծառեր:

Ահա Սալմասի ամբողջ հարթութիւնը:

II.

Ահա այդ տարածութեան վրայ գետեղւած է մօտաւորապէս 60 գիւղ: Ազգաբնակչութեան մեծագոյն բաժինը կազմում են թուրքերը, ապա հայերը, քրդերը, ասորիները և հրէանե-

րը: Մենք չենք խօսի բոլորի մասին, այլ կանգ կառնենք մի-միայն հայերի վրայ:

Սալմաստի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը հաշոււմ են մօտաւորապէս 40,000 բնակիչ, որի գրեթէ $\frac{1}{4}$ մասը կազմում են հայերը: Հայերի թիւը XIX դարի սկզբներում աւելի է եղել, քան այժմ: Ռուս-Պարսկական (1828 թւականի) պատերազմին անմիջապէս յաջորդող մեծ գաղթականութիւնը դատարկել է Սալմաստը: Հայերը, թողնելով Ատրպատականը, շարժոււմ անցնում են Արաքսի միւս ափունքները և ջրում գրեթէ Նրեանի նահանգի ամբողջ տարածութեան վրայ: Այժմ Սուրմալու գաւառում, Հին Նախիջևանի շրջակայքում, կան մի շարք գիւղեր, որոնց բնակիչները Սալմաստի հարազատ գաւաղներն են:

Այժմ կան Սալմաստում մի շարք գիւղեր, օրինակ, Հախ-վերան, Հմրանաւա, Շեւան, Աւլանիկ, Քարիկ և այլն, որոնք առաջ հայաշէն, հայերով լեցուն են եղել, այժմ նրանք դատարկել են և այնտեղ բնակչութիւն են հաստատել քրդերը և թուրքերը:

Այնպէս որ պարսկահայերի այդ գաղթականութիւնից յետոյ հոսանքը՝ դէպի Ռուսաստան՝ թէև շատ դանդաղեց, բայց այժմ էլի գաղթում են, թէպէտ աննշան չափով:

Ճիշտ է, մի կողմից դատարկոււմ է Սալմաստը, հայերը գաղթում են, բայց միւս կողմից նա ներկայանում է որպէս գաղթավայր Վասպուրականում հեծող, տառապող հայերի համար: Վասպուրականից Ատրպատական հայերի գաղթականութիւնը կատարել է երկու անգամ: Առաջին անգամ դեռ վերջին ուսուտանկական պատերազմի ժամանակ, երբ բովանդակ Վասպուրականը արձակ թատերարեւ էր ներկայացնում ընդառաջ քրդերի սանձարձակ, բարբարոս աւերումների և ասպատակութիւնների համար, Վասպուրականի Աղբակ գաւառից, որ սահմանակից է Սալմաստ գաւառին, հազարաւոր հայեր կեղեքւած, հարստահարւած, թողնում են իրանց հայրենի հողը, հայրենի երկիրը և շում, պատասպարւում են Ատրպատականի գաւաղան մասերում, գլխաւորապէս Սալմաստ գաւառում:

Իսկ երկրորդ գաղթականութիւնը կատարւում է 1896—97 թւականներին: Ահա այդ ժամանակ էր, որ էլի Աղբակի գաղթականութեան դուռը բացւեց և կամաց-կամաց դատարկւեց նա: Մինչև այժմ էլ բաց է այդ դուռը, փախչում է նա ասպատակու արհաւիրքներից:

Երկրորդ անգամ գաղթած աղբակեցիների թիւը հաշոււմ

ձօտաւորապէս 3000. դրա միմիայն աննշան մասը յետ դարձաւ, մնացածները բացառապէս լցել են Սալմաստ:

Ահա Վասպուրականի այդ երկու գաղթականութիւնները որոշ չափով լցրին Սալմաստի գաղթականութիւնից առաջացած պակասը և բաց տեղերը, այնպէս որ էլի որոշ հաւասարակըշուութիւն պահպանել է ազգաբնակչութեան քանակութեան տեսակէտից:

Այժմ Սալմաստի գանազան կողմերում ցրւած բեկորները, հնութեան մնացորդներն ևս գալիս են ապացուցանելու, որ առաջ հայերն են գերակշիռ տեղ բռնողները եղել: Այդ բեկորների վրայ կան արձանագրութիւններ, բայց մարդ յարմարութիւններ չունի կարդալու: Կենդանի է մնացել նոյնպէս արաբական տիրապետութեան մնացորդներից մի բեկոր, որ մինչև այժմ էլ կանգուն է և գտնուում է Հին-Քաղաքի ձօտ: Դա արաբական մինարէթ է, ուր պատրաստուում էին Բաֆֆիի Ասլանը, Կարօն և միւսները: Բաֆֆիի ամեն մի ընթերցողը գիտէ անշուշտ այդ մինարէթի մասին:

Սալմաստի հայերը, որ այժմ հաշուում են ձօտաւորապէս 10,000 հոգի, ցրւած են համարեա Սալմաստի ամբողջ տարածութեան վրայ: Եղած 60 գիւղերից 23-ում հայեր կան: Ահա այսպէս:

Գիւղեր	Տուն	Բնակիչ	Դրիշկ	24	125
Հաֆթվան	463	2600	Շեյթանաւա	19	87
Փայաջուկ	350	2000	Վառդան	21	105
Մահլամ	200	1100	Խոսրովա	36	140
Ղալասար	121	685	Քէօշամիշ	15	66
Սաւրա	168	809	Զէվաջուկ	6	33
Սարամերիկ	90	450	Ըոկաւա	14	70
Սառնա	90	450	Ուլա	9	38
Հին-Քաղաք	125	625	Այան	21	115
Ախարխանա	60	305	Աղիսմայէլ	4	19
Ղզըլա	47	262	Փաթաւուր	3	17
Քեալաշան	28	130	Գիւլիզան	2	19

23 գիւղ 1916 տ. 10250 բն.

Այս 23 գիւղերից միմիայն Հաֆթվանը, Փայաջուկը, Մահլամը, Սառնան և Ղալասարն են գուտ հայաբնակ, և հէնց այդ գիւղերումն էլ կենդրոնացել է հայ ազգաբնակչութեան մեծագոյն մասը. մնացած գիւղերում հայերը ազրում են խառն թուրքերի, տառիկների և քրդերի հետ:

Անհրաժեշտ եմ համարում շեշտել այն բանի վրայ, որ թւերը և ընդհանրապէս ստատիստիկան Պարսկաստանում թերի

պիտի ընդունել: Ուսումնասիրողը հազարաւոր խոչնդոտների է պատահում Պարսկաստանում ճիշտ թւեր, և ճշգրիտ վիճակագրութիւն առաջ բերելիս: Այստեղ, Իրանի երկրում, ոչինչ չըկայ հիմնաւոր, պարզ: Իսկ այսպիսի վայրում, ինչպիսին Սալմասան է, ուր ժողովուրդը միշտ էլ շարժման մէջ է, գաղթում է, տեղափոխւում է մի գիւղից միւրը, կարծում են, էլ աւելի վատթար է: Կարող է պատահել, և զարմանանալի էլ չէ, որ հէնց մի երկու ամսից յետոյ, Գիւլիզանի հայերը զնան մտաւկայ մի մեծ գիւղ, մի խօսքով գիւղից մի քանի տուն տեղափոխւի մի ուրիշ գիւղ:

Սալմաստի գերը առհասարակի գեղեցիկ, նահանգի գիւմենայն դէպս, մի թիւն կայ Սալ և Երևանի, մամալու գաւառի դա զարմանալի նոյն ժողովուրդն նուր հայրենիքի Ընդհանրագիւղերի տները շապատւած են

Միմարէր

տերով, ասես պարիսպներ չիսնն, մանաւանդ Ղալասարի, Փայաջուկի և այլն: Տներն ընդարձակ են, ներսից գեղեցիկ, թէև դրսից ոչինչ չի կարելի իմանալ, քանի որ փակւած են: Ասենք Պարսկաստանի բոլոր կողմերում այդպէս է, միայն Քաւրիզում վերջին մի երկու տարին սկսել են յուսամուտներ բանալ փողոցի վրայ, այն էլ շատ բարձրից և փոքր դիրքով: Տան բակերում կան ծառաստաններ, գեղեցիկ մարգեր: Փողոցները լայն են, բայց ոչ էլ այնքան մաքուր. ամեն տեղ էլ կուտակւած կտեանէք անասունների աղբը:

Սալմաստի գիւղերի գեղեցկութեանը փայլ տւող հանգամանքներից մէկն էլ այն է, որ գրեթէ բոլոր դիւղերն էլ, մանաւանդ հայաբնակ գիւղերը, շրջապատւած են այգիներով և անտառներով: Եւ զարնանը երևում է ամեն ինչ կանաչ, սիրուն, և այդ կանաչի ընդհանուր գեղեցկութեան մէջ ասես նստած հանգստանում է գիւղը:

Ոչ հայաբնակ գիւղերը անհամեմատ կեղտոտ են, ազեղ,

հայաբնակ գիւրակ գեղեցիկ են, քան Երևանեան գերը: Բայց, յախիստ նմանումաստի գիւղերի նաւանդ Սուրգիւղերի մէջ: Եւ էլ չէ, քանի որ է և մի ընդհանրակններ են: պէս Սալմաստի բարձր են, շրբարձր պատե-

դուրկ զիդեցիկ այգիներէց, ծառաստաններից, տները ցածր, փողոցները շափից դուրս նեղ և կեղտոտ: Անձանօթ աչքն անգամ անմիջապէս կարող է նկատել այդ տարբերութիւնը: Հէնց այն զիւղերում, ուր հայերը ապրում են խառն թուրքերի հետ, իսկոյն աչքի է զարնում այդ երևոյթը՝ հայերի թաղը սիրուն է համեմատաբար, փողոցները լայն և մաքուր, տները կոկիլիկ և այլն: Իսկ թուրքերի թաղը, ասես, տգեղութեան և ապակահոսութեան մէջ է նստած. այդ նկատելի է ոչ միայն Սալմաստի զիւղերի մէջ, այլ և այնտեղ, որտեղ կան հայեր, և միշտ էլ նա տարբերում է իր շնորհքով և ապրուստով:

III.

Ի՞նչ է ներկայացնում Սալմաստի հայերի տնտեսական վիճակը: Հարցիս պատասխանը այնքան էլ միթիթարական չէ: Սալմաստի ազգաբնակչութիւնը ընդհանրապէս, իսկ հայերը մասնաւորապէս, պիտի լցնեն մի շարք անյազ որկորներ, պիտի բուարարութիւն տան մի շարք արդարացի և թէ անարդար պահանջների: Ի՞նչ ունեն գրանց դիմաց:

Սալմաստի հայ ժողովուրդը ընդհանրապէս պործ ունի հողի հետ: Արհեստներ գրեթէ չկան. մատերի վրայ կարելի է համարել բովանդակ Սալմաստում եղած արհեստաւորներին: Մի աննշան, շնչին տոկոս են կազմում: Մնում են վաճառականները: Ճիշտ է, Սալմաստում կան վաճառականական տներ, որոնք զբաղւում են գլխաւորապէս հում և անմշակ նիւթերի արտահանութեամբ, բայց գրանց թիւն էլ շատ փոքր է: Սալմաստի վաճառականները արտահանում են Ռուսաստան գլխաւորապէս սարգա, չոր միրգ, ինչպէս օրինակ նուշ՝ իր տեսակներով և ուրիշ մրգեղէններ, Կան նաև բազազներ, բայց շատ փոքր թւով:

Առաջ, դեռ մի քանի տարի առաջ, հայերը անհամեմատ անտեսապէս աւելի բարելաւ կացութեան մէջ էին գտնւում, քան այժմ: Եւ այդ շնորհիւ ճիլագործութեան: Այդ արհեստը դեռ շատ վաղուց ծանօթ էր Սալմաստի հայերին և ահագին օգուտ էին վերցնում նրանից: Հայերը բամբակէ թելից կտաւ էին գործում, ներկում, շիլա շինում և արտահանում ոչ միայն Պարսկաստանի դանազան կողմերը, այլ և Ռուսաստան, գլխաւորապէս Երևանի նահանգը: Եիլագործութեան համար, ի հարկէ, կային առանձին գործարաններ, ուր աշխատում էին արհեստաւոր գործաւորներ: Այդ ժամանակներում, ինչպէս պատմում են զիւղացիք, կեանքը եռում էր, պարապ մարդ

չկար, ամեն տեղ աշխատանք, Փայաջուկը, Ղալասարը և Հաֆթվանը, ուր կենտրոնացած է եղել շիրազործութիւնը, թաւաւանները իրանց շաշիւնով, աղմուկ աղաղակով գիւղացիների սիրտը լեցնում էին բերկրութեամբ:

Այդ արդիւնաւոր աշխատանքը տևեց մինչև 1895 թւականը, մինչև այն ժամանակ, երբ առաջին անգամ սուսական համեմատաբար նուրբ, հաշակաւոր և միևնոյն ժամանակ արժան չիթը ընդհանուր գործածութեան մէջ է մտնում թէ Երևանեան նահանգում և թէ Պարսկաստանում: Սալմաստի շիրազործները՝ լինելով անպատրաստ և անկացող մրցելու ֆարքիկայի դէմ, տեղի են տալիս, և ընդմիշտ դադարում է այդ արհեստը, իսկ գիւղացիները մնում են պարսոյ, անգործ: Իսկ խիստ անտեսական հարւած էր Սալմաստի հայերի համար:

Այդպէս ուրեմն, Սալմաստի հայ ազգաբնակչութիւնը շունենալով ուրիշ արդիւնաւոր զբաղմունքներ, նա կպել է հողին և յոյսը նրա վրայ է դրել: Բայց ի՞նչ է տալիս հողը նրան:

Առաջին գլխում նկատեցինք, որ Սալմաստի հողը բերրի է, ուրեմն պիտի յուսալ, որ բաւարարութիւն կտրւի բոլոր պահանջներին: Տեսնենք:

Սալմաստում, ինչպէս և ամբողջ Ատրպատականում, հողատիրական սխտեմը զանազանակերպ է: Սալմաստի գիւղերը բաժանւած են երեք կարգի՝ խալիսա, ալալըղ և համփալըղ:

Այն գիւղերն են կոչւում խալիսա, որոնք արքունի սեփականութիւն են համարւում: Աղալըղ այն գիւղերն են կոչւում, որոնք աղաների սեփականութիւնն են: Այնպէս որ աղան իր սեփական գիւղը, իր հողը տալիս է գիւղացիներին, որոնք բնակչութիւն են հաստատում, հողը մշակում և արգիւնքի կէսը կամ $\frac{1}{3}$ աղային տալիս, ի հարկէ, ամբողջ աշխատանքը գիւղացիներից: Իրանի ժողովուրդը սեփական համարեա ոչինչ չունի, ամեն ինչ աղայինն է, տունն էլ իրանը չէ, աղան միշտ էլ կարող է բռնել ձեռքից և դուրս շարտել: Իսկ պակասը լրացնում է գետ-բեգեաւը, ձրի աշխատանքը, որը խեղճ գիւղացու հոգին է հանում:

Իսկ համփալըղ կոչւում են այն գիւղերը որոնք թէև ունեն աղաներ, բայց միայն հողային տուրք են տալիս $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{9}$, բայց հողը գիւղացիների սեփականութիւնն է, նրանք կարող են նոյն իսկ հողը ծախել: Փայաջուկը, օրինակ, համփալըղ է, թէև ունի գիւղատէր, ուրին տալիս $\frac{1}{8}$, բայց հողը, այգին, տունը իր սեփականութիւնն է:

Առհասարակ գիւղատէր աղաները կամ նրանց ներկայա-

ցուցիչները անխիղճ կերպով հնչում, հարստահարում են գիւղացիներին և նոցա այդպիսով խեղճացնում:

Բայց այդ հարկից, գիւղերը տալիս են նաև արքունի տուրք:

Ահա այսպէս.

Յորենի, մի բեռան 1) տեղ	12	դո.	10	շհ.
Անտառ	12	»	10	»
Աուռոյտ, այգի՝ նոյնը, միայն ցանելու տեղը:				
Սոխ և բուստան բեռան տեղը	25	35	դո.	
Մարդագլ. (տ. 14 տ. սկսած)	12	դո.	10	շհ.
Տուն-ծուխ	1	»	10	»
Կով, կթանից	1	»	5	»
Ձի, էգ	2	»	10	»
Էշ	2	»	10	»
Գոմէշ	2	»	10	»
Ոչխար, կթան	1	»	4	»

Ահա արքունի տուրքերը: Այս նոյն չափերն են համաշխարհային ամբողջ գաւառում, աննշան տարբերութեամբ: Շատ անգամ պատահում է, որ գիւղատէրը, տէրութեան ներկայացուցիչը կամ հարկ հաւաքողները այդ նշանակւած, որոշւած տուրքի կրկնապատիկը և դեռ աւելին են հաւաքում գիւղացիներից: Սահմանւած գումարը հասցնում են արքունի գանձարանը, իսկ մնացածն էլ գնում իրանց անյատակ գրպանը:

Բայց այդ դեռ բոլորը չէ: Ահա սարգարաստը: Այդ պաշտօնեան ստես կանչւած է միայն հարստահարելու ժողովրդին, թէև նրա պաշտօնն է օգնել, պաշտպանել քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան: Բայց «պաշտպանել» բառը այժմ միայն հեկնութիւն է, դառն հեզնութիւն, որ խիւռում է իւրաքանչիւր հայի երեսին: Նա իրօք պիտի պաշտպանէր քրիստոնեաներին հաքիմի դէմ, այժմ ընդհակառակն է, կարծես: Պատմում են դատաւորներ, որ աւելի բարեհաճ աչքով են նայում հայերի վրայ, քան սարգարաստը: Օրինակ, Մաջիդ-ուլ-Սալթանէն, որը շատ համակրելի անձնաւորութիւն է, հմուտ պաշտօնեայ էր և բաւականին ազատ մտածող:

Սալթաստի հաքիմը, սարգարաստը և ուրիշ պաշտօնեաները լինում են Դիլիմանում, որը համարւում է Սալթաստի կենդրոնական քաղաքը և ունի մօտ 1000 տուն բնակիչ, զուտ թիւրքաբնակ: Դիլիմանումն է գաւառի փոստատունը, հեռա-

1) Սալթաստում շուրջ համարւում է բնակ, որ հաւասար է ուսաց

գրատունը, բանար, մաքսատունը, շուկան: Ամեն կիրակի օր Դիլիժանում շինում է բազար, տօնավաճառ, ուր լցում են ծախելու ու առնելու բոլոր գիւղերից ժողովուրդը: Կիրակի օրերը Դիլիժանում առհասարակ խաղաղ կեանքը ետուն, շաբաթուն և հետաքրքիր է դառնում: Պարսկա-թիւրքական սահմանագլխում, Սալմաստի շրջապատող բարձրութիւնների վրայ բուն դրած քրդերը անդադար, գլխաւորապէս գարնանը և աշնանը, յարձակում են դաշտային ժողովրդի վրայ, աւերում, սապատակում, մի պատառ խլում և նորից քաշում իրանց գիւղերը: Քրդական սապատակութիւնները և աւառարութիւնները շատ անգամ կատարում են հէնց օրը ցերեկով, պարսիկ պաշտօնեաների ներկայութեամբ: Մի քանի գիւղեր, որոնք ենթակայ են քրդերի անմիջական յարձակումներին, հնարաւորութիւն չունեն անգամ նախիր պահել, որովհետև մէկ էլ յանկարծ ցած կիջնեն քրդերը և կտանեն տաւարը

Իսկ եթէ այդ բոլորի վրայ աւելացնենք տարէց տարի կեանքի պահանջների բարդանալը, կենսական պիտոյքների թանգանալը, սարսափելի զջարմայի՞ս կծիկը, կարծում ենք, Սալմաստի հայերի տնտեսական վիճակի կերպարանքը աւելի պարզ և աւելի որոշակի կլինի: Բայց միևնոյն ժամանակ տագնապալից, անմխիթար:

Ինչ ունի Սալմաստի հայը, ինչպէս դիմանայ, ինչպէս բաւարարութիւն տայ այդ պահանջների շղթային: Նա պանդրխտում է: Սալմաստցու պանդխտավայրերն են Անդրկովկասը և Սև ծովի ափերին եղած նաւահանգիստները: Նրանք զբաղւում են ընդհանրապէս մշակութեամբ, դոնապանութեամբ, գործակատարութեամբ և փոքր առևտրով: Սալմաստը ահագին տոկոս պանդուխտ է տալիս. եթէ հաշուենք միայն աշխատելու ընդունակ մարդկանց թիւը, կըտեսնենք, որ նրանց մօտ 700/0 պանդուխտ է, նոյնիսկ աւելի էին տալիս: Այդ ի հարկէ, սարսափելի թիւ է: Աւելի պանդուխտներ են տալիս Սաւրան, Փայաշուկը, Հաֆթվանը, Մահլամը, համարեա տղամարդկանց կէսը, դեռ շատ աւելին:

Չարմանալի է, շրջում էք Սալմաստի հայաբնակ գիւղերը և ինչ, չկան տղամարդիկ, կամ եթէ կան, շատ քիչ: Իսկ երիտասարդներ չկան ու չկան, այդ կողմից խեղճ են մանաւանդ Փայաշուկը, Սաւրան, էլի մարդ երիտասարդների է պատահում Հաֆթվանում: Իրուսաստանը լափում է բոլոր պէտքական, թարմ ոյժերը և թողնում միայն պատաւները: Ենորհիւ տղամարդկանց երկար բացակայութեան՝ կանայք անհաւատարիմ են և անբարոյականութիւնը որոշ չափով տարած-

ւած. իսկ շնորհիւ պանդուխտ ամուսինների Ռուսաստանից քերած հիւանդութիւնների, Սալմաստում տարածւած է զանազան վարակիչ հիւանդութիւններ: Պատահում են նոյնիսկ 15—20 տարւայ պանդուխտներ:

Սակաւ չէ այն պանդուխտների թիւը, որոնք միանգամայն գերի են դառնում անառակութեան, ալիօհօլամալուքեան և ուրիշ մի շարք ժուլութիւնների: Անբարոյականութեանը նըպաստում են յայտնի չափով նաև օտարականները, տականք օտարականները և տեղացի կանայք ասես ուրախութեամբ ընկնում են նրանց գիրկը:

IV.

Սալմաստը, լինելով Ասորպատականի ամենահայաշատ գաւառը, հոգևոր իշխանութեան կողմից առանձին ուշադրութիւն է դարձնւում և նա կազմում է առանձին փոխանորդութիւն: Վերև յիշատակւած մի շարք կեղեքումների, ասպատակութիւնների և ոտնձգութիւնների առաջն առնելու համար, միշտ էլ անհրաժեշտ է համարել Սալմաստում ունենալ առանձին փոխանորդ, աշալուրջ և կարող յաջորդ: Բայց սրտի ցաւով պիտի նկատենք, որ շատ դէպքերում նա էլ մի առանձին ծանրութիւն է լինում հայ ժողովրդի քամւած վզին. մի կողմից էլ նա է հարստահարում, իր գրպանը ուռցնում: Իսկ դրանց դիմաց եղել են այնպիսի յաջորդներ, որոնք իսկապէս կանգնած են եղել իրանց բարձրութեան վրայ և մեծ օգուտներ տւել Սալմաստի խղճուկ հայ ժողովրդին: Շատ անգամ էլ յաջորդները անկարող են լինում օգտակար հանդիսանալ ժողովրդին իրենցից բոլորովին անկախ պատճառներով: Սալմաստում յաջորդը հազիւ մի քանի ամիս է մնում և իսկոյն հեռացնում կամ յետ են կանչում: Այս 1½ տարւայ ընթացքում եկել են Սալմաստ երեք վարդապետներ, Ընծակ, Մատթէոս և Մաշտոց: Վերջինս աւելի քան կարող էր օգտակար լինել, բայց, ցաւելով պիտի ասել, մեր հոգևոր իշխանութիւնը իսկոյն յետ է կանչում յաջորդներին, երբ մի պարսիկ պաշտօնեա բողոքում է, առանց պահանջելու գործի խիստ քննութիւնը. ասես փոխանորդութիւնը դարձել է մի խաղալիք և երբ ուզենան թուրք պաշտօնեաները կարող են հեռացնել:

Այնպէս որ յաճախ Սալմաստը մնում է թափուր, հոգևոր գործերը վարում է դործակալ քահանան, որը միանգամայն անկարող է և անընդունակ այդ ծանր պաշտօնի համար: Եթէ այդպէս պիտի շարունակւի յաջորդութիւնը և ամեն մի հասա-

րակ դէպքում յետ կանչի կամ հեռացւի, աւելի լաւ է հէջ շուգարկել և վերացնել փոխանորդութիւնը:

Սալմաստը, համեմատած միւս գաւառների հետ, շատ հարուստ է քահանաների կողմից: Այժմ Սալմաստի բոլոր գիւղերն էլ համարեա ունեն իրանց քահանաները, միայն մի քանի փոքր գիւղեր չունեն, նրանք էլ օգտուում են մօտակայ գիւղերի քահանաներից: Սալմաստում եկեղեցիների թիւը հաշւում են 27, որոնք կանգուն են: Սալմաստի բոլոր քահանաներն էլ, համարեա առանց բացառութեան, տգէտ և թերուսներ են. մի հատ լուրջ և կրթւած քահանայ չըկայ դրանց մէջ: Այդ քահանաները գիրք ու հեղինակութիւն չունեն ժողովրդի մէջ. և դա հասկանալի է, քանի որ նրանք իրանց մտաւոր կարողութեամբ, իրանց զարգացմամբ գրեթէ հաւասար մակերևոյթի վրայ են կանգնած հասարակ ժողովրդի հետ: Բացի այդ, նրանք առանձին բարոյական ոյժ էլ չունեն, նոյն իսկ բացակայում է հասարակ յարգանքը:

Իւրաքանչիւր քահանայ առնուազը արդիւնք կունենայ մօտաւորապէս տարեկան 60—120 թուման, որը Սալմաստի համար այնքան էլ անբաւարար չէ: Այս էլ ասեմ, որ բոլոր քահանաներն էլ, շատ աննշան բացառութեամբ, հողեր ունեն և պարապում են երկրագործութեամբ:

Սալմաստի եկեղեցիները տնտեսապէս շատ աննախանձելի վիճակի մէջ են, նրանք չունեն ոչ շարժական և ոչ անշարժ կայք, իսկ եթէ առաջ մի քանիսը ունեցել են կալւածներ, այն էլ այժմ անցել են ուրիշների ձեռքը, չըհաշւած մի երկու բացառութիւնները:

Բացի 27 կանգուն եկեղեցիներից, Սալմաստում կան վանքեր, որոնց մէջ ամենայայտնին է Դէրիկի ս. Ատուածածնի վանքը, որ այժմ բոլորովին աւերակ է: Դէրիկի վանքը գրտնւում է Սալմաստի արեւմտեան մասում, Հին-քաղաքից դէպի արեւմտա-հիւսիս երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ. ընկած է ձորի մէջ, փուած լեռնարլուրի լանջի վրայ, որը շրջապատւած է լեռնաշղթաներով: Օդը սքանչելի է, աղբիւրի ջրերը անուշ և լաւ, մի գեղեցիկ տեսարան և դիրք է ներկայացնում:

Ինք 90-ական թւականներին՝ հանդուցեալ Քաւաքայեան վարդապետի անդուլ ջանքերով վանքը նորոգեց, կալւածներ գնեցին և կարգին վանահայրութիւն հաստատեցին: Լաւ էին այդ տարիները, ոգևորութեան տարիներ: Սալմաստի ժողովուրդը միշտ էլ հիացմունքով, յափշտակութեամբ է յիշում այդ ժամանակները: Բայց չի անցնում մի քանի տարի, երբ 1894 թւին քրդերը, յարձակւում են Դէրիկի վրայ, քարուքանդ են

ուսուցիչը իր ոտնկի մեծ մասը, եթէ ոչ բոլորը, հէնց ինքն է աշխատում, իր արիւն քրտինքով:

Դպրոցների անկանոն, խախտւած լինելուն նպաստում է և այն հանգամանքը, որ Սալմաստում տեղացի ժողովուրդը միշտ էլ կրաւորական դիրքի մէջ է եղել, դեկավարները, գործի ոգին կազմել են դրսեցիները: Եղել է, որ նրանք դպրոցները բացել, կանոնաւոր ընթացք են տւել, հեռացել են նրանք, նրբանց հետ աւերել է և գործը: Ամենայուսահատականն այն է, որ ասես մարդ զալիս է այն ցաւալի եզրակացութեան, թէ սալմաստցին առանց դրսեցու նախաձեռնութեան ոչինչ անկարող է անել, ասես նա ինքնուրոյնութիւնից, կեանքի մը-դումից զուրկ է: Մարդ դժւարանում է ցոյց տալ մի դպրոց, մի հասարական հիմնարկութիւն, մի օգտակար ձեռնարկութիւն, որի նախաձեռնողը ինքը բնիկ հայը լինի: Այժմ եթէ մի քանի դպրոցներ կան գիւղերում, որոնք փոքր ի շատէ կանոնաւոր են, էլի շնորհիւ դրսեցիներին:

Ինք տարիներ առաջ կարիք է զգացել մի կենդրոնական դպրոցի Սալմաստում, բայց մինչև այժմ մի շօշափելի, դրական գործ չի արւած, թէև մօտ 11,000 բուրլի կայ արդէն Սալմաստի կենդրոնական դպրոցի անունով: Ատրիզատականի նախկին առաջնորդ Ե. վ. Մուրադեանը, իրան յատուկ մակերևոյթային «ոգևորութեամբ», էլի արծարծեց այդ հարցը, պոչին էլ կայցրեց «արհեստագիտական» «գիւղատնտեսական» խօսքերը, հող էլ առաւ, յոյսերով կերակրեց ժողովրդին և հեռացաւ... Այո, միայն յոյսերով կերակրեց: Այժմ Հաֆթվանցիք ուզում են կենդր. դպրոցի համար յանձնւած հողը ծախել:

Այժմ մանոււանդ, երբ արդէն բաւարար թւով դպրոցներ կան Սալմաստում, անհրաժեշտութիւն է զգացւում մի կենդրոնական, գէթ չորսդասեան դպրոցի, որովհետև մեծամասնութիւնը անկարող է իր սղաներին զրկել Թաւրիզ կամ Կովկաս ուսումը շարունակելու:

Ինք վաղուց Հալասարում կազմւած «Մաքի» կանանց բարեգործական ընկերութիւնը, պիտի ասել, իր իսկական նպատակին չէ ծառայում: Նա մի վարժուհի է պահում Հալասարի դպրոցում և ուրիշ ոչինչ: Բայց այդ գիւղը առանց մազաչափ անգամ ծանրութեան կարող է պահել կանոնաւոր մի դասեան, երկդասեան դպրոց: Ուրեմն, էլ ինչմէ համար է ուրիշի բարեգործութիւնը:

Եթէ իսկապէս կանանց բարեգործական ընկերութիւնը ուզում է օգուտ տալ, նպաստել իզական սեռի կրթութեան, պարտաւոր է միանգամայն փոխել բարեգործական այդ ձևը:

Առանց այդ էլ Ղալասարը կարող է վարժուհի պահել: Քող
կանանց բարեգ. ընկերութիւնը դպրոց բանայ, նպաստի այն-
պիսի գիւղերի, որոնք իրօք անկարող են և օգնելու կարօտ:
Ահա այդ դէպքում միայն նա արած կըլինի բարեգործութիւն:
Այս է մեր բարեկամական և անկեղծ խորհուրդը:

Պարսկական ազգեցութիւնը ինչպէս Ատրպատականի ու-
րիշ անկիւններում, նոյնպէս և Սալմաստում ապրող հայ ժո-
ղովրդի վրայ զգալի է: Բայց մենք այն զօրեղ ազգեցութիւնը,
որ տեսնում ենք Սոյում, նոյն չափով այստեղ չկայ: Այստեղ
համեմատաբար ժողովուրդը փոքր ինչ բարձր է կանգնած այդ
տեսակէտից, գուցէ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ այստեղ
հայերը էլի խմբւած, կենդրոնացած են ապրում և այնքան չեն
շփուում թուրքերի հետ: Բայց մի բան, որ խիստ աչքի է զար-
նում և ընդհանուր է համարեա ամբողջ պարսկահայերի մէջ,
դա անկեղծութեան բացակայութիւնն է: Այդ տեսակէտից
պարսկահայերը նման են իրար. ի հարկէ, մի տեղ դա աւելի
չափով է տիրում, մի ուրիշ տեղ պակաս. բայց այդ գիծը ան-
պայման կայ: Այդ յատկութիւնն էլ, ես կարծում եմ, պարս-
կական կեանքի ազգեցութեան անմիջական հետևանքն է: Ան-
կարելի է անպայման հաւատ ընծայել Սալմաստի, ընդհանրա-
պէս Ատրպատականի հային. նա կազմում է պարսկական խո-
րամանկութիւնների մի հիւսւածք: Ճիշտ խօսք, անկեղծու-
թիւնից բղխած խօսք շատ հազւագիւտ դէպքերում կլսէք Սալ-
մաստի հայերից, այդ էլ բացառութիւնների շարքում պիտի
դնել: Շատ բնորոշ է և մի հանգամանք: Երբ մէկը ուզում է
գնուլ Ատրպատականի այս կամ այն գաւառը և դիմում է մի
ծանօթի և փորձւածի ու խորհուրդ հարցնում, անպայման ա-
մենից առաջ այս պատասխանն է ստանում. «ոչ ոքի չպիտի
հաւատայ, չպիտի խաբւել նրանց շողորթութիւնից»:

Սալմաստի հայերի մէջ անկեղծ, փոխադարձ սէր, բարե-
կամական յարաբերութիւն, համարեա չկայ, հէնց դրա անմի-
ջական հետևանքն այն է, որ յանախ հայերը վազում են դա-
տարան գանգատի, զրպարտելու, հարեանին փնասելու: Հէնց
պարսիկ պաշտօնեան էլ այդ է ուզում: Առանց արդարութիւնը
երևան հանելու, նա տուգանք է առնում և՛ սրանից և՛ նրա-
նից: Ի՞նչքան խոշոր գումարներ են տուժել հայերը հէնց այդ
պատճառով: Ամեն մի հասարակ բանի համար հայը վազում է
դէպի Իլիխման և «ջառմայի» տակ գցում հարեանին:

Ուրախութեամբ պիտի նկատեմ, որ երկար և շատն փոր-
քերից խրատւեցին հայերը, հազիւ խելքի եկան, զգացին ի-
րանց այդ տգեղ և իրաջ համար կորստաբեր սովորութեան

հետեանքը, այժմ կատաց-կատաց նւագում է զանգատաւորների
թիւը, հետզհետէ վերանում է այդ վատ սովորութիւնը:

Ահա Սալմաստի հայերը, պարսկահայերի մի բեկորը, իր
ցաւերով ու տառապանքով: Դա միևնոյն ժամանակ մի ան-
կիւն է, որը լայն և ազատ, կարիքներով լի ստալարէզ է ներ-
կայացնում եռանդուն, գործին նւիրած և պատրաստած գոր-
ծիչի համար:

ԿԱՊՈՒՏԱՆԻ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵՒ ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՓԵՐԸ

I.

ՈՒՐՄԻՒ ՀԱՅԵՐԸ

I.

Ամբողջ Պարսկաստանում կայ միայն մի նշանաւոր լին, նշանաւոր գէթ մեծութեամբ, դա Կապուտանն կամ Ուրմին է: Ուրմի լինը տարածւում է Ատրպատականի համարեա կենդրոնում, որի շուրջը խմւած է ազգաբնակչութեան նշանաւոր բաժինը: Այս լինը անցեալում աւելի ընդարձակ և մեծ է եղել, քան այժմ: Տարեց-տարի շուրջ պակասում է, ցամաքային ափերը աւելի ու աւելի ընդարձակւում և ջրի տակից երևում են նոր-նոր բլուրներ և լեռներ: Այս լեռներից կամ կղզիներից նշանաւորներն են Իսպիր-դաղ, Գոյուն-դաղ, Դաթըր-դաղ, էշշակ-դաղ և այլն: Այս կղզիներից մի քանիսը դեռ անտառապատ են: Այս լինը թէև բնում է մօտ 4500 քառ. վերստ տարածութիւն, բայց այնքան էլ օգտակար չէ ազգաբնակչութեանը: Նա միայն արտադրում է մեծ քանակութեամբ աղ: Կապուտանի շուրջ առհասարակ ծանծաղ է, ամենախոր տեղերը հազիւ 25—30 արշին լինեն: Հէնց դրա համար էլ մեծ նաւեր չեն բանում նրա վրայ, կան միայն մի քանի տաղասաւոր նաւեր, որոնք մեծ մասով փայտ են փոխադրում: Մովակի կղզիները ունեն ընդարձակ անտառներ, որից օգտւում է ժողովուրդը: Այստեղ բուսականութիւնն էլ ճոխ, փարթամ է և շատ անգամ ոչխարների հօտերը այնտեղ են փոխադրում: Ուրմի ծովակում թափւում են մի քանի գետեր, — Զօլա, Նազլու-չայ, Շհար-չայ, Բարանդուլ-չայ, Աջի-չայ, Սօֆի-չայ և այլն: Այս գետերից մի քանիսը, օրինակ Զօլա, Աջի-չայ, որոշ ժամանակ գրեթէ չորանում են, շուրջ բոլորովին պակասում է: Միայն պարնանը նրանք յորդանում են:

Կապուտանի կամ Ուրմի ծովակի արևմտեան և հարաւային ափերում կան ծւարած մի բուն հայեր, որոնք բնում են գլխաւորապէս Ուրմի-Բարանդուլ, Սուլդուլ, Սուլդ-բու-

լաղ և Միանդուար գաւառները: Թօսենք նախ Ուրմի-Քարանդուզի մասին: Ուրմին ընկնում է լճի արևմտեան կողմը և բռնում է ընդարձակ տարածութիւն, ժամ 3200 քառակուսի վերստ, և համարւում է Ատրպատականի ամենամեծ գաւառներից մէկը: Ուրմիի հարթութեան սահմաններն են—հիւսիսից՝ Սալմաստ գաւառը, հարաւից՝ Սուլդուզը, արեւելքից՝ Կապուտանը, իսկ արևմուտքից Վանի վիլայէթը: Այս սահմանների մէջ ընկած տարածութիւնը ամբողջապէս ցած և գեղեցիկ հարթութիւն է, որը իրենով ներկայաձևում է մի սիրուն տեսարան: Գեղեցիկ ծառուղիները, ծառաստանները և այգեստանները, որոնք անթիւ են Ատրպատականի այս մասում, հարթութեանը տալիս են աւելի գրաւչութիւն և կազմում են ամբողջացած և ներդաշնակ գեղեցկութիւն: Գրեթէ ամեն մի գիւղ շրջապատւած է գեղեցիկ խիւաւաններով (ծառուղիներով) և սիրուն այգիներով: Այդ ծառուղիները այնքան խնամքով, այնքան գեղեցիկ են պատրաստւած, որ դրանցից շատերը եւրոպացիների հիացմունքի առարկան են դառել: Այդ կողմից աւելի յայտնի է Քարանդուզ գաւառամասը, որը ամենագեղեցիկ անկիւններից մէկն է: Հրշակւած է Դիզա-Քարայի ծառուղին: Բնութեան այս գեղեցկութիւնը պիտի բացատրեյ նրանով, որ Ատրպատականի ոչ մի գաւառը այնքան առատ և հարուստ չէ ջրով, որքան Ուրմիի հարթութիւնը: Նազլու-չայ, Շհար-չայ և Քարանդուզ նշանաւոր գետերը, որոնք սկիզբն են առնում պարսկա-տանկական սահմանադիտի լեռներից, հաւասար հեռաւորութեամբ կտրում են Ուրմիի ընդարձակ հարթութիւնը, ողողում ընդարձակ տարածութիւններ և զընում, թափւում են Կապուտանում: Այս երեք գետերից աւելի նշանաւոր է Քարանդուզ-չայը. միւս երկու գետերի ջուրը բաւականին նւազում է ամառը և աշնանը, այն ինչ Քարանդուզ-չայի ջուրը միշտ էլ առատ է լինում: Քարանդուզ-չայը իր սկիզբն առնում է Մարգեաւար գաւառաւասի Մուրա սարից: Քարանդուզ-չայը Մարգեաւարում կոչւում է գաւառակի անունով:

Բացի այս երեք գլխաւոր և մեծ գետերից, կան նաև փոքր գետակներ, ինչպէս Քարքիշի-չայ, Թումաթար-չայ և այլն: Այս գետերից զատ, կան նոյնպէս բազմաթիւ բնական և արհեստական աղբիւրներ: Մի խօսքով Ատրպատականի այս մասում ջուրը աւելի քան առատ է և ժողովուրդը ջրից այնքան «խեղճութիւն» չի քաշում: Եւ ջրի առատութեան շնորհիւ Ուրմիի բուսականութիւնը աւելի քան նոխ ու փարթած է: Հողն էլ բերրի է և ամբողջ հարթութիւնը մշակւում է:

Շատ աննշան տարածութիւններ են մնում անմշակ: Դէմի-ան-
 ջրգի տեղերն էլ տալիս են նշանաւոր բերք:

Ուրմիի ազգաբնակութեան համար նշանակալից տեղ է
 բնում այգեգործութիւնը, որից վերցնում է առատ արդիւնք:
 Գեղեցիկ և ընդարձակ են այդ այգեստանները:

Ասացի, որ ամբողջ Ուրմի գաւառը ցած հարթութիւն է:
 Կան միայն զանազան կողմերում մի շարք բլուրներ կամ հո-
 ղակոյտեր: Ամեն քայլափոխում մարդ պատահում է նման հո-
 ղակոյտերի, որոնք աւերակների կոյտեր են և որոնցից եր-
 բեմն դուրս են գալիս հնութիւններ, իսկ լուրջ պեղումների
 շնորհիւ անշուշտ էլ աւելի հետաքրքիր իրեր, հնութեան մտ-
 ցորդներ երևան կզան և գուցէ շատ բան լուսարանւի անցեա-
 լից: Այդ բլրակներից շատերը հէնց մոխրակոյտեր են, նաժա-
 նաւանդ Բարանդուզում շատ է նրանց թիւը: Դրանք հաւանա-
 կան է ձեկեանների սուրբ մոխիրն է և թուրքերի մէջ էլ ա-
 ւանդութիւն կայ, որ իբր թէ Չրադաշաք Բարանդուզցի է ե-
 դել: Այդ մոխրակոյտերի միջից դուրս են գալիս ամաններ,
 պուտուկներ՝ վէպերով լիքը և այլն:

Ուրմիի թէ դաշտում, հարթութեան վրայ, և թէ բլուր-
 ների լանջերում, շկան բնական անտառներ, քիչ են նաև ար-
 հեստական անտառները, աւելի քիչ, քան Մալմաստումն է, մի-
 այն առատ են խիււանները, որոնցից շատերը տարած-
 ւում են մօտ 20—25 վերստ: Այդ ծառերը առհասարակ ու-
 ռենի են: Աղքատ է Ուրմին նաև հանքային հարստութիւննե-
 րի կողմից, միայն համանուն լիճը տալիս է մեծ քանակու-
 թեամբ աղ:

Ուրմի գաւառի կլիման ընդհանրապէս բարեխառն է:
 Զմեռը աւելի կարճ է լինում, քան Մալմաստում. ամառն եր-
 բեմն պատահում են անտանիկ շոգեր, երբ ազգաբնակութեան
 մեծագոյն մասը փոխադրւում է այգիներում: Բարաքանշիւր
 այգում կայ «ամառաթ», և այնտեղ են մնում մինչև աշուն,
 մինչև խաղողի քաղելը:

II.

Ամբողջ գաւառը բաժնւած է մի շարք գիւղախմբերի կամ
 գաւառամասերի: Այս գիւղախմբերից շատերը կոչւում են այն
 գետի անունով, զրի շուրջը խմբւած են: գաւառամասերն են.—
 Հնգալ, Նուզլուշայ, Ռազւայ-չայ, Շհար-չայ, Բարբիշի-չայ,
 Բարանդուզ, Մարգեաւար, Զարբօթի (մի փոքրիկ մշալ է, որ
 ընկնում է Մարգեաւարի մէջ) Բրադօստ, Դաշտ, Թարգեաւար,

Սօմայի, Ալրակի, Դաշտաքիլ, Ուշնի և Գօլ: Ամբողջ այս գաւառաւասերում գիւղերի թիւը հաշոււմ են մօտաւորապէս 800: Ազգաբնակութեան մեծագոյն մասը կազմում են թուրքերը, որոնք բնոււմ են գլխաւորապէս դաշտային գիւղախմբերը: Լեռնային գաւառակաները, ինչպէս Մարգեաւար, Քարգեաւար, Յրազօտ, Սօմայի և այլն, բոնել են սարի զաւակները, քիւրդերը, որոնք նշանաւոր քանակութիւն են կազմում: Դաշտային մասերում, բազմամարդութեան կողմից, երկրորդ տեղը բնոււմ են ասորիները, ապա հայերը: Ասորիները խմբուած են գլխաւորապէս Շհար-չայի, Նազլու-չայի և Բարանդուզ-չայի շուրջը: Կան փոքր թւով նաև հրէաներ, որոնք ապրում են գլխաւորապէս քաղաքում և պարապում են հասարակ, մեծ մասամբ չթի առևտրով: Պարսկաստանում ընդհանրապէս հրէաները յարգանք չունեն և բնիկները նրանց վրայ նայում են ասեռնի իբրև մարդու, այլ ստոր արարածի:

Հայերը, որոնց հաշոււմ են մօտաւորապէս 1000 տուն, բնոււմ են գլխաւորապէս Նազլու-չայ և Բարանդուզ-չայ Մհալները: Պարսկահայերի մեծ զտղթականութիւնից առաջ, Ուրմիոյ Մովակի ամբողջ արևմտեան, մասամբ և հարաւային, ափերը բնուած է եղել հայ ժողովուրդը: Ո՛չ միայն դաշտային մասերը, այլ և լեռնային գաւառակները հայերի բնակավայրերն էին: Սօմայի լեռնագաւառը, որը այժմ քացառապէս բնոււմ են քիւրդերը և կան միայն երկու-երեք տուն հայեր, 1828—9 Ռուս-տաճկական պատերազմից առաջ՝ գերակշիռ տեղ էր բնոււմ հայ ազգաբնակութիւնը: Մինչև այժմ էլ կանգուն են մնացել այդ քիւրդաբնակ լեռնագաւառում հնութիւններ-եկեղեցիները, հայկական շինութիւնների մնացորդներ, ընդարձակ գերեզմանատներ, նոյնիսկ մի գեղեցիկ պալատի պատերը և հայ անցեալից մնացած մի շարք բեկորներ և յիշատակներ, որոնք մի մի պերճախօս Փակտեր են հայ ժողովրդի անցեալ փառքի և բազմամարդութեան: Բիւքա գիւղը, ինչպէս վկայում է մի ծերունի, առաջ ունեցել է մօտ 800 տուն հայեր, այն ինչ այժմ ունի միմիայն 9 տուն: Որ առաջ շատ հայեր են եղել այս գիւղում, դրան ապացոյց կարող է ծառայել մինչև այժմ գոյութիւն ունեցող գետնափոր եկեղեցին և արձանագրութիւնը: Ոչ միայն այս վայրերում, այլ Ատրպատականի ամեն մի անկիւնում կան հայ ժողովրդի անցեալ կեանքի յիշատակները, բեկորները և մնացորդները: Եւ Ատրպատականի մի շարք գաւառները ներկայացնում են լուրջ պեղումների, հետազօտութիւնների համար աւելի քան հետաքրքիր վայրեր:

Ուրմիի այժմեան մի ամբ հայերն էլ մի բեկոր են ան-
ցնալից, մի շարդած, տրորած բեկոր:

Ուրմի ընդարձակ դաւառը, ասացի, հինի մօտաւորապէս
800 զիւղ: Հայերը բնակուում են 38 գիւղերում: Դրանցից մի
քանիսը միայն զուտ հայաբնակ են. մեծագոյն մասը ապրում
են թուրքերի, ասորիների և քիւրդերի հետ խառն:

ՈՒՐՄԻ—ՆԱԶԼՈՒ-ՉԱՅ

	տուն	բն.		տուն	բն.
1) Ուրմի	53	335 ¹⁾	12) Կարակըզ	22	132
2) Գեարդարատ	122	732	13) Հմբլարար	15	90
3) Ռահվա	115	690	14) Շիրարազ	22	132
4) Իռալու	40	240	15) Քարալու	15	90
5) Նախիջև.-թափա	76	256	16) Գզըլ-աշուղ	15	90
6) Իքի-աղաջ	45	270	17) Սան-բարախան	21	126
7) Բատլբո	38	226	18) Չիչակլու	15	90
8) Դիզալա	27	162	19) Սիւփիւր-ղան	12	72
9) Չարբաշ	25	150	20) Ղարազեօզ	10	60
10) Ղալաջալու	20	120	21) Աղա	10	60
11) Ճախկ-բակլու	18	108			
					Հնդամենը—738 4428

Փոքր թւով հայեր կան նաև Չամաքի, Սանիչան, Սարա-
ջուկ, Չամալաւա և Չէյնալու գիւղերում, իւրաքանչիւրում մօ-
տաւորապէս 2—5 տուն: Պիտի նկատել, որ այդպիսի գիւղե-
րից հայերը շուտ-շուտ տեղափոխուում են: Սարաջուկը ունէր
միայն 1 տուն, զուցէ, ով գիտէ, հիմա այդ տունն էլ տեղա-
փոխել է մերձակայ մի ուրիշ գիւղ: Այդ տեսակէտից փոք-
րիկ գիւղերի ստատիստիկան աւելի քան թելի սիտի ընդունել:

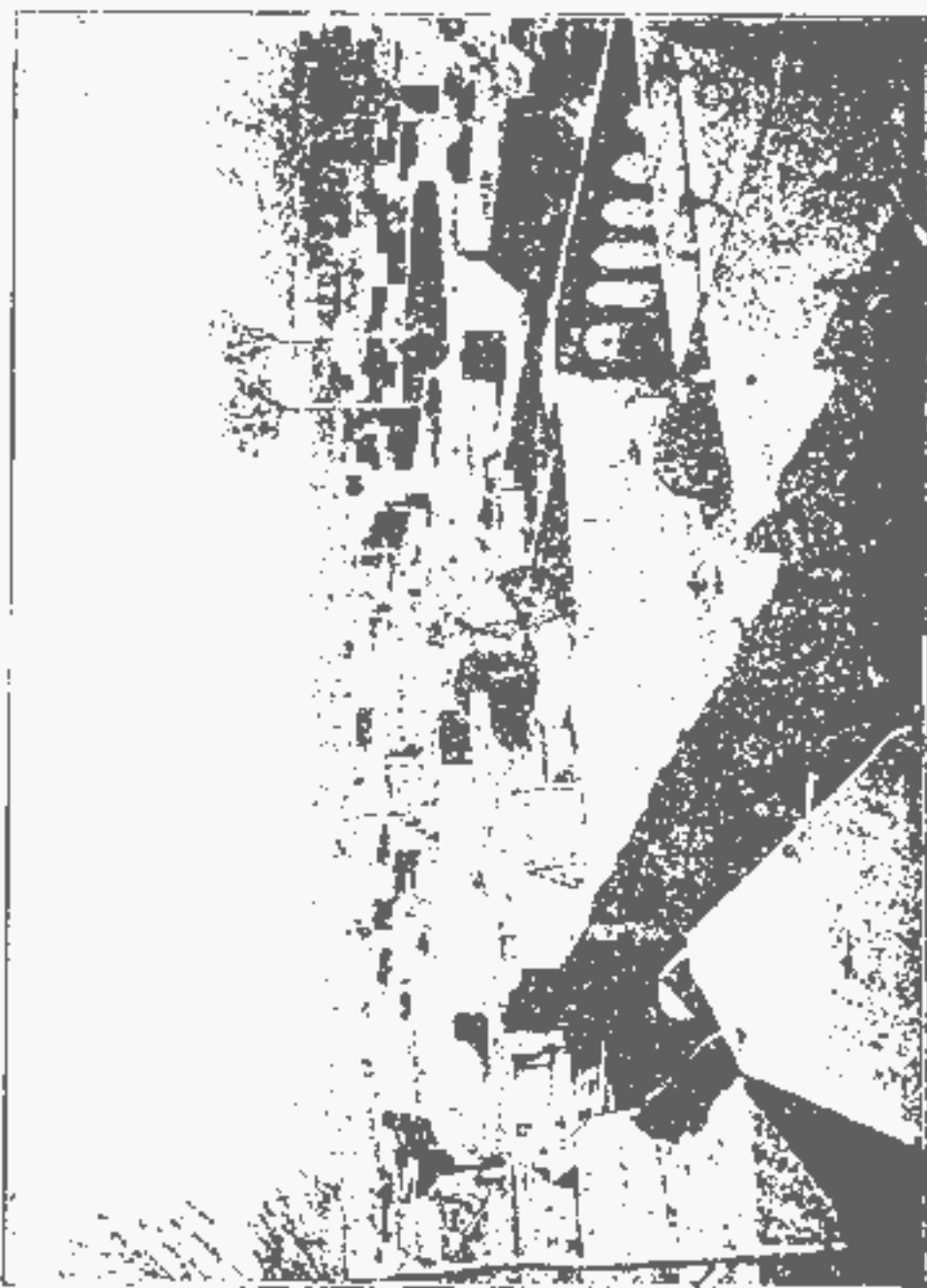
ՈՒՐՄԻ—ԲԱՐԱՆԴՈՒՉ

	տուն	բն.		տուն	բն.
1) Բարառու	58	299	7) Սարալան	6	34
2) Դարբառու	36	187	8) Սահաթլու	9	48
3) Բալանիշ	21	107	9) Քումաթար	35	169
4) Սարդարուտ	22	112	10) Քազա-քեանդ	10	41
5) Դիզա-թաքա	33	148	11) Ղասրմլու	1	6
6) Գիւքիա	9	45			Հնդամենը—240 1196

1) Տունը հաշւած է 6 հոգի:

Քաղի այդ Աշնի գաւառակի Աննա գիւղում կայ 2 տուն հայ, իսկ Գոյ գաւառամասի Նէյթմանաս գիւղում 12 տուն:

Աւրեմն Կաղաւաանի տրեմտեան տփերի հայերն են մօտաւորապէս 1000 տուն կամ, թիչ կըրացնելով, 5600 բնակիչ: Այս 36 գիւղերից գոտ հայաբնակներն են Քեարդարաղ, Նախ-իջեան-թափա, Բրի-աղաջ, Բաւրա, և Մանաս Վերջինումս կան մի քանի տուն աւսրիներ: Հնոց այս գիւղերումն էլ կենտոնացած է հայերի ստակապոյն բաժինը:

Արմի Կաղաւ

Աւրմի քաղաքում, որը համարուած է Ատրպաւասեանի երկրորդ քաղաքը (Քաղից), հայերը ապրում են երկու թաղերում՝ Ճախաչախան գետ և Նամամկրիում: Այս երկու թաղերը իրարից կարած են խորքաբնակ խաղերով: Հայերի կէսը հազիւ բնակներ լինեն. մեծ մասը աւստաւացի, վանեցի, թաւրիզի վաճառականներ են: Աւրմին բնակաւրապէս գեղեցիկ քաղաք է. ունի բարձր սիրուն շինութիւններ, փողոցները հա-

մեծատաքար մաքուր և գեղեցիկ են, շատ տեղերում սալայա-
տակած. աները ունեն ընդարձակ բակեր, բոլոր աների միջով
անցնում է ջուրը. քիչ հեռու, Շհար-չայի ափին շինւած են
միսթօնարների շինութիւնները, որը կոչւում է դալա, քաղաքի
չըշապատի այգիները, ծառուղիները, այդ բոլորը Ուրմիին
տալիս են աւելի քան լաւ քաղաքի տեսք և գեղեցկութիւն:
Քաղաքի մի անկիւնը, որ աւուում է Գիւլ-գիշա, ուղղակի հիւս-
նալի տեղ է: Քաղաքի այդ մասի աները նոր են շինւած և
գեղեցիկ են, բակերը ընդարձակ, ջուրը մէջը, ծառ-ծաղկուն-
քով ծածկւած, օղջ յստակ, բնութիւնը գեղեցիկ: Քաղաքի այդ
մասումն է կենդրոնացած եկւորների նշանաւոր բաժինը: Մի
խօսքով՝ Ուրմիին Ատրպատականի ամենագեղեցիկ քաղաքներից
է, ունի լաւ դիրք և վաճառաշահ է:

Գեղեցիկ են նաև Ուրմի—Քարանդուզի գիւղերը: Սրանց
գեղեցկութիւն և փայլ տւողներն խիաւաններն են և այգեստան-
ները: Բուսականութիւնը փարթում է, ջուրը առատ և ամեն
տեղ ծածկւած է կանաչով: Յոգնած, դադարած ծաւրորդը հա-
մարեա ամեն քայլափոխում գտնում է հանգստանալու հով և
կանաչոտ տեղ. շատ անգամ խիաւանը տանում է մի գիւղից
մինչև միւս գիւղը: Շատ գիւղեր իրար հետ միացած են այդ-
պիսի երկարածիգ ծառուղիներով: Իրանք իսկապէս կազմում
են Ուրմիի ամենագեղեցիկ, գրաւիչ զարդը: Ուրմիի գիւղերը
առհասարակ նման են Ատրպատականի միւս մասերի գիւղերին.
աները ցածր են և ոչ գեղեցիկ. փողոցները կեղտոտ. բայց
անհամեմատ տարբերում են հայաբնակ գիւղերը միւսներից,
նոյնիսկ թաղերը: Այս բոլորը ասես ընդհանուր գեղեցկութեան,
բնութեան գեղեցկութեան առաջ աչքի չեն զարնում և ծած-
կւում է: Այս մասի գիւղերն կարելի է աւելի գեղեցիկ համա-
մարել, քան Սալմաստինը, թէև վերջինիս էլ գեղեցիկ են:

III.

Ուրմիի ազգաբնակչութիւնը ընդհանրապէս, հայերը մաս-
նաւորապէս տնտեսապէս անմխիթար վիճակի մէջ են: Հայ ազ-
գաբնակչութիւնը պարապում է գլխաւորապէս երկրագործու-
թամբ և այգեգործութեամբ: Հողը մշակւում է նտհապետական
միջոցներով, թէև ստացւում է բաւարար բերք, բայց ժողո-
վուրդը իր աշխատանքի արդիւնքի տէրը չէ: Հայրկերը հաս-
նում են ատասպելական աստիճանների: Այսպէս որ հողից ա-
ւելի քան աննշան արդիւնք է վերցնում գիւղացին: Մնում է

այգեգործութիւնը: Հրաշալի այգիներ կան այս շրջանում, բոլորն էլ խաղողի: Այս շրջանը իւրաքանչիւր տարի հարիւր հազարաւոր պուզերով սարգա արդիւնք է տալիս: Տարիներ են լինում, որ խաղողի բերքը հասնում ապշեցուցիչ չափերի, բայց յաճախ փաստում են այգեստանները զանազան հիւանդութիւններից, ամենափաստակարգը Ղարա-խաշն կոչւած հիւանդութիւնն է, որը սեւացնում և փշացնում է խաղողի հատիկները: Գարկուան էլ հասցնում է իր պատուհասը: Այստեղ ձմեռը խաղողի որթերը չեն թաղում, այնպէս որ խիստ ցուրտն էլ երբեմն փշացնում է և ոչնչացնում: Գեղեցիկ են Ուրմի այգիստանները. իւրաքանչիւր այգի ունի իր ամարաթը-ամառանոցը, իր բոլոր յարմարութիւններով և ժողովուրդը ամառը տեղափոխւում է այգիները մինչև այգեկութը: Ամառը Ուրմի քաղաքը համարեա դատարկւում է: Ուրմի գաւառը հրչակւած է ոչ միայն խաղողի առատութեամբ, այլ խաղողի տեսակներով: Ուրմին ունի բաղմապիսի և ընտիր խաղողներ. Ուրմիում հաշւում են մի քանի գոյնի և 30 տեսակի, զուցէ և աւելի, խաղողներ: Ուրմիում մի ընտանիք եթէ ունի մօտաւորապէս 3-500 առու խաղող, նա արդէն ապահովւած է:

Ուրմիի սարգան արտահանում են արտասահման, գլխաւորապէս Ռուսաստան, իւրաքանչիւր տարին շուրջ 400,000 պուզ: Ատրպատականի գրեթէ իւրաքանչիւր քիչ ու շատ յատնի առևտրական տուն ունի իր ներկայացուցիչը Ուրմիում:

Ուրմին արտահանում է մօտակայ գաւառները նաև բրինձ, աղ, ծխախոտ, բամբակ: Գովւած է Ուրմիի դօշաքը, որ ուղարկւում է նոյնիսկ Տանկաստան:

Այն, այսպէս հարուստ է Ուրմիի հարթութիւնը, բայց ազգաբնակչութիւնը էլի տնտեսապէս աննախանձելի վիճակի մէջ է: Ժողովուրդը խեղճացած է գլխաւորապէս հարկերից և անարգար կեղեքումներից: Ուրմիի բոլոր գիւղերն էլ ազալղ են: Գիւղերի մեծագոյն մասը հարուստ ազա-բէգերի և հողերականների սեփականութիւնն է: Հարկերի նշանակումը կախւած է իւրաքանչիւրի քմահաճոյքից. հէնց այս է պատճառը, որ քանի գիւղատէր կայ, այնքան տեսակի էլ հարկեր գոյութիւն ունեն: Այսպէս է գրեթէ ամբողջ Ատրպատականում: Հարկեր են դրւած բոլոր կենսական առարկաների և պիտոյքների վրայ և այդ է, որ ծոում է խեղճ ռայեախիլ շիները:

Ահա Գեարդարաղ գուտ հայարնակ գիւղի հարկերը:

1) Գլխահարկ	.	.	5	դրան	10	շահի.
2) Իւրաքանչիւր գլուխ	.	.	3	մշակ կա՛մ	3	դո. փող
3)	.	.		տան հարկ	.	8 դո.

4)	»	»	տունը	2	հաւ	
5)	Իւրաքանչիւր	գլուխ	առու հանելու համար	2	մշակ.	
6)	գիւղատիրոջ	բրինձը	ցանելու և հնձելու	2	մշակ.	
7)	Գոմշին	.	.	3	դռան	4 շահի.
8)	Կովին	.	.	1	»	12 »
9)	Մատակ իշուց	.	.	1	դռան	12 շահի.
10)	»	»	ձիուց	3	»	4 »
11)	Գիւղատիրոջը	Նովրուզին,	տունը	.	.	15 շահի.
12)	Հարսանիքին	.	.	2	գլուխ	շաքար.
13)	Բաժրակի արտի	Թանաֆին	.	.	.	14 դռան.
14)	Աւույտ ցանած	արտի	Թանաֆին	.	.	14 »
15)	Այգու	Թանաֆին	.	.	.	14 »

Բացի այդ մի շարք բազմապիսի հարկերից և տուրքերից, աշխատող գիւղացին ցուրենի բերքի կէսը տալիս է գիւղատիրոջը, չնայած որ վերջինս տալիս է միմիայն սերմնացուի կէսը, իսկ բոլոր աշխատանքը, վարել, ցանել, շրել, հնձել, կալսել - բոլորը ծանրանում է ռայեա ժողովրդի վրայ: Գիւղացին ոչ միայն աշխատում է իր ցանած արտի վրայ, (որի արդիւնքի կէսը էլի իրենն է), այլ և աշխատում է աղայի արտի վրայ, ի հարկէ ձրիարար: Ուղղակի հորտեր են աղաների ձեռքում: Գիւղացիները տէր չեն նաև իրենց տների, սեփական ոչինչ չունեն, միայն օրէնքով նրանց է հասնելու շինութիւնների փայտերը, ծածքը, լուսամուտը-դռները, շատ անգամ կալւածատէրերը այդ էլ չեն տալիս: Եւ երբ կամենայ գիւղատէրը կարող է բռնել գիւղացիների օձիքից և դուրս շարտել, այդ նրա իրաւունքն է: Ահա որքան խայտառակ է այս կողմի հայ գիւղացիների դրութիւնը:

Ուղղակի հարկերի մէջ է նաև սարփարաստի 2 դռանը. ամեն մի քրիստոնեա տուն տուրք է տալիս 2 դռան: Բայց սրբան ուրախ կլինէր հայ ժողովուրդը եթէ այդ 2 դռանով, նոյն իսկ զրա եռասպատիկով պրծնէր: Զունենալով որոշւած ոտճիկ, սարփարաստը կեղեքում է, հարստահարում ոչ իսլամ ժողովուրդներին, ամեն մի թեթև առիթ մատի փաթաթ է դարձնում և ահագին «ջառճա» առնում: Պարսկահայերի կեանքում սարփարաստութիւնը բոլորովին անկորդ պաշտօն է և բռնազբօսիկ կերպով կապւած է հայերի հետ: Այժմ սարփարաստ է Ուրմիում տիրահրչակ Մուլլալալը, որ մի ժամանակ պաշտօնավարում էր Մալմաստում և տնտեսական նշանաւոր հարւած հասցրեց հայերին: Պակաս չի փնասւում ազգարնակութիւնը քիւրդերի սխրագործութիւններից: Նրանք բռնած լինելով լեռնային զաւառամասերը յաճախ յարձակւում են դաշտի վրայ,

գլխաւորապէս լեռներին մերձակայ գիւղերի վրայ, Թալանուժ, կողոպտում են և մեծ աւարով էլի բարձրանում լեռները: Շատ անգամ գալիս են նաև Տանկաստանի քիւրդերը անարգել, առանց դիմադրութեան, քանի որ պարսից կառավարութիւնը սահմանապահ զօրքեր չունի:

Այս բոլոր անյագ որկորները լեցնելու, կեանքի անհրաժեշտ պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար՝ ուրմեցի հայն էլ պանդխտում է: Քէն պիտի ստել, որ համեմատել չի կարելի ասորիների հետ, նոյնիսկ Սալմաստի հայերի: Գեարդարադ հայաբնակ գիւղը ունի միմիայն 30 պանդուխտ, այն ինչ Սալմաստում կան գիւղեր, որոնք ունեն ձուռ 200 պանդուխտ, տղամարդկանց կէսից աւելի: Ուրմեցի հայերը պանդխտում են գլխաւորապէս Կովկաս, Ռուսաստանի խորքերը շատ քչերն են գնում և ուրախալին այն է, որ կարճ են մնում պանդուխտավայրերում և շուտ վերադառնում են հայրենիք:

II.

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՔԻՒՐԴՍԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

Ատրպատականում մի անկիւն, որ աւելի դառ՝, աւելի քստմնելի պատկերով է ներկայանում մեզ, դա Ուրմիի ծովակի հարաւային ափերն են, պարսկական Քիւրդստանը: Այս հին և պատմական Մարաստանում և նրա շրջակայքում կան մի բուն հայեր, որոնք ցրած են համարեա բոլոր մասերում և ապրում են հարիւրաւոր թուրքերի և քիւրդերի հետ խառն: Ինչ կպատահէք մի հեռաւոր անկիւնի զուտ քրդաբնակ գիւղերում մի հայ ընտանիքի, իհարկէ, միայն անունով հայ, իսկ 4—10 հայ ընտանիք ունեցող գիւղեր շատ կան: Նրանք ցրած ապրում են Սուլդուզ, Սուլդ-բուլաղ եւ Միանդուաբ գաւառներում:

Այս չորս գաւառամասերում կայ ընդամենը 250 տուն հայ ազգաբնակչութիւն և ցրած 18 գիւղերում: Սուլդուզ գաւառը, հայաշատութեան կողմից առաջին տեղն է բռնում: Հայերը ապրում են Սուլդուզի հետեւալ գիւղերում:

	տուն		տուն
Նաղադէյ	60	Մահմադեառ	34
Թօփուզաւա	4	Ռախտանա	14
Գեօքնաւա	5	Չայեանա	3
Գեօլ	3	Քեարվանսարա	2
Հասալի	2	Անրա	2
		Գումար	128

Սուլդուզ գաւառում միմիայն Նաղադէյը և Մաւաղեաուր ունին եկեղեցի, և մի պանդուխտ քահանայ:

Սուլդուզ և Միանդուար գաւառների մէջ ընկնում է Մուքրի գաւառը, ուր կան 37 տուն հայ և ապրում են 4 զիւղերում:

	տուն		տուն
Գզըլ-Գուրի	.	.	2
Դարալաք	.	Կջաւա	3
Լան	2	.	»
		<u>Գումարը</u>	<u>37</u>

Չըկայ և ոչ մի քահանայ. եկեղեցի թէև կայ, բայց բոլորովին քանդած. նա գտնւում է Դարալաք զիւղում:

Միանդուար գաւառում, որը բնւում է Ուրմիոյ լճի հարաւային մասը, մի քիչ գէպի հարաւ-արևելք, կան 118 տուն հայեր. այն է.

	տուն		տուն
Միանդուար	20	Քազազել	42
Կարափերան	8	Քաղիապատ	33
Սոյլուրթափա	2	Սուլդ-բուլաղ	3
Գեալբառիզա-խան	.	.	9
		<u>Գումար</u>	<u>1180</u>

Այս շրջանում եկեղեցի կայ Միանդուար և Սուլդ-բուլաղ քաղաքներում, Քաղիապատ զիւղում, Նոյնպէս և Քազազեղում, բայց չըկայ և ոչ մի քահանայ: Քազազեղը այն տաս տարի է, որ հաստատւել է. այս զիւղի հայերը գաղթել են Դարալաքից և Սուլդուզ գաւառից:

Ահա Գարսկաստանի այդ հետաքրքիր անկիւնի հայերը: Նրանք, ինչպէս տեսում էք, 282 տուն են. տունը միջին թւով 5 հոգի հաշուով. կստանանք 1600 հայեր, որոնք ցրւած ապրում են 21 զիւղերում, թուրքերի և քիւրդերի հետ խառն: Թուրքերը կազմում են ազգաբնակութեան մեծագոյն մասը. կան այդ մասերում նաև կարափափախ թուրքեր, ասորիներ և հրէաներ:

Այդ բոլոր մասերում էլ հայերը հողագուրկ և ռայեա ժողովուրդ են. նրանք չունեն սեփական հողեր. չունեն ոչինչ, կեղեքում, հարստահարւում են, տնքում են ծանր հարկերի տակ, որոնք հասնում են առասպելական աստիճանների: Այդտեղ հայ տարրը թշւառանում, քայքայւում է տնտեսապէս և մի ցաւալի պատկեր է ներկայացնում: Շատ ընտանիքներ գուրկ են Նոյնիսկ օրւայ չոր հացից: Այսպէս է բոլոր գաւառներում, բայց ամենից խեղճը, ամենից թշւառը Սուլդուզ գաւառն է:

Հարկեյն են, որ Սուլդուզը թշւառացրել են և քայքայել տնտեսապէս: Ահա առաջ ենք բերում Սուլդուզի գլխաւոր

գիւղի—Նաղազէի հարկերը, որից որոշ գաղափար կարելի է կազմել ընդհանուրի մասին: 1. տան հարկ 3—5 դրան (դրանը — 19 կ) 2. իւրաքանչիւր տանից 5 հաւ, իսկ իւր, ձու և այլն ինչքան ուզէ գիւղատէրը, 3, կովից՝ 2 դրան, 4. գոմէշից՝ 3 դրան, 5. ձիուց՝ 3 դրան, 6. սիրմացուի կէսը գիւղատէրից և կէսը գիւղացուց, ամեն աշխատանքը գիւղացուց, արդիւնքի $\frac{2}{3}$ գիւղատէրին, իսկ $\frac{1}{3}$ -ը գիւղացուն, 7. նոյնը և բրնձի, դարու վերաբերմամբ, 8. բամբակի ցանքի մէկ թանաֆին 12 դրան 10 շահի: 9. Աուռոյտի թանաֆին նոյնքան և ուրիշ հընդեղէններից:

Սուլդուզի Մահմադեան գիւղում էլ աւելի են հարկերը. ցորենի, բրնձի, դարու աւելի քան երկու բաժինը գիւղատիրոջն է, բոլոր աշխատանքը և ծախսը գիւղացիներից: Բամբակից, գերշագից և այլն, բացի այն, որ սերմը և աշխատանքը գիւղացուց է և արդիւնքի կէսից աւելին գիւղատէրն է տանում, դեռ իւրաքանչիւր թանաֆից էլ վերցնում է 5 դրան: Որպէս գլխահարկ իւրաքանչիւր տանում է 4 գլուխ շաքար:

Այսպէս են հարկերը Սուլդուզի բոլոր գիւղերում, շատ աննշան զանազանութեամբ, և դա շատ հասկանալի է, որովհետև մի էլ է իշխում, գլխաւորապէս կարափափախներն են գիւղատէրերը: Սուլդուզից գրեթէ չեն տարբերում նաև միւս գաւառներն իրանց հարկերով:

Բայց այդ չէ դեռ բոլորը. սրբան ուրախ կլինէր այդ անկիւնի հայ տարրը և սովորով ազգաբնակութիւնը, եթէ միայն հարկերը լինէին: Բայց աւելի անտանելին դեռ մնում է, դա բեզեանն է, ձրի աշխատանքը: Սուլդուզ գաւառի Նաղազէյ գիւղի իւրաքանչիւր ընտանիք պարտաւոր է տալ տարեկան 30—35 բեզեան. դեռ սա ամենաքիչը կարելի է համարել: Մահմադեան գիւղի ամեն մի տունը երբեմն տալիս է 200 բեզեան:

Կատարեալ ճորտութիւն...

Գիւղացիները համարեա տարւայ մեծագոյն մասը աշխատում են ձրիաբար գիւղատէր աղաների և բէզերի համար: Գիւղատէրերի արտերը գիւղացիներն են շրում, նրանց շինութիւնների վրայ գիւղացիներն են աշխատում, նրանք են ծեծում աղայի բրինձը, մաքրում նրա կտուրների ու բակի ձիւնը, փայտը բերում, (ի հարկէ, իրանց սայլերով) կտրատում, և դարսում: Գիւղացի կանայք են մանում աղայի բուրդը և բամբակը:

Մի խօսքով, գիւղատէր աղաները և բէզերը, որպէս տրդրուկներ, քանում, ծծում են թշուա գիւղացու արիւնը և նե-

առաժ թշուառութեան: գիրկէ: Միակ միջոցը, որ նա գիտէ, այդ պանդխտներն է: Եւ նա պանդխտուած է: Այժմ շատ սուղուղջիներ գաղթել և քնակութիւն են հաստատել Երևան, Մարաղա, Թաւրիզ և այլն:

*
* *

Այդ մի բուն հայերը ջրած լինելով զանազան քրդաբնակ և թիւրքաբնակ գիւղերում, կազմելով շատ չնչին տոկոս, հետզհետէ, տարիների ընթացքում, ազդել են նրանցից, ընդօրինակել և ընդունել են նրանց սովորորութիւնները, միանգամայն կերպարանափոխել նոյնիսկ արտաքինը, նրանց նման ածիւրում, նրանց նման խուզում և հագնւում. գրեթէ ոչնչով չեն տարբերուած: Հայերը մոռացել են նաև իրենց մայրենի լեզուն, խօսում են թուրքերէն, մասամբ և քրդերէն:

Այնտեղ, այսպէս առած, կան ոչ թէ հայեր, այլ երիստոնեայ բուրեւ: Այդ գաւառամասերի և գիւղերի հայերը գրեթէ բոլորն էլ թրքախօս են, միայն Սոււրուլաղի հայերը քրդախօս են: Հասակաւորներից ոչ ոք հայերէն չգիտէ, միայն նորբերից, նոր սերնդից են մէկ-մէկ, որ հայերէն խօսել գիտեն, այն էլ ոչ կանոնաւոր: Սոււր-բուլաղում թէև գրել-կարդացողներ կան, բայց նրանք էլ են քրդերէն խօսում: Այդ շրջանում, Բարանդուզն էլ հեաք հաշւած, տիրապետող լեզուն է թուրքերէնը: Միայն Ուրմիի հայերը գիտեն մայրենի լեզուն:

Այս գաւառակները 1908 թւին, ինչպէս ցոյց է տալիս առաջնորդարանի այդ թւին կազմած վիճակագրութիւնը, ունեցել են միմիայն 6 քահանայ, (Բարանդուզն էլ) իսկ այժմ, ինչպէս տեսանք, ունեն միայն մէկ (Բարանդուզը չհաշւած) քահանայ: 1500 քնակիչը, ջրած 21 գիւղերում, ունի միայն մի քահանայ: Այդտեղ երեխաները մեծանում են առանց կնուների, մեռելները երբեմն օրերով մեռած են անթաղ, տանը, մինչև որ մօտակայ գիւղից կամ Ուրմի քաղաքից քահանայ է գալիս: Շատ անգամ հէնց իրանք են թաղում առանց արարողութիւնների, կամ փոքր ինչ կարգալ գիտցող մի տիրացու կարգում է աւետարանից մի գլուխ: Շատ անգամ հէնց ուսուցիչներն են թաղում. այդպիսի օրինակներ շատ կան: Բարանդուզի մի ուսուցիչ պատմում է մի ուշագրաւ դէպք իր կեանքից: Եկեղեցում պիտի թափօր լինէր, աշակերտները չգիտէին եկեղեցական արարողութիւններ, և ստիպւած երգում են ժողովրդական երգեր, իսկ ժողովուրդը երկիւղածութեամբ նայում և խաչակնքում է: Մի անգամ էլ, մեռել թաղելիս երգել

են ազգային երգ: Այդ անկիւնում քահանան էլ քրդերէն կամ թիւրքերէն է խօսում, թուրքերէն է լինում նրա քարոզը. ս. Գրքից մի գլուխ կարդալիս նա բացատրում է դարձեալ թիւրքերէն կամ քրդերէն:

Այդ թրքացած հայերը լաւ քրիստոնեաներ են և շատ մեծ եռանդով հետևում են պատ պահելուն: Այդ մասին մի բնորոշ դէպք են պատմում: Մի տարի, դեռ երկու շաբաթ առաջ, սկսում են պահել պասը, կարծելով, որ հէնց այդ շաբաթն է պասը: Անցնում է ամբողջ շաբաթը և յանկարծ մէկը յայտնում է, որ իրենք սխալած են, այս շաբաթ չէր ս. Մարգարէ պասը, այլ առաջիկայ շաբաթ: Եւ նրանք միւս ամբողջ շաբաթն էլ են պատ պահում դարձեալ վերջին օրը կասկածներ են առաջ գալիս և ստիպւած մէկին ուղարկում են Մարաղա հաստատ բան իմանալու և ի հարկէ, եիշտը իմանալով, պատում են նաև երրորդ շաբաթը:

Բացառութիւններ չեն անշուշտ այն օրինակները, որ հայը ամուսնանում է քրդի, թուրքի հետ, թէկուզ բոնութեամբ, և այդ լնասանիքն էլ բնականաբար դառնում է թուրք: Դիւղացին այդտեղ սևիական ոչինչ չունի, շատ տեղերում տունն էլ գիւղացունը չէ, գրւղատէրն է տներ շինում և յանձնում իր ճորտերին, իսկ երբ քէֆն ուղեւայ՝ կարող է թևից բռնել և դուրս նետել:

Այդ բոլորը մի կողմից, քիւրդ աշիրաթների պարբերաբար կրկնւող աւարտութիւնները և կողոպուտները միւս կողմից, աւելի ու աւելի վէրքեր են առաջացնում և ստեղծում մի թշուառ ու ստրկացած տարր: Չանագան քիւրդ ցեղեր իբրբար հետ ընդհարելիս խեղճ գիւղացիներն են մէջտեղում տուժում, նրանք են հարստահարւում և ֆլաս կրում: Իսկ յաճախ կրկնւող բռնաբարումները և առևանգումները գալիս են պատկերի պակասը լրացնելու և ամեն ինչ կատարեալ կացուցանելու:

Իացի այդ բոլորից, այդ կողմի հայերը ընկած լինելով այդ խուլ անկիւնում, բոլորովին կտրւած են արտաքին աշխարհից, որոշ գիւղեր ոչ մի յարաբերութիւն չունեն գրսի հետ. նրանք չգիտեն թէ ինչ է կատարւում մի քանի հարիւր վերստ հեռաւորութեան վրայ և կարծում են, որ երկրագնդի վրայ ապրում են միմիայն իրենք և քիւրդերը:

Անդճ ժողովուրդ...

Բայց ի՞նչ է ներկայացնում այդ անկիւնի հայերի կրթական գործը: Բողոքական միսիօնարները վաղուց սկսել են իրանց պրօպագանդան և այժմ ունեն մի երկու դպրոց, բայց

Աստուած դպրոց համարէ: Այդ դպրոցները կառավարում են շարքի և տիրացու ուսուցիչներ, որոնք իրանց ողորմելի մատուոր պաշարով բոլորովին անկարող են կեանքի մէջ փոփոխութիւն մտցնել, օգուտներ տալ: Նրանք առհասարակ ձգտում են մարդիկ որսալ: Նրանք քիչ ու շատ աջողութիւն ունեն Ուրմի հայերի մէջ:

Կանանց բարեգործական միացեալ ընկերութիւնն է վերջրել իր վրայ այդ շրջանի կրթական գործի ծանրութիւնը և, պիտի խոստովանուել, նա պատուաւոր կերպով առաջ է տանում Ուրմիում և պարսկական քրդաստանում ընկերութիւնը ունի մի շարք ուսումնարաններ, որոնք մի մի լուսոյ ջահեր են այդ թրքացած հայերի համար: Մայրենի լեզու կամաց-կամաց այդ դպրոցների միջոցով տարածում է նոր-սերունդների մէջ: Ինչքան հրչում է մարդ, երբ տեսնում է փոքրիկ թրքական հայր թոթովում է մայրենի լեզուով: Յոյս ունենք, որ ընկերութիւնը աւելի ու աւելի կը բարելաւի դպրոցները, պատրաստած մարդիկ կը հրաւիրի պաշտօնի, դպրոցների համար յատուկ շէնքեր կը շինի, մի պակաս, որ շատ աչքի է խփում ընկերութեան դպրոցների համար: Զը հաշւած Քաղխարազը, ոչ մի գիւղ չունի դպրոցական յարմար շէնք:

Բայց այդ բոլորը միայն մի կաթիլ է կազմում կարիքի մեծ ովկիանսում: Գարծում ենք, իւրաքանչիւր հայի պարտականութիւնն է մտածել այդ մի բուն հայերի մասին, միջոցներ ձեռք առնել, որքան հնարաւոր է, փրկել նրանց կորստից, կրթութիւն տարածել, սերունդ պատրաստել: Ամենից շատ այդ պարտականութիւնը ծանրանում է Ատրպատականի առաջնորդարանի վրայ, բայց ի՞նչ է անում նա, կատարում է իր պարտականութիւնը: Պէտք է ասել ցաւելով, որ առաջնորդները ընդհանրապէս շատ քիչ, գրեթէ երբէք ուշադրութիւն չեն դարձրել այդ քրիստոնեայ թիւքների և քրդերի վրայ և չեն դարձնում այժմ էլ: Ուրմին թէև առանձին փոխանորդութիւն է համարւում, բայց առհասարակ լուրջ և պատրաստած հոգևորականներ չեն եկել: Այս շրջանը աւելի քան կարիք ունի խելացի և փորձւած փոխանորդի, աչքի առաջ ունենալով հայերի հոգևոր անմխիթար վիճակը մի կողմից, օտար միսիոնարներին դօրեղ պրօպագանդը միւս կողմից: Ուրմիի այժմեան փոխանորդ Քշտունի վարդապետը շատ անյարմար է, ոչ պատրաստած անձնաւորութիւն է, ոչ էլ փորձւած, այնպէս որ բոլորովին անկարող է օգտակար լինել հայ ժողովրդին, նա միայն մի աւելորդ բեռն է: Ուրմին և Սալմաստը կարիք ու-

նեն լուրջ և տեուած հուկտրականների, ամեն ջահել վարդապետի տեղը չէ:

Եթէ ուզում ենք տալ պարսկական քիւրդատանի հայերին օրինաւոր կեանք, եթէ ուզում ենք ստեղծել նրանց համար բարեկեցիկ վիճակ, պէտք է հիմնօրէն փոփոխել տիրող պայմանները, զնել այն ժողովրդին բոլորովին այլ պայմանների մէջ, ադատել այդ առասպելական հարկերից ու բեզեատից վերացնել հարստահարութիւնները, ապահովել նրա սեփական աշխատանքը, և այլն և այլն: Այս դէպքում նա և՛ տնտեսապէս կը բարւոքւի և՛ կուլտուրապէս:

Ահա մի նւիրական, արբաղան գործ, ամբողջ մի ժողովրդի ազատագրութեան գործ. թող առաջ գան մեր հարուստ բարերարները, թող չլինայեն իրենց նւերները եթէ լինի փող, նիւթական միջոց, կարելի է հողեր զնել այդ թշուա ժողովրդի համար, կենդրոնացնել նրանց մի տեղում և դրա հետ միասին զարկ տալ կրթական գործին, զարգացնել ազգային գիտակցութիւնը, տարածել հայ լեզուն—մի խօսքով հայացնել նրան:

Ահա մտածմունքի, լուրջ մտածմունքի արժանի առարկայ:

ՂԱՐԱԴԱՂԻ ՀԱՅԵՐԸ

Ղարադաղը Ատրպատականի ընդարձակ և հայաշատ գաւառաներից մէկն է և բռնում է հիւսիսային ծայրը: Ղարադաղը ամբողջապէս ծածկւած է լեռնային ցանցով, իսկ այդ լեռները բռնւած են խիտ անտառներով: Այդ կողմից Ղարադաղը միակն է ամբողջ Ատրպատականում, իսկ ամբողջ Պարսկաստանում քիչ մասեր կան, որ այդ տեսակէտից հաւասարեն, Ղարադաղին: Այս վայրենի անտառները և լեռնային ցանցերի ծաղքերում թաղւած բնական հանքերը կազմում են Ղարադաղի անհատնում, անսպառելի հարստութիւնը: Հէնց այդ տեսակէտից նա գրաւում է առաջնակարգ և նշանակալից դիրք: Այժ, հարստութեան անսպառելի աղբիւր: Բայց միայն այդքան: Բնիկ ժողովուրդը դեռ այնքան անպատրաստ, այնքան սղէտ է, որ անկարող է շահագործել իրեն վիճակւած բնական, հանքային հարստութիւնները: Նոյն անպատրաստութիւնը և անկարողութիւնը ցոյց է տալիս նաև կառավարութիւնը: Վերջերս միայն այդ հարստութիւնները գրաւել են օտար շահագործողների ուշադրութիւնը:

Այժմեան Ղարադաղ գաւառը չունի իր նախկին փայլն ու հռչակը, այն պատմական շրջանի, երբ Ատրպատականի այդ լեռնագաւառը կոչւում էր Փայտակարան: Այդ հռչակաւոր և պատմական Փայտակարանը այժմ վերածւել է մի սովորական դաւառի. ուրիշ ոչինչ: Ոչ միայն այդ, Ղարադաղը, Պարսկաստանի այդ նշանաւոր գաւառը, առանձնացած և չեզօքացած անկիւն է ներկայացնում իրենով: Նա բլորովին կտրւած է «դըր-սի» աշխարհից: զուրկ քաղաքակրթութեան բարիքներից և մասնւած սոսկալի անուշադրութեան: Ղարադաղը չունի ոչ փոստատուն, ոչ հեռագրատուն: Այնպէս որ ժողովուրդը ոչ մի հնարաւորութիւն չունի իմանալ «դըրսի» անցած-դարցածի մասին: Եթէ երբեմն էլ լրագիրների թափթփուկներ, հնացած համարներ ստացւում են Ղարադաղում, այդ լինում է եկողների ձեռքով. թէև հէնց այդ հին համարները թարմ են զարադաղ-

ցիների համար: Կսկ եթէ այս բոլորի վրայ աւելացնենք և այն, որ այստեղ գոյութիւն չունեն իսկական դպրոցներ, վերցրած ընդարձակ մաքով, կարծում եմ տխուր, մասյլ պատկերը աւելի ամբողջացած, աւելի քիւ կլինի: Բայց այդ մասին յետոյ:

Ամբողջ Ղարադաղը կազմւած է 5 գաւառամասերից-Քէյ-վան, Տզմար, Մեշափար, Մնջւան և Հասանով—և պարունակում է իր մէջ 29 հայաբնակ գիւղեր:

ՔԷՅՎԱՆ ԳԱՒԱՌԱԿ

տուն հայ, տունը 6 հոգ. բն.	տուն հայ, տունը 6 հոգ. բն.
Սըղըն . 100 . . . 600	Սուբուսն 30 . . . 180
Հասուժաշէն 60 . . . 360	Նորաշէն 20 . . . 120
Գեօկդարա 60 . . . 360	Աշրաս 20 . . . 120
Աւրան . 50 . . . 300	Մըհտաուս 20 . . . 120
Բերդ . 40 . . . 240	Ընդամ. 400 տ. հայ 2,400

ՏՉՄՍՐ ԳԱՒԱՌԱԿ

տուն հայ բն.	տուն հայ բն.
Պանակեան 96 . . . 576	Աղաղան 41 . . . 246
Իւրկիթ . 51 . . . 306	Ղլլաղ . 39 . . . 234
Սարգու . 48 . . . 288	Ղուլուտի 34 . . . 204
	Ընդամ. 309 1,854

Մ Ե Շ Ա Փ Ա Ր

տուն	բն.
Ողան . 65 . . . 390	
Մէղկիթ 40 . . . 240	
Կէրմանաւա 35 . . . 210	
Քալալա . 25 . . . 150	
Նէփէշթ . 16 . . . 96	
Ընդամենը 181	1,086

Մ Ն Ջ Ի Ա Ն

տուն	բն.
Վինէ . 78 . . . 468	
Էմրէդուլ 40 . . . 240	
Քարազլուխ 35 . . . 210	
Սեահող . 25 . . . 150	
Վարզանաշէն 23 . . . 138	
Ընդամենը 201	1,206

Հ Ա Ս Ա Ն Օ Վ

տուն	բն.
Նորաշէն 40 . . . 240	
Օղա . 35 . . . 210	
Լիւմա . 18 . . . 108	
Վիաքիւ 15 . . . 90	
Ընդամ. 108	648

Ուրեմն Ղարաղաղն ունի 1,199 տուն կամ 7,194 բնակիչ հայ ազգաբնակչութիւն, մի քիչ կլորացնենք թիւը՝ կատարելի 7,000 հայ: Դա փոքր թիւ չէ և Ղարաղաղը հայերի շատութեան կողմից Ատրպատականում համարուած է երկրորդ գաւառը (Սալմաստ):

Ղարաղաղի գիւղերի մեծագոյն մասը պատկանում է Թուրք բէգերին և խաներին: Ողան, Մէզկիթ, Էմբէղուլ, Քարազլուխ, Վարդանաշէն և Վինէ գիւղերը պատկանում են Թումանեանցներին, իսկ Նորաշէն և Վիեանքիւն «Յոյժ» եկեղեցուն, ինչպէս և Օղան գիւղի կէտը: Անյիշատակելի ժամանակ-

ներս վերստ թեան վրայ ցիկ ձորում ս. Գէորգ նաստանը, նի ուխտարող Ղաթէև«Յոյժ» նը ունի գեր և անարդիւնք, միայն նրա մնացել անառանց դպմնաստախուլ է, վեթեմն անպէտքեր նաստանի դիւնքը, որ տարեկան թուժան, է Թուրքի-

բաշէնից հեռաւորութի գեղեպանւում է «Յոյժ» մեռորը յայտտեղի է ամբաղադում: մննաստագիւղեր, հոտաւներ ու բայց, ոչ գիւղերն են միթաբ, բոցի, այլև նը խարբաշինուհրաժեշտ ունի: Մեամբողջարլինում է մօտ 4-500 յատկացուել զի «Աբա-

Ղարաղաղի հայ

մեան» դպրոցին: Ի՛նչ դառն, միևնոյն ժամանակ հեղնական նշմարաութիւն է. հարստահարած գաւառացու կողէկներով կրթւում է հարուստի գաւաղը, իսկ թէքը, հարստահարւածը...

29 գիւղերից միմիայն Աղաղանը, Թանագեանը և Ողանը ունեն դպրոցներ, բայց այն էլ Աստուած դպրոց համարի: Առաջինը պահւում է կանանց բարեգործական ընկերութեան տար-

տով, իսկ վերջին երկուսը Սո. Քուժանեանների: Այս երեք գիւղերի ուսուցիչներն էլ անպատրաստ, իրենց կոչմանը աւարժան մարդիկ են: Գան նաև մասնաւոր պարապոյններ, որոնք դասաւանդում են գլխաւորապէս տներում: Զարմանալի է, Նոյր. Քուժանեանները, որոնք ամենայն պատրաստակամութեամբ և առատութեամբ նւիրաբաշխում են զանազան հիմնարկութիւնների, ընկերութիւնների, այն ինչ իրենց հայրենի գիւղի, իրենց ծննդավայրի վերաբերմամբ տես շատ ժլատ են, ասես չեն ուզում ձեռք մեկնել իրենց հարազատ ժողովրդին: Ինչի՞ն վերագրել այդ, չէ՞ որ եթէ ուզենան (և այդ նշմանց սեպուհ պարտականութիւնն է) կարող են ամբողջ Ղարադաղը ծածկել դպրոցներով:

Ղարադաղի ժողովուրդը աւելի քան տղետ է և վերին աստիճանի սնտախապաշու: Նրանք հաւատում են մի շարք նախապաշարժունքների, քահանաներն՝ փոխանակ ձգտելու այդ փարատելի՝ միւս կողմից աւելի ամրապնդում, նոյնիսկ տարածում են և նրանք են զանազան «Փալա-երի հեղինակը ու հրմայութեամբ են պարապում:

Ճիշտ է, զարադաղցի հայը տղետ, կուպիտ և վայրենի է, բայց ունի լեռնաքնակ ժողովրդներին յատուկ լաւ, գովելի յատկութիւններ: Ղարադաղի հայերը իրենց քաջութեամբ և անվեհերութեամբ անհամեմատ քարձր են Պարկաստանի միւս մասերի հայերից: Ղարադաղցի հայերը գիտեն լաւ քանիցսնել զէնք-դրեթէ ամեն մի ընտանիք ունի իր ընտիր հրացանը և միանգամայն պատրաստ են ինքնապաշտպանութեան համար: Իսկ պահանջը ամեն բոլէ զգացւում է, քանի որ յանախ ենթարկւում են թուրքերի և քիւրդերի յարձակումներին: Իրենց պապիքի քաջարի կուելու յատկութիւնը ստացել են սրանք: Անցեալում Ղարադաղը ունեցել է մի շարք մելիքներ, օրինակ Մելիք-Սարգիս, Զհան, Թաչատուր, որոնք ահագին դեր են խաղացել և լաւ կուողի համբաւ են վայելել: Այդ ազդեցիկ մարդիկ կարողացել են նշել, յաղթահարել աւազակաբարոյ քիւրդերին, ինչպէս թուրք խան-բէգերին և գաւառն ազատ պահել աւարտութիւններից և յափշտակութիւններից: Բայց այժմ շկան նշման հրչակաւոր և ազդեցիկ մելիքներ, մնացել են միայն նրանց թափթփուկները:

Ղարադաղը ունի ընդհանրապէս բերրի, արգաւանդ հող և ժողովուրդը պարապում է գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ, մասամբ էլ շերամապահութեամբ: Արհեստները զարգացած չեն: Հողի արդիւնքը բաւարարութիւն չի տալիս պահանջող կարիքներին, նամանաւանդ թուրքի ուս-

և ա հայերին, որոնք արդիւնքի արդէն նշանաւոր բաժինը տա-
 չիս են գիւղատէր թուրքերին: Եւ դարադապցին էլ պանդխտում
 է մի կտոր հաց ձեռք բերելու համար. գնում են խմրերով,
 գլխաւորապէս Շուշի և կովկասի միւս քաղաքները: Ատրպա-
 տականի շատ մասերում ցորենի բերքը երբեմն ծախան հաղիւ
 է հանում: Նախ՝ բերքի նշանաւոր մասը գիւղատէլն է տա-
 նում, և երկրորդ, գիւղացին շկարողանալով կատարելագործւած
 միջոցներով մշակել հողը՝ ստանում է աննշան բերք, այն ինչ
 գնում է բաւական ծախս և աշխատանք: Եւ այս պատճառով
 գաւառացու սիրտը սառում, կտրւում է հողից:

Այն, պարսկահայ գաւառացու տնտեսական վիճակը ամեն
 տեղ անմխիթար է և ոչ բարեկեցիկ:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄԻ ՀԱՅԵՐԸ

Պարսկաստանի Թեմի հայերը բռնում են բուն Իրանը, գլխաւորապէս Սպահանի կուսակալութիւնը և Մազանդարա կամ Գիլան նահանգները: Այս Թեմի հայերը, ինչպէս յայտնի է, մնացորդներ են այն մեծ գաղթականութեան, որ կատարւեց XVII դարում Շահ-Աբաս մեծի ձեռքով: Ատրպատականը դատարկւեց, ինչպէս և հարևան մի քանի գաւառներ, և այդ վայրերի հայերը քշեցին 1665 թւին դէպի Պարսկաստանի բուն նահանգները, գլխաւորապէս Սպահանի շրջակայքը և կազմւեց այս Թեմը: Աւերւեց Հին-Ղուղան և նրա տեղ, Սպահանի մօտ, կազմւեց Նոր-Ղուղան, որը շատ կարճ ժամանակում այնքան ծաղկեց, առաջադիմեց, որ ստացաւ մեծ հռչակ: Սպահանի բուն հայերն էլ գաղթեցին դէպի արևելք և բնակութիւն հաստատեցին Հնդկաստանում Զաւայում և այլն: Այս գաղթականութիւնն էլ միացած է Նոր-Ղուղայի հետ կոչւում է Պարսկա-Հնդկաստանի Թեմ. բայց մենք զբաղւելու ենք միմիայն պարսկական հողում եղած հայերով:

Պարսկաստանի Թեմի կենտրոնը և առաջնորդարանիստ վայրը համարւում է Նոր-Ղուղան: Պարսկաստանի Թեմի հայերը ընդհանրապէս ցրւած են, բռնում են մեծ տարածութիւն, բայց մեծ մասը կենտրոնացած է Նոր-Ղուղայի շուրջը: Պարսկաստանի այդ մասի պրեթէ բոլոր վաճառաշահ քաղաքներում հախր կան, Թէն, իհարկէ, թւով ոչ նշանաւոր: Այս Թեմի հայերի թիւը հաշւում են մօտաւորապէս 30 հազար. ասում են ըստ տաւորապէս, որովհետև բնակիչների ճիշտ վիճակագրութիւն կայ: Նոր-Ղուղայի հայերը հաշւում են 524 տուն. Թեհրան 350 տուն, Ռաշտ 100 տուն, Համադան 70 տ. Ղազւին 40 տ. Էնպելի 22 տ, Շիրազ 10 տ. հայեր կան փոքր թւով նաև Բուշիր Բալֆրուշ, Մեշիդիսար և Զէնջան քաղաքներում, կայ մօտ 1140 տուն հայ ազգամբնակութիւն, տունը հաշւելով 5-ից քիչ աւելի անդամից, անում է 6500 բակիչ: Բացի այդ՝ Թեհրանի շրջակայքում կան 6 հայաբնակ գիւղեր՝ 60 տուն բնակչով, իսկ Համա-

դանին կից Շաւարին գիւղը՝ 70 տուն: Ուրեմն ամբողջ քաղաքների և այդ շրջանի՝ 7 գիւղերի հայ ազգաբնակչութիւնն է՝ 6800 բնակիչ: ուրեմն կընշանակի մնացած մեծագոյն բաժինը կենտրոնացած է Նոր-Ղուղայի շրջակայ գաւառամասերում:

Ամենահայաշատ գաւառներն են Փերիա և Չհար-մհայ: Փերիան ունի 26 հայաբնակ գիւղեր, 1901 թւին կազմած վիճակագրութեան համաձայն՝ 1,500 տուն բնակիչ և համարուում է ամենահարուստը բոլոր գաւառների մէջ:

Փերիա գաւառի գիւղերից 16 զուտ հայաբնակ, իսկ մնացածները խառն են պարսիկներով: Իսկ Չհար-մհայ գաւառը ունի 10 գիւղ, 800 տուն բնակչով:

ՓԵՐԻԱ ԳԱՒԱՌ

ՉՀԱՐ-ՄՀԱՆ՝ ԳԱՒԱՌ

	տուն		տուն
Թովլաթարադ	40	Մամուռան	75
Քրդեր	40	Լիւասիան	150
Նամակերտ	170	Ստորին Քունարք 40	
Սանգիրարուն	165	Վերին Քունարք 100	
Վերին Խոյզեան 130		Սինազան	25
Ներքին Խոյզեան 30		Բօլղալի	40
Դաջան	20	Մամուրա	140
Բոլորան	110	Հաջիարադ	65
Նազարչրիք	40	Սիրաք	85
Ղօջղալա	10	Ահմազարադ	70

Ընդամենը 800 տ. 4300 բնակիչ:

ՓԵՐԻԱ ԳԱՒԱՌ

	տուն		տուն
Ցահրա	45	Դարամելիք	20
Ազնաւուլ	25	Անկերտ	45
Հազաւ	90	Սզիզան	40
Խունկ	45	Բարդալա	40
Բժկերտ	20	Սվարան	45
Շրդկան	50	Ղարդուն	100
Միլակերտ	110	Շահրուլադ	38
Չիզան	30	Գոդխառատ	17

Ընդամենը 1500 տ. 8000 բնակիչ:

Թէ Փերիա գաւառի և թէ Չհար-Մհայի գիւղերը իրար շատ ծածկ են ընկած, և յարաբերութիւնը կատարուում է դիւրութեամբ:

են տղգային երգ: Այդ անկիւնում քահանան էլ քրդերէն կամ թիւրքերէն է խօսում, թուրքերէն է լինում նրա քարոզը. ս. Գրքից մի գլուխ կարդալիս նա բացատրում է դարձեալ թիւրքերէն կամ քրդերէն:

Այդ թրջացած հայերը լաւ քրիստոնեաներ են և շատ մեծ եռանդով հետևում են պաս պահելուն: Այդ մասին մի բնորոշ դէպք են պատմում: Մի տարի, դեռ երկու շաբաթ առաջ, սկսում են պահել պասը, կարծելով, որ հէնց այդ շաբաթն է պասը: Անցնում է ամբողջ շաբաթը և յանկարծ մէկը յայտնում է, որ իրենք սխալւած են, այս շաբաթ չէր ս. Սարգսի պասը, այլ առաջիկայ շաբաթ: Եւ նրանք միւս ամբողջ շաբաթն էլ են պաս պահում դարձեալ վերջին օրը կասկածներ են առաջ գալիս և ստիպւած մէկին ուղարկում են Մարաղա հատաւտ բան իմանալու և ի հարկէ, ճիշտը իմանալով, պահում են նաև երրորդ շաբաթը:

Բացառութիւններ չեն անշուշտ այն օրինակները, որ հայը ամուսնանում է քրդի, թուրքի հետ, թէկուզ բնութեամբ, և այդ ընտանիքն էլ բնականաբար դառնում է թուրք: Իւզապիս այդտեղ սեփական ոչինչ չունի, շատ տեղերում տունն էլ գիւղացունը չէ, գրեզատէրն է տներ շինում և յանձնում իր ճորտերին, իսկ երբ քէֆն ուղենայ՝ կարող է թևից բռնել և դուրս նետել:

Այդ բոլորը մի կողմից, քիւրդ աշիրաթների պարբերաբար կրկնող աւարառութիւնները և կողոպուտները միւս կողմից, աւելի ու աւելի վէրքեր են առաջացնում և ստեղծում մի թշուառ ու ստրկացած տարր: Զանազան քիւրդ ցեղեր իրար հետ ընդհարելիս խեղճ գիւղացիներն են մէջտեղում տուժում, նրանք են հարստահարւում և ֆրաս կրում: Իսկ յաճախ կրկնող բռնաբարումները և առևանգումները գալիս են պատկերի պակասը լրացնելու և ումեն ինչ կատարեալ կացուցանելու:

Բացի այդ բոլորից, այդ կողմի հայերը ընկած լինելով այդ խուլ անկիւնում, բոլորովին կտրւած են արտաքին աշխարհից, որոշ գիւղեր ոչ մի յարաբերութիւն չունեն դրսի հետ. նրանք չգիտեն թէ ինչ է կատարւում մի քանի հարիւր վերստ հեռաւորութեան վրայ և կարծում են, որ երկրագնդի վրայ ապրում են միմիայն իրենք և քիւրդերը:

Ո՛հ ճոզովուրդ...

Բայց ի՞նչ է ներկայացնում այդ անկիւնի հայերի կրթական գործը: Բողոքական միսիօնարները վաղուց սկսել են իրանց պրօպագանդան և այժմ ունեն մի երկու դպրոց, բայց

Աստուած դպրոց համարէ: Այդ դպրոցները կառավարում են շարքի և տիրացու ուսուցիչներ, որոնք իրանց ողորմելի մտաւոր պաշարով բոլորովին անկարող են կեանքի մէջ փոփոխութիւն մտցնել, օգուտներ տալ: Նրանք առհասարակ ձգտում են մարդիկ որսալ: Նրանք քիչ ու շատ աջողութիւն ունեն Ուրմի հայերի մէջ:

Կանանց բարեգործական միացեալ ընկերութիւնն է վերցրել իր վրայ այդ շրջանի կրթական գործի ծանրութիւնը և, ոչիտի խոստովանել, նա պատուաւոր կերպով առաջ է տանում: Ուրմիում և պարսկական քրդաստանում ընկերութիւնը ունի մի շարք ուսումնարաններ, որոնք մի մի լուսոյ շահեր են այդ թրքացած հայերի համար: Մայրենի լեզու կամաց-կամաց այդ դպրոցների միջոցով տարածում է նոր-սերունդների մէջ: Ինչքան հրչում է մարդ, երբ տեսնում է փոքրիկ թրքական հայը թոթովում է մայրենի լեզուով: Յոյս ունենք, որ ընկերութիւնը աւելի ու աւելի կը բարեկաւի դպրոցները, պատրաստած մարդիկ կը հրաւիրի պաշտօնի, դպրոցների համար յատուկ շէնքեր կը շինի, մի պակաս, որ շատ աչքի է խփում ընկերութեան դպրոցների համար: Զը հաշւած Թաղիարաղը, ոչ մի դիւզ չունի դպրոցական յարմար շէնք:

Բայց այդ բոլորը միայն մի կաթիլ է կազմում կարիքի մեծ ովկիանոսում: Կարծում ենք, իւրաքանչիւր հայի պարտականութիւնն է մտածել այդ մի բուն հայերի մասին, միջոցներ ձեռք առնել, որքան հնարաւոր է, փրկել նրանց կորստից, կրթութիւն տարածել, սերունդ պատրաստել: Ամենից շատ այդ պարտականութիւնը ծանրանում է Ատրպատականի առաջնորդարանի վրայ, բայց ինչ է անում նա, կատարում է իր պարտականութիւնը: Պէտք է ասել ցաւելով, որ առաջնորդները ընդհանրապէս շատ քիչ, գրեթէ երբէք ուշադրութիւն չեն դարձրել այդ քրիստոնեայ թիւրքերի և քրդերի վրայ և չեն դարձնում այժմ էլ: Ուրմին թէև առանձին փոխանորդութիւն է համարում, բայց առհասարակ լուրջ և պատրաստած հոգևորականներ չեն եկել: Այս շրջանը աւելի քան կարիք ունի խելացի և փորձած փոխանորդի, աչքի առաջ ունենալով հայերի հոգևոր անմխիթար վիճակը մի կողմից, օտար միսիոնարների զօրեղ պրօպագանդը միւս կողմից: Ուրմիի այժմեան փոխանորդ Թշտունի վարդապետը շատ անյարմար է, ոչ պատրաստած անձնաւորութիւն է, ոչ էլ փորձած, այնպէս որ բոլորովին անկարող է օգտակար լինել հայ ժողովրդին, նա միայն մի աւելորդ բեռն է: Ուրմին և Սալմաստը կարիք ու-

նեն լուրջ և տեւած հոգևորականների, ամեն ջահել վարդապետի տեղը չէ:

Եթէ ուզում ենք տալ պարսկական քիւրդստանի հայերին օրինաւոր կեանք, եթէ ուզում ենք ստեղծել նրանց համար բարեկեցիկ վիճակ, պէտք է հիմնօրէն փոփոխել տիրող պայմանները, զնել այն ժողովրդին բոլորովին այլ պայմանների մէջ, ազատել այդ առասպելական հարկերից ու քեզեառից վերացնել հարստահարութիւնները, ապահովել նրա սեփական աշխատանքը, և այլն և այլն: Այս դէպքում նա և՛ անտեսապէս կը բարւոքւի և՛ կուլտուրապէս:

Ահա մի նւիրական, սրբազան գործ, ամբողջ մի ժողովրդի ազատագրութեան գործ. թող առաջ զան մեր հարուստ բարեբարները, թող չխնայեն իրենց նւերները Եթէ լինի փող, նիւթական միջոց, կարելի է հողեր զնել այդ թշուա ժողովրդի համար, կենդրոնացնել նրանց մի տեղում և դրա հետ միասին զարկ տալ կրթական գործին, զարգացնել ազգային գիտակցութիւնը, տարածել հայ լեզուն—մի խօսքով հայացնել նրան:

Ահա մտածմունքի, լուրջ մտածմունքի արժանի առարկայ:

ՂԱՐԱԴԱՂԻ ՀԱՅԵՐԸ

Ղարադաղը Ատրպատականի ընդարձակ և հայաշատ գաւառաներից մէկն է և բռնում է հիւսիսային ծայրը: Ղարադաղը ամբողջապէս ծածկւած է լեռնային ցանցով, իսկ այդ լեռները բռնւած են խիտ անտառներով: Այդ կողմից Ղարադաղը միակն է ամբողջ Ատրպատականում, իսկ ամբողջ Պարսկաստանում քիչ մասեր կան, որ այդ տեսակէտից հաւասարեն, Ղարադաղին: Այս վայրենի անտառները և լեռնային ցանցերի ծաղքերում թաղւած բնական հանքերը կազմում են Ղարադաղի անհատնում, անսպառելի հարստութիւնը: Հէնց այդ տեսակէտից նա գրաւում է առաջնակարգ և նշանակալից դիրքը: Այն, հարստութեան անսպառելի աղբիւր: Բայց միայն այդքան: Բնիկ ժողովուրդը զեռ այնքան անպատրաստ, այնքան տգէտ է, որ անկարող է շահագործել իրեն վիճակւած բնական, հանքային հարստութիւնները: Նոյն անպատրաստութիւնը և անկարողութիւնը ցոյց է տալիս նաև կառավարութիւնը: Վերջերս միայն այդ հարստութիւնները գրաւել են օտար շահագործողների ուղադրութիւնը:

Այժմեան Ղարադաղ գաւառը չունի իր նախկին փայլն ու հռչակը, այն պատմական շրջանի, երբ Ատրպատականի այդ լեռնագաւառը կոչւում էր Փայտակարան: Այդ հռչակաւոր և պատմական Փայտակարանը այժմ վերածւել է մի սովորական գաւառի. ուրիշ ոչինչ: Ոչ միայն այդ, Ղարադաղը, Պարսկաստանի այդ նշանաւոր գաւառը, առանձնացած և չեզօքացած անկիւն է ներկայացնում իրենով: Նա բլրորովին կտրւած է շրջափակ աշխարհից: զուրկ քաղաքակրթութեան բարիքներից և մասնւած սոսկալի անուղադրութեան: Ղարադաղը չունի ոչ փոստատուն, ոչ հեռագրատուն: Այնպէս որ ժողովուրդը ոչ մի հնարաւորութիւն չունի իմանալ շրջափակ անցած-դարձածի մասին: Եթէ երբեմն էլ լրագիրների թափթփուկներ, հնացած համարներ ստացւում են Ղարադաղում, այդ լինում է եկողների ձեռքով. թէև հէնց այդ հին համարները թարմ են դարադաղ-

ցիների համար: Կսկ եթէ այս բոլորի վրայ աւելացնենք և այն, որ այստեղ գոյութիւն չունեն իսկական դպրոցներ, վերցրած ընդարձակ մտքով, կարծում եմ տխուր, մասյլ պատկերը աւելի ամբողջացած, աւելի լրիւ կլինի: Բայց այդ մասին յետոյ:

Ամբողջ Ղարադաղը կազմւած է 5 գաւառաւանակներից—Քէյվան, Տղմար, Մեշափար, Մնջւան և Հասանով—և պարունակում է իր մէջ 29 հայաբնակ գիւղեր:

ՔԷՅՎԱՆ ԳԱՒԱՌԱԿ

տուն հայ, տունը 6 հոգ. բն.	տուն հայ, տունը 6 հոգ. բն.
Սըղըն . 100 . . . 600	Սուբուան 30 . . . 180
Հասունաշէն 60 . . . 360	Նորաշէն 20 . . . 120
Գեօկդարա 60 . . . 360	Աշրապ 20 . . . 120
Ասրան . 50 . . . 300	Մըհտաւու 20 . . . 120
Բերդ . 40 . . . 240	Ընդամ. 400 տ. հայ 2,400

ՏՂՄԱՐ ԳԱՒԱՌԱԿ

տուն հայ	բն.	տուն հայ	բն.
Թանակեան 96 . . . 576		Աղաղան 41 . . . 246	
Իւրկիւթ . 51 . . . 306		Ղըլաղ . 39 . . . 234	
Սարդու . 48 . . . 288		Ղուլուտի 34 . . . 204	
		Ընդամ. 309	1,854

ՄԵՇԱՓԱՐ

տուն	բն.
Ողան . 65 . . . 390	
Մէշկիթ 40 . . . 240	
Կէրմանաւա 35 . . . 210	
Բալալա . 25 . . . 150	
Նէփէշթ . 16 . . . 96	
Ընդամենը 181	1,086

ՄՆՁԻԱՆ

տուն	բն.
Վինէ . 78 . . . 468	
էմրէդուլ 40 . . . 240	
Բարազլուխ 35 . . . 210	
Սևահող . 25 . . . 150	
Վարդանաշէն 23 . . . 138	
Ընդամենը 201	1,206

ՀԱՍԱՆՈՎ

տուն	բն.
Նորաշէն 40 . . . 240	
Օղա . 35 . . . 210	
Լիւմա . 18 . . . 108	
Վիաքիւ 15 . . . 90	
Ընդամ. 108	648

Ուրեմն Լարադադն ունի 1,199 տուն կամ 7,194 բնակիչ հայ ազգաբնակչութիւն, մի քիչ կլորացնենք թիւը՝ կստացւի 7,000 հայ: Իս փոքր թիւ չէ և Լարադադը հայերի շատութեան կողմից Ատրպատականում համարուած է երկրորդ գաւառը (Սալմաստ):

Լարադադի գիւղերի մեծագոյն մասը պատկանում է թուրք բէգերին և խաներին: Ողան, Մէզկիթ, Էմրէզուլ, Քարապուխ, Լարդանաշէն և Վինէ գիւղերը պատկանում են Քամանեանցներին, իսկ Նորաշէն և Վիեանքիւն «Յոյժ» եկեղեցուն, ինչպէս և Օղան գիւղի կէսը: Անյիշատակելի ժամանակներից, Նորս

չորս վերստ թեան վրայ ցիկ ձորում ա. Գէորգ նասաանը, նի ուխտրողը Լաթէև«Յոյժ» նը ունի զեր և անարդիւնը, միայն նրա մնացել անառանց գլմենատատտիուլ է, վեթեան անպէտքեր նասաանի դիւնքը, որ տարեկան թոււան, է Քաւրի-

բաշէնից հեռաւորումի գեղեզանում է «Յոյժ» մետրը յայտանելի է ամբողջադում: մենատագիւղեր, հոտաաներ ու բայց, ոչ գիւղերն են միթիթար, բոցի, այլև նը խաբբաշինուհրածեշտ ունի: Մեամբողջարլինում է մօտ 4-500 յատկացելի զի «Արա-

Լարադադի հայ

մեան» դպրոցին: Ի՞նչ դառն, միւնոյն ժամանակ հեզնական նշմարաութիւն է. հարստահարւած գաւառացու կողէկներով կրթում է հարուստի գաւակը, իսկ ի՞նքը, հարստահարւածը...

29 գիւղերից միմիայն Աղադանը, Թանազեանը և Ողանը ունեն դպրոցներ, բայց այն էլ Աստուծ դպրոց համարի: Առաջինը պահւում է կանանց բարեգործական ընկերութեան ծախ-

սով, իսկ վերջին երկուսը Նդ. Քուժանեաններէ: Այս երեք գիւղերի ուսուցիչներն էլ անպատրաստ, իրենց կոչմանը անարժան մարդիկ են: Կան նաև մասնաւոր պարապողներ, որոնք դասուանգում են գլխաւորապէս աներու: Զարմանալի է, Նդր. Քուժանեանները, որոնք ամենայն պատրաստակամութեամբ և առատութեամբ նւիրարաշխում են զանազան հիմնարկութիւններէ, ընկերութիւններէ, այն ինչ իրենց հայրենի գիւղի, իրենց ծննդավայրի վերաբերմամբ ասես շատ ժլտտ են, ասես չեն ուզում ձեռք մեկնել իրենց հարազատ ժողովրդին: Ինչի՞ն վերագրել այդ, չէ՞ որ եթէ ուզենան (և այդ նըրանց սեպուէ պարտականութիւնն է) կարող են ամբողջ Լարաղաղը ծածկել դպրոցներով:

Լարաղաղի ժողովուրդը աւելի քան ազետ է և վերին աստիճանի անտախտաշու: Նրանք հուսատում են մի շարք նախապաշարմունքների. քահանաներն՝ փոխանակ ձգտելու այդ փարատել՝ միւս կողմից աւելի ամրապնդում, նոյնիսկ տարածում են և նրանք են զանազան «ֆալս-երի հեղինակը ու հրմայութեամբ են պարսպում:

Ճիշտ է, դարադադցի հայը ազետ, կռախ և վայրենի է, բայց ունի լեռնաբնակ ժողովրդներին յատուկ լաւ, գովելի յատկութիւններ: Իարաղաղի հայերը իրենց քաջութեամբ և անվեհերութեամբ անհամեմատ բարձր են Պարկաստանի միւս մասերի հայերից: Լարաղաղցի հայերը գիտեն լաւ բանեցնել զէնք. գրեթէ ամեն մի ընտանիք ունի իր ընտիր հրացանը և միանգամայն պատրաստ են ինքնապաշտպանութեան համար: Իսկ պահանջը ամեն բողէ զգացում է, քանի որ յաճախ ենթարկւում են թուրքերի և քիւրդերի յարձակումներին: Իրենց պապերի քաջարի կուսելու յատկութիւնը ստացել են սրանք: Անցեալում Լարաղաղը ունեցել է մի շարք մելիքներ, օրինակ Մելիք-Սարգիս, Ջհան, Թաչատուր, որոնք ահագին դեր են խաղացել և լաւ կուսողի համբաւ են վայելել: Այդ ազդեցիկ մարդիկ կարողացել են ճնշել, յաղթահարել աւազակաբարոյ քիւրդերին, ինչպէս թուրք խան-բէգերին և գաւառն ազատ պահել աւարառութիւններից և յափշտակութիւններից: Բայց այժմ չկան նըրման հրշակաւոր և ազդեցիկ մելիքներ, թնայել են միայն նրանց թափթփուկները:

Լարաղաղը ունի ընդհանրապէս բերրի, արգաւանդ հող և ժողովուրդը պարսպում է գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ, մասամբ էլ շերամապահութեամբ: Արհեստները զարգացած չեն: Հողի արդիւնքը բուարարութիւն չի տալիս պահանջող կարիքներին, նամանաւանդ թուրքի սայ-

ևս հայերին, որոնք արդիւնքի արդէն նշանաւոր բաժինը տալիս են գիւղատէր թուրքերին: Եւ դարադադցին էլ պանդխտում է մի կտոր հաց ձեռք բերելու համար. գնում են խմբերով, գլխաւորապէս Շուշի և կովկասի միւս քաղաքները: Ատրպատականի շատ մասերում ցոբենի բերքը երբեմն ծախան հաղիւ է հանում: Նախ՝ բերքի նշանաւոր մասը գիւղատէրն է տանում, և երկրորդ, գիւղացին չկարողանալով կատարելագործւած միջոցներով մշակել հողը՝ ստանում է աննշան բերք, այն ինչ գնում է բաւական ծախս և աշխատանք: Եւ այս պատճառով՝ գաւառացու սիրաջ ստուռ, կտրում է հողից:

Այն, պարսկահայ գաւառացու անտեսական վիճակը ամեն առող անսխիթար է և ոչ բարեկեցիկ:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄԻ ՀԱՅԵՐԸ

Պարսկաստանի թեմի հայերը բռնում են բուն Իրանը, գլխաւորապէս Սպահանի կուսակալութիւնը և Մազանդարա կամ Գիլան նահանգները: Այս թեմի հայերը, ինչպէս յայտնի է, մնացորդներ են այն մեծ գաղթականութեան, որ կատարուեց XVII դարում Շահ-Աբաս մեծի ձեռքով: Ատրպատականը դատարկուեց, ինչպէս և հարևան մի քանի գաւառներ, և այդ վայրերի հայերը քշեցին 1685 թւին դէպի Պարսկաստանի բուն նահանգները, գլխաւորապէս Սպահանի շրջակայքը և կազմուեց այս թեմը: Աւերուեց Հին-Զուղան և նրա տեղ, Սպահանի մօտ, կազմուեց Նոր-Զուղան, որը շատ կարճ ժամանակում այնքան ծաղկեց, առաջադիմեց, որ ստացաւ մեծ հռչակ: Սպահանի բուն հայերն էլ գաղթեցին դէպի արևելք և բնակութիւն հաստատեցին Հնդկաստանում Զաւայում և այլն: Այս գաղթականութիւնն էլ միացած է Նոր-Զուղայի հետ կոչուում է Պարսկա-Հնդկաստանի թեմ. բայց մենք զբաղւելու ենք միմիայն պարսկական հողում կղած հայերով:

Պարսկաստանի թեմի կենտրոնը և առաջնորդարանիստ վայրը համարուում է Նոր-Զուղան: Պարսկաստանի թեմի հայերը ընդհանրապէս ցրւած են, բռնում են մեծ տարածութիւն, բայց մեծ մասը կենտրոնացած է Նոր-Զուղայի շուրջը: Պարսկաստանի այդ մասի գրեթէ բոլոր վաճառաշահ քաղաքներում հայեր կան, թէև, իհարկէ, թւով ոչ նշանաւոր: Այս թեմի հայերի թիւը հաշուում են մօտաւորապէս 30 հազար. ստում եւս «մօտաւորապէս», որովհետև բնակիչների նիշտ վիճակագրութիւն կայ: Նոր-Զուղայի հայերը հաշուում են 524 տուն. Թեհրան 350 տուն, Ռաշտ 100 տուն, Համադան 70 տ. Ղազւին 40 տ. Էնզելի 22 տ, Շիրազ 10 տ. հայեր կան փոքր թւով նաև Բուշիր Բալքրուշ, Մեշիդիսար և Զէնջան քաղաքներում, կայ մօտ 1140 տուն հայ ազգամբնակութիւն, տունը հաշուելով 5-ից քիչ աւելի անդամից, անում է 6500 բակիչ: Բացի այդ՝ Թէհրանի շրջակայքում կան 6 հայաբնակ գիւղեր՝ 60 տուն բնակչով, իսկ Համա-

դանին կից Շաւարին գիւղը՝ 70 տուն: Ուրեմն ամբողջ քաղաքներին և այդ շրջանին՝ 7 գիւղերին հայ ազգաբնակչութիւնն է՝ 6800 բնակիչ. ուրեմն կընշանակի մնացած մեծագոյն բաժինը կենտրոնացած է Նոր-Ղուղայի շրջակայ գաւառամասերում:

Ամենահայաշատ գաւառներն են Փերիա և Չհար-Մհալ: Փերիան ունի 26 հայաբնակ գիւղեր, 1901 թւին կազմած վիճակագրութեան համաձայն՝ 1,500 տուն բնակիչ և համարուում է ամենահարուստը բոլոր գաւառների մէջ:

Փերիա գաւառի գիւղերից 16 զուտ հայաբնակ, իսկ մնացածները խառն են պարսիկներով: Իսկ Չհար-Մհալ գաւառը ունի 10 գիւղ, 800 տուն բնակչով:

ՓԵՐԻԱ ԳԱԻԱՌ

ՉՀԱՐ-ՄՀԱԼ ԳԱԻԱՌ

	տուն
Թովլաթարադ	40
Քրդեր	40
Նամակերտ	170
Սանգիբարուն	165
Վերին Խոյզեան 130	
Ներքին Խոյզեան 30	
Դաջան	20
Բոլորան	110
Նազարջրիք	40
Ղօջղալա	10

	տուն
Մամուռան	75
Լիւասիան	150
Ստորին Քունարք 40	
Վերին Քունարք 100	
Սինագան	25
Բօլղալի	40
Մամուքա	140
Հաջիարադ	65
Սիրաք	85
Ահմադարադ	70

Ընդամենը 800 տ. 4300 բնակիչ.

ՓԵՐԻԱ ԳԱԻԱՌ

	տուն
Ճահրա	45
Ազնաւուլ	25
Հադաւ	90
Խունկ	45
Բժկերտ	20
Շրդկան	50
Միլակերտ	110
Չիգան	30

	տուն
Դարամելիք	20
Անկերտ	45
Սդիգան	40
Բարդալա	40
Սվարան	45
Ղարդուն	100
Շահրուլադ	38
Գողխառատ	17

Ընդամենը 1500 տ. 8000 բնակիչ.

Թէ Փերիա գաւառի և թէ Չհար-Մհալի գիւղերը իրար շատ մօտիկ են ընկած, և յարաբերութիւնը կատարուում է գիւղութեամբ:

Սպանիանի շրջակայ միւս գաւառակներն են:

Բուրվարի գաւառ,	15 հայաբնակ գիւղեր	630 տ.	3400 բն.
Քեամարա	9	530	2800 »
Գեափլա	10	460	2400 »
Քեաղազ	10	450	2300 »

Ընդամենը 45 հայաբնակ գիւղ 2,070 տ. 10900 բն. հայերով:

Այսպէս ուրեմն. Պարսկաստանի բուն նահանգների հայերի թիւը առաջ բերած թւանշանների համաձայն, հասնում է մօտ 5646 տան, հաշւելով տունը 6 անգամ, կլինի 33,840 բնակիչ: Բայց, որովհետև կան վայրեր, ուր իւրաքանչիւր տունը միջին թւով ունի 6-ից պակաս բնակիչներ (միայն Փերիա գաւառում տունը կազմւած է շատ հոգուց), վստահութեամբ կարելի է Պարսկաստանի թեմի հայերը հաշւել 30,000:

Քաղաքներում բնակւող հայերը անհամեմատ հանգիստ են, կեդեքումներից, հարստահարութիւններից ազատ և պարսպում են գլխաւորապէս վաճառականութիւնով, հում նիւթերի արտահանութեամբ և մանր առևարով: Միայն վերջերս մի քանի քաղաքների, ինչպէս Քեհրան, Ռաշա, Էնզէլի և այլն, հայերը սկսել են զբաղւել գինեվաճառութեամբ, ինչպէս օդիավաճառութեամբ, մի տգեղ, անպատւարեք զբաղմունք հայերիս համար:

Անտաւարեր է նրա համար, որ խմիչքները ծախում են գլխաւորապէս թուրքերին-պարսիկներին և շատ անգամ ւսկիտանախանան» լինում է տան մէջ, երբեմն մատակարարում են նոյնիսկ կանայք: Իրանով հայ ընտանիքի դուռը բացւում է պարսիկների, գլխաւորապէս լկտի, սրիկա պարսիկների առաջ: Նոյն այդ ցած պարսպմունքը, արատով աշխատանքը կայ Ատրպատականի բոլոր կողմերում, շատ աննշան բացառութեամբ: Պարսկահայը իր պատիւը շարատաւորելու համար պիտի աւելի գերադասի «հալալ», մաքուր աշխատանքի ցամաք հացը, քան այդ սև, բծաւորւած աշխատանքի փլաւրխորտիկը:

Գաւառացի հայերի անտեսական դրութիւնը անմիթօք է: Բոլոր գիւղերը բաժանւում են երկու կարգի—«խալիս է» կամ արքունական և «արքարի»: «Յալիս է» գիւղերը անհամեմատ քարձր են տնտեսապէս, քան «արքարի» գիւղերը: Այդ գիւղերը տալիս են միմիայն արքունական տուրք, այն էլ միայն գետնի հարկ, ամբողջ արդիւնքը աշխատողին-համայնքին է: Իսկ «արքարի» կամ աղայական գիւղերը տալիս են արդիւնքի 1/3-ը և գլխահարկ: Այնպէս որ այս թեմի հայերի դրութիւնը

լու է, քան Ատրպատականին: Այս թեմուքն էլ, «արքայի» անհամեմատ զիւղերը ենթարկւած են կալւածատէրերի քմահաճոյքին, կրում են ամեն տեսակի անպատուութիւն և անխիղճ կերպով կեղեքւում և հարստահարւում են: Քիչ ու շատ բարեկեցիկ և հանգիստ կեանք են վարում այն զիւղերը, որոնք ունեն հասաատ, ազդեցիկ կալւածատէր-արքայներ, ինչպէս Ջիլի սուլթան, Նայիր սալթանէ և այլն:

Հայերը թէև հազնւում են պարսկի նման, բայց պահպանում են ազգային առանձնայատկութիւնները: Վերին աստիճանի կրօնատէր ժողովուրդ է, որ հասնում է մինչև իսկ կրօնաւարութեան, պահում են ամենամանջան պատն անգամ, խօսում են մաքուր հայերէնով, շատ մօտիկ Արարատեան բարբառին: Անձանօթ մարզը դժւարութեամբ կը կարողանայ տարբերել գաւառացի պարսկահային Արարատեան դաշտի հայից, ի հարկէ լեզւի կողմից: Այդ կողմից անհամեմատ բարձր են սրանք Ատրպատականի հայերից: Մենք չենք կարող ցոյց տալ բուն Պարսկաստանում մի անկիւն, որ հայերը լինէին պարսկախօս կամ թուրքախօս, այն ինչ Ատրպատականում այդպիսի շատ անկիւններ մատնանիշ ենք արել: Բայց Պարսկաստանի թեմուքն էլ կան շատ գաւառներ և զիւղեր, որ դեռ տիրում է խորին տգիտութիւնը և անհրաժեշտօրէն պահանջ է զգացւում շեքմացնող լոյսի: Բուն Պարսկաստանի հայն էլ պանդրխտում է, բայց ոչ ատրպատականցու չափ: Գաղթում են գլխաւորապէս Նոր-Ջուղայից, և սրանց պանդխտավայրերն են Հնդկաստան, Զաւա և այլն: Ամեն տարի Նոր-Ջուղայից 50-նյ չափ տղամարդիկ և մանուկ-պատանիներ են գաղթում, բայց շատ աննշան տղոսն է վերագրանում. մեծագոյն բաժինը փրշանում, աշխատում է: Մի ընդհանուր չարիք է դա պարսկահայերի համար, որ պիտի աշխատել միջոցներ ձեռք առնել և կանգնեցնել այդ հոսանքը:

Այտեղ էլ հարեմական կեանքը դեռ տիրում է, կանայք միշտ էլ գրեթէ փակւած են տանը, գործ են անում նոյնիսկ քթկալ, մի բան, որ Ատրպատականում արդէն վերացել է: Ընտանիքները անհամեմատ բազմամարդ են. նահապետական դրութիւնը շարունակւում է: Կան ընտանիքներ, ինչպէս պատմում են, որ կազմւած են 20—30 հոգուց: նոյնիսկ աւելի, մի բան, որ Ատրպատականում կը դժւարանանք այդպիսի մի ընտանիք անգամ ցոյց տալ:

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԵՐԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

I.

Պարսկահայերի կրթական գործը ունի մօտ յիսուն տարւայ դասածութիւն: Կանոնաւոր և անդրանիկ դպրոցները պարսկահայերի կեանքում հիմնւում են յիսունական թւականներին: Իրանից առաջ գոյութիւն ունէին միայն խալիֆայական վարժարաններ, այն էլ մի երկու հատ, ինչպէս Նոր-Ջուղայում, ս. Քաղէի վանքում, Քաւրիզում, և որտեղ սնւում, կրթւում էր ամբողջ մատաղ սերունդը: Այդ վարժարաններում իհարկէ սովորում էին միայն հասարակ գրագիտութիւն, եկեղեցական ժամասացութիւն, ժամագիրք և այլն:

Անցեալ XIX դարի կէսին միայն հոգևոր պետը, Ներսէս Ե. Աշտարակեցին առանձին և լուրջ ուշադրութիւն դարձրեց Պարսկահայերի վրայ և դրեց ճշմարիտ կրթական հաստատութեան հիմքը: Քաւրիզ և Նոր-Ջուղ. ահա այն երկու կենտրոնական վայրերը, ուր հիմնւեցին պարսկահայերի կրթութեան առաջին որրանները: Այդ անդրանիկ դպրոցների հիմնադիրներն էլ հոգևորականներ էին, երկու թեմակալ առաջնորդներ՝ Սահակ և Քաղէոս եպիսկոպոսները: Երկուսն էլ ուսումնասէր էին. երկուսն էլ կարող և գործին նւիրւած, որոնք ուղարկւած էին Ներսէս Ե. Աշտարակեցու կողմից այն հրահանգով, որ իրենց գործունէութեան մէջ մեծ տեղ տան կրթութեան գործին: Այդպէս էլ անում են: Քաղէոս եպիսկոպոսը դպրոցի հիմքը դնում է իր թեմում՝ Նոր-Ջուղայում, իսկ Սահակ եպիսկոպոսը Քաւրիզում: Երկու եպիսկոպոսներն էլ մեծ հաւատով և անսահման հոանդով սկսած գործը աջողութեամբ զլուխ են բերում, Քաղէոս եպիսկոպոսը դպրոցի հիմքը դնելուց զատ, նա նւէրներով ապահովւում է դպրոցի դրութիւնը, վերջն էլ իր ամբողջ գոյքը և ունեցածը կտակում դպրոցին: Աւելի լուրջ և խիստ դիմադրութիւն է ունենում Սահակ եպիսկոպոսը Քաւրիզում: Նրա տոկուն ջանքը, մեծ հաւատն էին որ ամեն ինչ ոչնչաց-

բեցին և սկսած գործը յազթանակով պսակեց: Քաւրիդի «Աւրամեան» դպրոցի այժմեան շէնքը, ինչպէս և առաջնորդարանը, Սահակ եպիսկոպոսի շինածն են: Մինչև այժմ էլ պատմում են Քաւրիդում այդ հաստատութիւնների շինութեան հետ կապւած յիշողութիւնները և արկածները. պատմում է նոյն իսկ շատ մանրամասնութիւններով: Ժողովուրդը, ֆանատիկ ժողովուրդը կատաղել, գրգռել էր առաջնորդի այն վարմունքի համար, որ մտադիր էր գերեզմանոցի մի մասի վրայ շինել առաջնորդարանը և դպրոցը: Բայց նա չի վհատում և համարձակութեամբ ձեռնարկում է շինութիւնը: Պատմում են, որ նա ծածուկ և դիշերով շինութեան հիմքը պցեց, ինքն էլ էր աշխատում, ինչով նա կարող էր, և աշխատում էր հնար եղածին չափ շուտով վերջացնել: Յաջորդ օրը առաւօտեան կատաղած ամբոխը յարձակւում է առաջնորդարանի վրայ և ուզում են բանւած հիմքը քանդել, բայց Սահակ եպիսկոպոսը կուրծքը դէմ է տալիս սպառնացող ժողովրդին և թոյլ չի տալիս մօտենալ հիմքին: Բանի-քանի անգամներ էլի մտածել, կազմակերպւել են նման յարձակումներ, բայց նա դիմադրել է այդ բոլորին և աջողութեամբ վերջացրել:

Այն, այն ժամանակ հարածում, քարկոծում էին, իսկ այժմ... այժմ երախտապիտութեամբ են յիշում նրա անունը և միայն փառաբանւում է: Սահակ եպիսկոպոսն էլ կտակեց դպրոցին իր ունեցածը և մնայուն դրամադուխ կաղմեց, մի դրամադուխ, որից մինչև այժմ էլ կիսով չափ ապահովւած է դպրոցը:

Այսպէս ուրեմն, պարսկահայերի կանոնաւոր և ճշմարիտ ուսման հիմքը դրին այդ երկու հոգևորականները և նրանց կատարած դերը այդ գործում ահագին է: Իրանք եզան Պարսկահայերի յուսաւորութեան պիօնէրները, բայց, դժբախտաբար, շունեցան իրենց հաւասար յաջորդները, որոնք նոյն հաւատով, նոյն անձնւիրութեամբ շարունակէին սկսած գործը, աւելի ու աւելի ընդհարձակ էին, զարգացնէին և սխտեմատիքաբար առաջ տանէին: Ճիշտ է, Եղել են թեմակալ առաջնորդներ, որոնց դրադեցրել է դպրոցական գործը, բայց չեն փայփայել դպրոցը, չեն դարձրել մտածմունքի լուրջ և խիստ կարևոր առարկայ: Անշուշտ դրանով պիտի բացատրել այն աչքի զարնոց երևոյթը որ այդ փայլուն շրջանին հետևում են երկար և ամուլ տարիներ, հետևապէս պարսկահայերի կրթութեան գործը առաջ է գնում կրիայի քայլերով, կաղէկազ, առանց նշանաւոր բարեփոխութիւններ ցոյց տալու:

Այդ վհատեցուցիչ և ազօտ իրականութիւնը շարունակւում է համարեա մինչև XIX դարի վերջերը: Իննսունական թւական-

ներին միայն առանձին կենդանութեան նշաններ էին նկատուում այդ ասպարիզում: Ասես այժմ է միայն հասկացում կրթութեան ահազին անհրաժեշտութիւնը պարսկահայերի համար, մի անհրաժեշտութիւն, որ կազմում է ամեն մի ժողովրդի գոյութեան խարիսխը: Այժմ երևում են հրապարակում հոգևորական և աշխարհական, և ձեռք ձեռքի տաժ և ընդհանուր ոյժերով մղում, զարկ տալիս դպրոցական գործին: Մէկիկ-մէկիկ դպրոցները բացում են Պարսկաստանի գանազան նշաւոր տեղերում, շինւում են դպրոցական շէնքեր և կամաց-կամաց կրթական գործը հասնում է ներկայ համեմատաբար կանոնաւոր և նախանձելի վիճակին: Այժմ շատ խուլ անկիւններ անգամ ունեն իրենց դպրոցները: Եւ այդ ահազին առաջադիմութիւնը կատարել է մօտ մի տասնեակ տարւայ ընթացքում:

Պարսից վեհապետները միշտ էլ, ինչպէս անցեալում, նոյնպէս և այժմ, հաշտ աչքով են նայել և նայում են հայերի այդ շարժումների վրայ նոյնիսկ խրախուսում, իրենց հովանաւորութեան տակ վերցնում նման ձեռնարկութիւնները, մի խօսքով ամեն կերպ հնարաւորութիւն⁶ և դիւրութիւն տալիս: Նոյն բարեացակամ և լուսամիտ վերաբերմունքը դէպի հայերը ունի նաև այժմեան Մուզաֆֆէր-էդդին Շահնշահը և որպէս փայլուն ապացոյց այդ վերաբերմունքի շնորհել է նա այսֆէրմանը, որև ստորև անփոփոխ առաջ եմ բերում:

«Այն օրից, ինչ Քէյան փառահեղ թագաւորների գահը և Իրանի կայսրութեան Շահնշահութիւնը մեր Օզոստափառ անձնաւորութեան վիճակէց, իբրև երախտագիտութիւն առ Աստուածային նախախնամութիւնը, մենք տարածեցինք մեկ շնորհած ողորմութեան հառազայթները մեր կայսրութեան բոլոր քնակիչների վրայ, ինչ ազգի, ինչ ցեղի և կրօնի պատկանէին սրանք, և ամենքին հայրենիքի որդիներ համարելով՝ ամեն առիթով և ամեն պարագայում նրանց բարօրութեան համար ոչինչ չըխնայեցինք: Եոյս ունենք, որ ամենակարող Աստուծոյնութեամբ աւելի քան ցարդ վայելելով երկնային օժանդակութեան շնորհը մեր այս սուրբ պարտականութեան մէջ լի աջողութիւն գտնենք:

«Եւ արդ, մի բան, որ մեր սրտի բարի իղձերի հետ կատարելապէս համապատասխան է, այն է, որ մեր կայսրութեան հայ տղաքնակութիւնը որ հին ժամանակներից ի վեր ապաստանած է առ ոտս պարսից արքայական գահի, և որը մշտական հաւատարիմ հպատակութեան և հայրենասիրութեան ապացոյցներ է տւել, այժմ մտազիր է իր դպրոցների թիւն

աւելացնել. թեհրանում, Դավրէժում և Պարսկաստանի այլ գաւառներում հաստատել մի քանի կենդրոնական նշանաւոր դրացրոցներ և այս առիթով մեր Օգոստոսփառ Վեհափառութիւնից արտօնութիւն է խնդրել այդ դպրոցների բացման համար: Հայերի այդ նպատակը մեր սրտաբուխ փափագների հետ համաձայն գտնելով և նկատելով, որ այդ նպատակը մեր հպատակների առաջադիմութեան պատճառ պիտի գտնայ կրթութեան, արհեստների և երկրագործութեան ասպարէզներում, և վաճառականութեան զարգացման մղիչ պիտի հանգիստնայ, սոյն հզօր Արքայական Ֆիրմանով շնորհում ենք նրանց արտօնութիւն՝ Պարսկաստանի հայ դպրոցների բացման համար, և այդ դպրոցները մեր մասնաւոր հոգածութեան և պաշտպանութեան տակ աւելնով հրամայում ենք, որ այն գումարները, որոնք այդ ձեռնարկութեան համար յատկացւելու են, գործաւարտ են նոյն գործի ձեռնարկողների և հոգաբարձուների մշակելիք կանոնադրութեան համեմատ որոշած ծախսերի համար: Ընդհանրապէս բոլոր հաստատուած դպրոցները մեր արքայական Անձնաւորութեան պաշտպանութեան տակ գնելով, հրամայում ենք, որ մեր բոլոր պաշտօնեաները ամեն տեսակ աջակցութիւն և օգնութիւն նւիրեն նոյն սուրբ գործի աջողութեան համար:

Տրւած է Քէջէք ամսին, 1318 թւին:

II.

Այսպէս ուրեմն, զարսկահայերի կրթական հիմնարկութիւնները միանգամայն ապահովւած են և վայելում են բարձրագոյն իշխանութեան հովանաւորութիւնը: Մնում է միայն հրապարակ գան խելացի և պարտաւորւած դեկաւարներ, հարուստ բարերարներ և անցնեն գործի գլուխ: Եւ պէտք է ասել, որ այս վերջին մի քանի տարիների ընթացքում շատ լին արեւց: Այժմ երկու թեմերում էլ—Ատրպատականի և Պարսկա-Հնդկաստանի լաւագոյն ոյժերի մտածմունքի և հոգածութեան ամենակարևոր և կենսական հարցն է դառել կրթութեան լուսաւորութեան գործը: Երկու թեմերից համեմատաբար աւելի բախտաւոր է Ատրպատականը, այդ էլ գուցէ այն պատճառով, որ հայերը աւելի խմբւած են և մօտ է հովկասին, օրտեղից և ստացել է իր ուսուցիչները: Թօսենք թեմերի մասին դատ-դատ:

Նոր-Ջուղան լինելով Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդարանիստ քաղաքը և հայաշատ կենդրոնը, որի շուրջը ա-

սես ծւարած են մի շարք հայաբնակ գիւղեր, ամբողջ ուշադրութիւնը իր վրայ է գրաւել անցեալում, ինչպէս և այժմ գրաւած պահում է: Նոր-Ջուղան դեռ իր էիմնարկութեան առաջին տարիներից ունեցել է դպրոց, ի հարկէ խալիֆայական բնաւորութեամբ և Տէր-Քօզիկեան—խալիֆաները: Այդ դպրոցները եղել են և վանքում և եկեղեցիներում, ուր սովորեցնում էին հասարակ գրագիտութիւն, գրել-կարդալ, առևտրական խրատներ. եկեղեցուն վերաբերող ուսմանքների: Այդ դպրոցների ուսուցիչները եղել են ընդհանրապէս առաջնորդները և հոգևորականները: Այդ դպրոցները իրենց էութեամբ այնքան ողորմելի, այնքան խեղճ ու կրակ էին, որ բոլորովին անկարող էին շարժում առաջ բերել, կենդանութիւն մտցնել և սերունդ պատրաստել: Եւ այդպէս կաղէկաղ, անկերպարան գրութեամբ շարունակում է մինչև յիսունական թւականները, երբ զալիս է Քաղէոս արքեպիսկոպոս Բէկնազարեանը, այն ուժեղ բազուկը, տաք սիրտը, որը այնքան պատւաւոր տեղ ունի կրթութեան պատմութեան էջերում և եղաւ նշմարիտ դպրոցի հիմնադիրը Պարսկա-Հնդկաստանի թեմում: Նա միանգամից երկու դպրոց է բանում և աշխատում հետզհետէ կանոնաւոր հիմունքների վրայ դնել: Նրա օրօք է բացւում նաև օրիորդաց «Ս. Կատարինեան» դպրոցը (1858 թ.) որը առաջինն է հչ միայն այդ թեմում, այլ ամբողջ Պարսկաստանում: Այդ դպրոցը շատ մեծ դեր է խաղացել Նոր-Ջուղայի հայերի կեանքում և մեծ գաբկ տւել կանանց կրթութեանը: Վերջապէս 1880 թււին եղած դպրոցները միացւում են և կազմում այժմեան «ազգային կենդրոնական դպրոցը»: Իր սկզբնական շրջաններում «ազգային կենդրոնական» դպրոցն էլ անկերպարան միակի մէջ է եղել, սխտեմատիկ դաստիարակութիւնը զրեթէ բացակայել է և չէ ունեցել պատրաստւած, իրենց կոչմանը արժանի ուսուցիչներ: Բայց այժմ նա համարւում է գրեթէ ամենականոնաւոր և դասընթացով ամենաբարձր դպրոցը: «Ազգային կենդրոնական» դպրոցը այժմ բաղկացած է երկու նախակրթարանից և եօթ դասարաններից, որը իր կուրսով համապատասխանում է մեր հոգևոր միջնակարգ դպրոցներին, զուցէ մի քիչ աւելի: Իսկ 1900 թւին Հնդկաստանում, Ջաւայում և Նոր-Ջուղայում հանգանակութիւն է սկսւում և այդ նպաստներով լինում են օրիորդաց դպրոց, մի ընդարձակ շինութիւն, իր բոլոր բաժանմունքներով: «Ս. Կատարինեան» օրիորդաց դպրոցն էլ տարէց տարի ընդարձակելով և կանոնաւորելով այժմ ունի երկու նախակրթարան և վեց դասարան, որը մօտենում է գիմնազիային:

1901 թւին Նոր-Ջուղայում աւելացաւ մի դպրոց էլ, ապահովւած և ապագայ խոստացող դպրոց, որը հաստատել է տիկին Վառվառէ Քանանեանը իր ամուսնու յիշատակին և նրա անուանով էլ կոչոււմ է «Գէորգ Քանանեան»։ Այդ դպրոցը ունի արդէն իր գեղեցիկ և ընդարձակ շէնքը։ «Քանանեան» դպրոցն էլ կապւած է «Ազգային կենդրոնականին», բայց նա պահպանելու է յամենայն դէպս իր որոշ ինքնուրոյնութիւնը։

Բացի վերև յիշուած հայոց ազգային դպրոցներից, Նոր-Ջուղայում կաթողիկէները և բողոքականներն էլ ունեցել են և այժմ էլ ունեն իրենց դպրոցները։ Օտարները ունեցել են տարիներ, երբ իրենց նախանձելի աստիճանին հասած՝ խիստ կերպով մրցել և յաղթանակել են մեր ազգային դպրոցներն և ունեցել նշանաւոր թւով աշակերտներ։ Բայց այժմ, երբ կան ազ-

գային կանոնաւորներ, բնականաբար է հակակշիռ դեր փելիորէն տեղի են թը նկատելի է ոչ նման նշանաւոր կատանի այն ամեն անպամ, ուր ունենք լոր դպրոցներ։

Ջուղայի շուրջը կան մի շարք գիւղեր, լոր անուողը սասունոր-Ջուղան պիտի յանձն առնի գիւղեապագայում այդ

Մաւաղայի կին

րելիք նրա դերը լինելու է մեծ և նշանակալից։ Բայց մինչև այժմ ասես ամեն ուշադրութիւն բացառապէս նւիրել են այդ կենդրոնին և գործ են դնում խոացած եռանդ և ջանք։ Այն ինչ մի շարք գիւղեր և կաբլոր վայրեր շրջակայքում կազմուած են, «խաւար աշխարհի» մի անկիւնը։ Ճիշտ է, այդ գիւղերում կան դպրոցներ, աւելի ճիշտ կլինի ասել, դպրոցի նման բաներ, բայց դրանք էլ այնքան անկանոն և խեղճուկ են, որ առաջին դեր անկարող են խաղալ։ Այդ դպրոցները լինում են շատ անգամ մութ, ցածիկ և խոնաւ խրճիթներում, գեանի վրայ նստած, իսկ ուսուցիչներն են ընդհանրապէս փրացուողներ, տէր-թողիկի հաւատարիմ յաջորդները։ Միայն Հա-

և բարձր դպրոցանկարող են մի որև խաղալ և անխառատալիս։ Այդ երկուսի միայն Նոր-Ջուղայի վայրում, այլ Պարսխուլ անկիւններում ազգային կանոնա-

Ասացի, որ Նոր-ժւարած, խմբւած որոնք իրենց մտանում են նրանից։ զեկավարողի դեր թի վերաբերմամբ և տեսակէտից կատա-

մադանում վերջի տարիներս սկսել է կրթութեան գործը կամաց-կամաց կանոնաւորել՝ շնորհիւ տեղական փոխանորդի և երևող իսկական դպրոցի տեղի հիմնարկութիւն: Կանոնաւոր դպրոց կայ նաև Ղազւինում:

Նոր-Ջուղայից յետոյ, Պարսկա-Հնդկաստանի թեմում երկրորդ տեղը բռնում է Թէհրանը: Այստեղ էլ ամեն բան կատարւել է միայն վերջին մի քանի տարւայ ընթացքում, իսկ աւելի կանոնաւոր ընթացքի մէջ է մտել անցեալ 1903/04 ուսումնական տարեշրջանից. իհարկէ այդ կանոնաւորութիւնը պիտի ընդունել համեմատական չափով, որովհետև Թէհրանի դպրոցներն այժմ էլ բարելաւելու շատ անհրաժեշտ բաներ ունին: Թէհրանի հայ ազգաբնակչութիւնը ապրում է երկու թաղերում: Այժմ այդ թաղերն էլ—Հասանապատ և Գարւազա-Ղազրենի—ունին դպրոցներ, որոնք գտնւում են մի հոգաբարձութիւն ձեռքով: Աղջկանց դպրոցը երկդասեան է, իսկ տղայոց՝ չորսդասեան, իսկ ուսուցիչների քչութեան պատճառով դասարանները միացած են. մի անյարմարութիւն, որից պիտի ամեն կերպ խուսափել: Այդ անպատեհութիւնը առաջացել է անշուշտ տնտեսականի սղութիւնից, բայց պակաս դեր չի խաղում և այն հանգամանքը, որ դասարաններում աննշան թւով աշակերտներ և աշակերտուհիներ կան: Ամբողջ երկու դպրոցում լինում են 100 աշակերտ և աշակերտուհիներից ոչ աւելի, մի շնչին թիւ: Այստեղ էլ բողոքականները և կաթոլիկները ունեն դրպրոցներ, որտեղ բաւական թւով աշակերտներ և աշակերտուհիներ են յաճախում: Ճիշտ է, Թէհրանի հայութիւնը քիչ է, բայց իրերը այնպէս են դասաւորւում, որ հետզհետէ բազմանալու է և նրանց վերապահւած է նշանաւոր դեր, լինելով կառավարութեան կենդրոն՝ նա ապահով է և համեմատաբար անձեռնմխելի: Անհրաժեշտ է, որ Թէհրանի հայ ազգաբնակչութիւնը ապագայում, նոյնիսկ մօտիկ ապագայում կատարելիք իր այդ դերի լրջութիւնը դգայ և աշխատի պատրաստւել: Եղած կրթական հիմնարկութիւնները շատ անբաւարար են, ոչ դեռ կանոնաւորւած. աւելի բարելաւելու և բարձրացնելու կարիք կայ, և այդ պահանջում է նրա ապագայի աջողութիւնը:

Բայց այդ մասին յետոյ աւելի երկար կը խօսենք:

Կանոնաւոր երկդասեան երկսեռ դպրոց կայ նաև Բաշտում, ուր լինում է ընդհանրապէս 60—70 աշակերտ և աշակերտուհի: Միդասեան երկսեռ դպրոց կայ նաև Էնդելում, որը տալիս է 30-ից ոչ աւելի աշակերտներ և աշակերտուհիներ: Այս երկու քաղաքները ընկած են գրեթէ երկու թեմի միջին տարածութեան վրայ և ոչ մի թեմ էլ հնարաւորութիւն չի

ունենում կանոնաւոր հսկելու. բայց կարելի է աւելի շատ համարել Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի վրայ:

Այս է ահա Պարսկա-Հնդկաստանի կրթութեան դործի արդի վիճակը, մի վիճակ, որ համարձակութեամբ կարելի է նախանձելի համարել, եթէ, իհարկէ, համեմատենք մի տասնեակ տարի առաջ եղած վիճակի հետ: Կրկնում եւ եթէ միայն համեմատենք, որովհետեւ ներկայ դրութիւնն իսկ նախանձելի համարելուց հետու է: Ներկայ փոքրիշատէ կանոնաւորութիւն էլ եթէ ունենք, այդ էլ շնորհիւ թեմի առաջնորդ Սահակ եպ. Այվաթեանի և Նոր-Ջուղայի փոխանորդ Բազրատ վարդապետ վարդապարեանի: Վստահ լինելով այդ երկու լուսամիտ հոգեւորականների կարողութեան, ձեռնահասութեան և եռանդի վրայ՝ կարելի է պնդել, որ կրթութեան գործը Պարսկա-Հնդկաստանի թեմում հետզհետէ աւելի պիտի կանոնաւորւի, ընդարձակւի և ծաւալւի:

III.

Ասացինք, որ Ատրպատականի թեմը աւելի բախտաւոր է կրթութեան կողմից և մխիթարական որոշ շարժով: Եւ այդպէս էլ է: Այս թեմը անհասկածաւ մեծ թւով դպրոցներ ունի, քան Պարսկա-Հնդկաստանը: Եւ այդ բնական է, գուցէ նկատի ընթերցողը. քանի որ այս թեմն էլ աւելի հայաշատ է: Ծիշա է, բայց այդ համեմատութեամբ էլ Ատրպատականի դպրոցները իրենց քանակութեան կողմից գերազանցում են և գերակշռող տեղ բռնում: Ատրպատականի մի շարք խուլ, յետ ընկած գիւղերն անգամ այժմ ունին կանոնաւոր դպրոցներ, իսկ գաւառական մի քանի դպրոցներ իրենց ծրագրով և դասընթացով գրեթէ հաւասարում են Թեհրանի դպրոցներին: Ահա ինչ ունի Ատրպատականի թեմը, որը ընդհակառակը բոցակայում է միւսում: Բայց անցնենք փաստերին:

Բնականաբար Թաւրիզը բռնում է առաջին տեղը և ամենայն իրաւամբ կազմում է Ատրպատականի զարգացման կենդրոնը: Թաւրիզի հայ ազգաբնակչութիւնը բաժանւած է երկու թաղերում—Ղալա և Լիլաւա. երկուսն էլ ունեն կանոնաւոր դպրոցներ:

Ղալա թաղի «Արամեան» դպրոցը երջանկայիշատակ Սահակ եպիսկոպոսի հիմնածն է, մինչև այժմ էլ կանգնած է նրա կառուցած շէնքը, ինչպէս և առաջնորդարանը, միայն թեթև նորոգութիւններ են եղել: «Արամեան» դպրոցը ճիշտ է մօտ

յիսուն տարւոյ կեանք ունի, բայց առանձին շօշափելի, աչքի զարնոց արդիւնք չի ցոյց տուել, մի արդիւնք, որ համապատասխանէր նրա երկար գոյութեան: Նա առաջ չի բերել առանձին ոյժ խիստ, ուժեղ շարժում և հոսանք չի ստեղծել, նա չի տուել նոյնիսկ դաւառների համար պատրաստած ուսուցիչներ և քահանաներ մի բան որ անհրաժեշտօրէն պիտի ժրտնէր նրա նպատակների շրջանակի մէջ և բռնէր նշանակալից տեղ: «Արամեան» դպրոցը միշտ էլ կանոնաւոր ընթացքի մէջ է եղել և առանց ընդմիջումների առաջ տարուել: Այդ դպրոցը ընդհանրապէս ունեցել է երեք նախակրթարաններ և չորս կամ հինգ դասարաններ, այժմ վերջինն է, որ համապատասխանում է մօտ Ներսիսեան դպրոցի չորրորդ դասարանին:

Ղալայում կայ նաև օրիորդաց «Մ. Աննայեան» դպրոցը, որը միացած է «Արամեան» դպրոցին և գտնւում է միևնոյն ուսուցչական խմբի ձեռքին: Աղջիկները և տղաները փոքր բաժանմունքներում խառն են, իսկ բարձր դասարանները զատ զատ են:

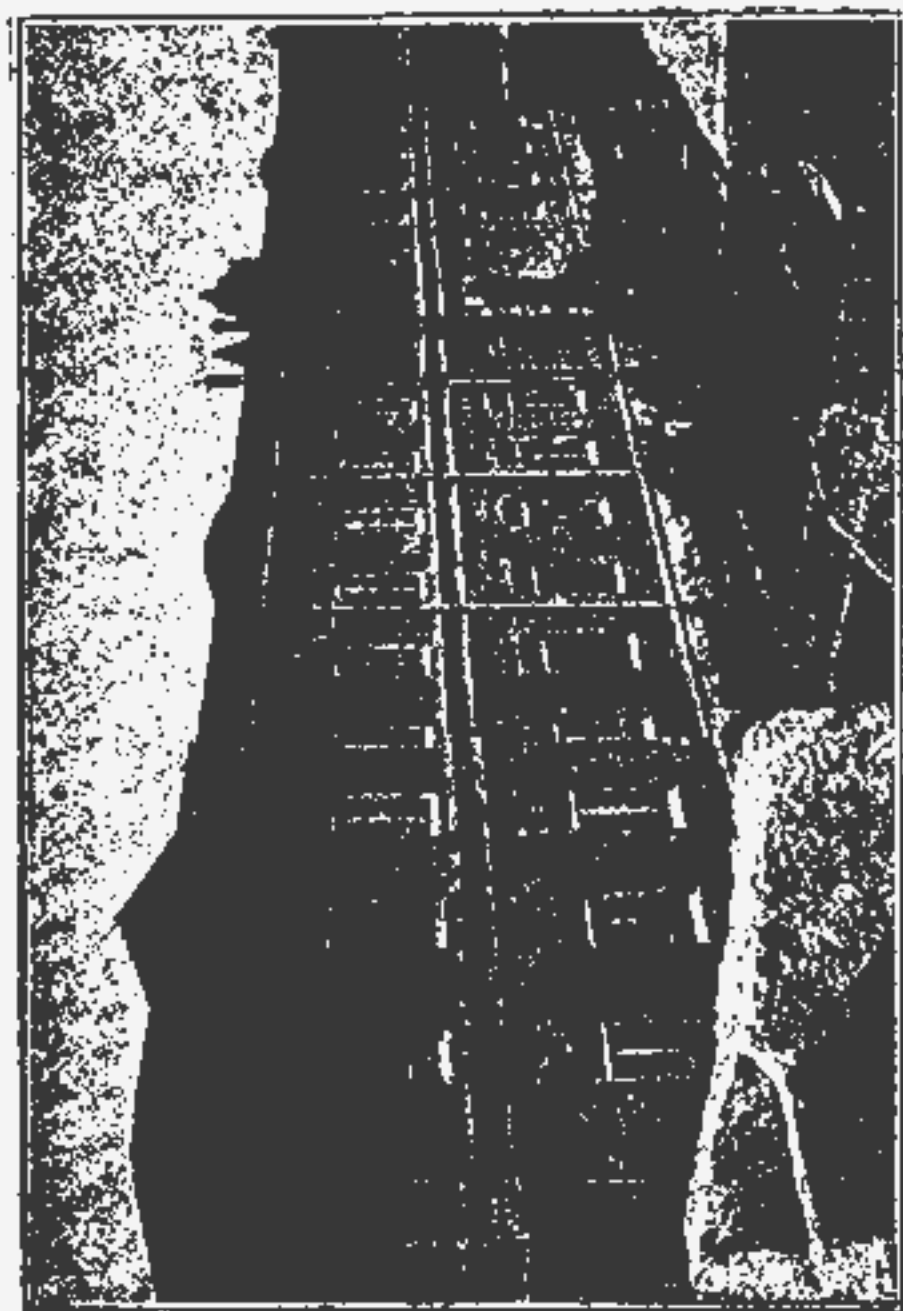
Պարսկա-Հնդկաստանի թեմում աղջկանց կրթութեան հիմքը, ինչպէս տեսանք, դրել է 1858 թւին, այն ինչ Ատրպատականում օրիորդաց առաջին դպրոցը երևում է մօտ 20 տարի յետոյ, 1879 թւին: Օրիորդաց առաջին դպրոցը հաստատուած է «Աւարայրեան» ընկերութիւնը և որի հիմնադիրները եղել են Նազար Գօրոյեան, Մարգար Նազարբէգեան և տիկին Աշխէն Առաւելեան. վերջինս էլ առաջին երկու տարին պաշտօնավարում է դպրոցում:

Այժմեան «Մ. Աննայեան» օրիորդաց դպրոց է գրեթէ նրա շարունակութիւնն է. միայն ժամանակի ընթացքում զարգացել, բարելաւել է, փոխւելով նաև անունը: «Մ. Աննայեան» դպրոցը ունի երեք նախակրթարան և չորս դասարան. (վերջին դասարանը բացւած է Քաւրիզի հայուհեաց ընկ. ծախսով):

Քաւրիզի Լիլաւա թաղում կրթութիւնը բաւականին ուշ է կանոնաւոր ընթացքի մէջ մտել: Այդ եղել է մօտաւորապէս իննսնական թւականներին: Գրեթէ միաժամանակ սկսւում է նաև աղջկանց կրթութիւնը: Մինչև իննսնական թւականների վերջերը դպրոցները եղել են միգասեան կամ երկգասեան, իսկ դպրոցի շէնքը մանաւանդ օրիորդաց, խարխուլ և անբաւարար: Միայն 1895 թւին Սղբ. թումանեանները իրենց քոյր թամարի յիշատակին շինեցին եկեղեցու բակում մի ընդարձակ և հրաշալի շէնք՝ իր բոլոր յարմարութիւններով, որը և հանդուցեալի անունով կոչւեցաւ «Թամարեան»: «Թամարեան»

դպրոցի շէնքը երկարկանի է և բաղկացած է 13 մեծ և յարմար սենեակներից և մի դահլիճից:

Լիլաւայի դպրոցների ամենափայլուն շրջանը կազմում է 1899—1903 տարիները: Այդ ամբողջ շրջանի հոգին էր պ. Տիգրան Ռաշտահեանը: Նա կանգնած էր իր կոչման բարձրութեան վրայ և գործի գազափարով ու համերաշխութեամբ միացած իր խմբի հետ՝ նա ամբողջ հինգ տարի վաթից դպրոցներ

Սեպուհի «Քամուրեզ» դպրոցը

ըը, հմտութեամբ և անսահման եռանդով: Իր ամբողջ էութեամբ նա այնպէ՛ս փայփայում, գուրգուրում էր դպրոցները, ասես սիրող ծնողը զգւում է իր միակ զաւակին: Այդ միայն կարող են նրանք զգալ, որոնք նրա հետ գործել են կամ ձօտիկից ծանօթ են նրա այդ հինգամեայ գործունէութեան հետ:

Նրա տեսչութեան օրով Լիլաւայի «Հայկազեան» տղայացի դպրոցը երկրորդ դասարանից բարձրացաւ մինչև վեցերորդ

դասարանի: 1901/02 թ ռուսական տարեշրջանում նա արդէն ունէր երեք նախակրթարաններ և վեց հիմնական դասարան որը ունէր մեր հոգևոր միջնակարգ դպրոցների ծրագիրը և դասընթացը, միայն այս դպրոցում աւելի շատ տեղ տւած էր մանկավարժութեանը և հոգեբանութեանը, քան հոգևոր դպրոցներում, մանուաւնդ առաջինին, որ անցնում էին թէ թէօրիան և թէ գործնականը: Եււէայկազեան դպրոցը 1903 թ. աւելց առաջինը թացաւարտները, թւով 10 հոգի: Իրանք տհաս պատանիներ չէին, այլ հասուն և խելահաս երիտասարդներ, և դրանք բախառէին լինել ոչ միայն Աւրպատականի, այլ և՛ ամբողջ Պարսկաստանի առաջին ընթացաւարտները: Յաջորդ ռուսական տարում դրանցից 5 հոգի հրաւիրւեցին ռուսըչուժեան պաշտօնով գանազան վայրերում, չորսը Սալմաստում, մէկն էլ Բաշտում: Իսկ այս 1904/05 ռուս. տարեշրջանում իլլաւայի ընթացաւարտներից հինգը պաշտօնավարում են Սալմաստում, մէկն էլ ընթացաւարտ աշակերտուհիներից, երկուսն էլ Քաւրիզի Լիլաւայի դպրոցում: Հէնց այդ կողմից նրա կատարելիք դերը ահագին էր և մեծ բարիք գաւառների համար, քանի որ տնտեսականի սղութեան պատճառով տնկարող են կովկասից հրաւիրել, այն ինչ Քաւրիզից անհամեմատ պակաս վարձադրութեամբ համաձայնում են գալ: Բայց յաջորդ տարին Պ. Ռաշմանեանը անկարող եղաւ մնալ, հրաժարւեց և հեռացաւ, որովհետև նրա իրաւունքների սահմանափակումն առաջարկեց թեմակալ Առաջնորդի կողմից, իսկ դպրոցը տեսչութեան խնդրից առաջացած խռովութիւնների պատճառով ամբողջ տարին փակւած մնաց: Ուրիշ խոսքով, մի հարւածով հինգ տարւայ անդուէ աշխատանքի արդիւնքը աւերեց, գործը տակն ու վրայ եղաւ: Այս խօսքերը ես գրում եմ սրտի խորին կակիծով և դառնութեամբ, ամեն անգամ յիշելիս մարդի հոգին աքում, արիւն է կուլ տալիս:

Օրիորդաց դպրոցը Պ. Ռաշմանեանի օրով միդասեանից բարձրացաւ երկգդասեանի, բայց աւելի կանոնաւորեց և լաւ հիմքերի վրայ դրւեց: Այս 1904/05 տարեշրջանին բացւեց Լիլաւայի դպրոցները, բայց այժմ ունի միայն մինչև չորրորդ դասարան:

Լիլաւայի դպրոցները այդ հինգ տարւայ ընթացքում միշտ էլ ցոյց էր տւել յարանուն զարգացում, և կանոնաւորութիւն ռուսական բաժնի կողմից: Լիլաւայի դպրոցներում մտան այնպիսի բարենորոգումներ, որոնք դեռ գործնական ընթացքի մէջ չեն մտել համեմատաբար աւելի քաղաքակիրթ շատ երկիրների կրթական հիմնարկութիւնների մէջ: Ի ուրս վոնդւեց թւա-

Նշանների անձիւն և անպէտք, նոյնիսկ ֆրասակար սովորութիւնը. կրնաւեց տարեկան քննութիւնների աւելորդ և շատ անգամ կորստաբեր՝ գործածութիւնը, իսկ դրանից իբր առաջացած պակասը ծածկելու համար՝ յայտարարեց որ դպրոցի դռները բացեն բոլորի համար, թող զան և տեսնեն թէ ինչ է կատարուած այնտեղ: Ուսուցիչները իրենց պաշտօնում աւելի փորձուելու և հմտանալու համար, մտցրեց բնորոշական դասերի՝ օգտակար սովորութիւնը. նոյնը և՛ վեցերորդ դասարանի աշակերտների համար և այլն և այլն: Մի խօսքով այդ շրջանը կարծում ենք, կազմելու է «Հայկազեան» դպրոցի կեանքի ամենափայլուն, լուսաւոր տարիները, թէև կուզէի սխալւած լինել, բայց չեմ կարծում:

Լիլաւայի դպրոցները ունենում են առհասարակ մօտ 300 աշակերտներ և աշակերտուհիներ, իսկ դալայի դպրոցները՝ 240—260 հոգի: Այդ դպրոցներից զուտ, երկու թաղերում կան կանանց բար. ընկերութեան մանկապարտէզները, իւրաքանչիւրում տարեկան լինում են 30—50 տղաներ և աղջիկներ, 4—7 տարեկան հասակի երեխաներ:

Բացի այդ ազգային կրթական հաստատութիւններից, Թաւրիզում ունեն դպրոցներ նաև բողոքական ու կաթոլիկ միսիօնարները: Բողոքականները գեա եօթանասնական թւականների վերջերին հիմնել են իրենց դպրոցը իսկ կաթոլիկները միայն անցեալ 1901 թւից: Կաթոլիկների դպրոցը ուղղակի մտքի սպանդանոց է, մտքի ազատ թռիչքները սեղմելու, խեղդելու մի վայր: Ինչ անուն ուղում տւէք, բայց յամենայն դէպս դպրոց չէ, ազատ մտածողութեան համար լայն հորիզոններ բաց անող հիմնարկութիւն չէ: Եւ եթէ տեղացիները իրենց ազաներին ուղարկում են կաթոլիկների մօտ միայն Ֆրանսերէն լիզուս սովորելու համար է: Բողոքականների դպրոցները անհամեմատ բարձր են առաջիններից, բայց նրանք էլ ճշմարիտ դպրոցին այնքան մօտիկ չեն: Նրանց դպրոցներում տիրում է խիստ կրօնական ոգի և Ծանտաստիկ բաւաւածաշնչապաշտութիւնը: Բողոքականների և կաթոլիկների դպրոցներում սովորում են 150-ից աւելի աշակերտներ և աշակերտուհիներ: Այդ դպրոցների գոյութիւնը, նաժանաւանդ կաթոլիկներինը, ոչ միայն աւելորդ է, նոյնիսկ ֆրասակար, Հարկաւոր է միայն ազգային դպրոցները աւելի ընդարձակել և աշխատել չեզոքացնել միսիօնարներին: Այժմ առանց այդ էլ նրանց դիրքը խախտւում է, քանի որ ժողովուրդը կամաց-կամաց գիտակցական ոյժ է ներկայացնում. և որքան բարձրանայ մասսայի մտաւորական և իրերի խորը թափան-

ցելու կարողութիւնը, այնքան աւելի երեքուն և կասկածելի կը դառնայ միսիօնարներէ դրութիւնը Քաւրիզում, ինչպէս և ամբողջ Պարսկաստանում:

Մրանք են ահա Քաւրիզի դպրոցները, կրթական հիմնարկութիւնները: Ամբողջ Քաւրիզը, որ ունի մօտ 700 տուն հայ ազգաբնակչութիւն, տալիս է մօտաւորապէս 800 աշակերտներ, իւրաքանչիւր տունը ուրեմն տալիս է մէկ սովորողից աւելի:

Այս է Ատրպատականի կենդրոնական վայրի կրթութեան գործի պատկերը: Այժմ դառնանք նրա գաւառներին: Բոլոր գաւառներից համեմատաբար միսիթարական վիճակի մէջ է Սալմաստը, որը բռնում է առաջին տեղը: Մենք Սալմաստին կը նւիրենք առանձին գլուխ: Սալմաստից յետոյ աչքի է ընկնում էլի Ուրմին, Ուրմին, ինչպէս և համանուն լճի արեւմտեան կողմը ընկած միւս գաւառամասերը, օրինակ Սուլդուզ, Բարանդուզ, Միանդուար և Սօուդ-բուլաղ, երկար ժամանակ մատնուած էին սոսկալի, սպանիչ անուշադրութեան: Այդ վայրերի հայ ազգաբնակչութիւնը խարխափում էր խորին տգիտութեան և խաւարի աշխարհում: Ժողովուրդը մոռանում էր իր ազգային առանձնայատկութիւնները, հալւում և կենդանի կենդանի մեռնում: Հարկաւոր էր լոյսի տաք և սթափեցնող ճառագայթներ, որ ցնցէր նրանց և ջերմութիւն տար: Եւ այս վերջին տասնամեակում մէկիկ-մէկիկ երեւցին այդ խաւար աշխարհում պլպլացող, լուսաւոր ջահեր, Դրանք հայոց դըպրոցներն էին, որոնք հիմնւում էին գլխաւորապէս կանանց բարձր կրթութեան և հայ բարերարների ջանքերով: Եւ որքան և՛ քաջատագիտութեամբ պիտի յիշեն դրանց անունները կորստեան ճանապարհի վրայ կանգնած այդ ժողովրդի գաւակները: Եւ այժմ այդ գաւառամասերում կան մի շարք գիւղեր, օրինակ Բաքառու, Բալանիշ, Գեարդարաղ, Դարալաք, Դիզա-թաքա, Քաղիարաղ, Իքի-աղուշ, Ուրմի, Նախիջևան-թափ և Ռահւա, որոնք ունեն իրենց քիչ ու շատ կանոնաւոր միդասեան կամ երկդասեան դպրոցները: Յոյս կայ, որ կամաց-կամաց պիտի կանոնաւորւի կրթական գործը այդ մասում, պիտի աւելի կայուն հիմունքների վրայ դրւի և ծածկւի ամբողջ տարածութիւնը դպրոցների ցանցով: Այդ տասը դպրոցներում անցեալ տարի եղել են մօտ 5-600 աշակերտներ և աշակերտուհիներ: Մի պակաս, որ խիստ աչքի է խփում Ուրմիում, դա դպրոցական կանոնաւոր շէնքերի կատարեալ բացակայութիւնն է:

Ցաւալի վիճակի մէջ է կրթական գործը ընդարձակ Ղարադաղում: Այդ մասը առհասարակ քիչ ուշադրութիւն է դարձ-

բել իր վրայ, ինչպէս անցեալում, նոյնպէս և այժմ 1898 թւին կազմած վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ նոյն տարում ամբողջ Ղարադաղը ունեցել է միմիայն մի ուսումնարան, այն էլ 16 առակերտով: Ահա ձեզ առաջադիմութիւն: Իսկ այժմ կանոնաւոր դպրոց կայ միայն Աղազան գիւղում, որը պահուած է բարեգործական ընկերութեան հաշւով: Մի քանի գիւղերում, երբեմն-երբեմն երևում են դպրոցներ, բայց չեն յարատևում. կան և մասնաւոր ուսումնարաններ: Փոքր ինչ սև ու սպիտակ հանաչող, գրել-կարդալ գիտցողը 7—15 աղջիկներ և տղաներ հաւաքում է իր տանը և պարտաւոր է նրանց հետ:

Ամբողջ Յոյ և Մակու գաւառներում էլ կայ մի դպրոց, այն էլ Յոյ քաղաքումն է: Դպրոցը ունի յարմար և գեղեցիկ շէնք: Յոյս կայ, որ հետզհետէ աւելի կանոնաւորւի այդ դպրոցը, քանի որ մի բարեբար իր վրայ է վերցրել նրա ծախար: Յոյի դպրոցը ունենում է ընդհանրապէս մի ուսուցիչ և մօտ 60—70 աշակերտներ և աշակերտուհիներ: Մակու քաղաքն էլ երբեմն-երբեմն ունենում է իր դպրոցը: Այժմ մտածում է փոքրիկ վարժարան քանալ նաև ս. Քաղէի վանքում և այդ նպատակով հանգանակութիւն էլ սկսել է: Մարաղան և Արտաբիլն էլ ունեն կանոնաւոր միադասեան և երկդասեան դպրոցները, իսկ Մուժամբարը, որ բաւականին մեծ գիւղ է և թէև մօտ է կենդրոն Քաւրիզին, բայց մատնւած է անուշագործեան: Մուժամբարը երբեմն է ունենում դպրոց:

Այս է ահա Ատրպատականի—բացի Սալմաստից—կրթական գործի դրութիւնը թէ անցեալում և թէ ներկայումս: Այժմ անցնենք Սալմաստին:

IV.

Սալմաստի դպրոցական գործն էլ ունի իր երկար տարիների պատմութիւնը: Ինչպէս միւս վայրերում, նոյնպէս և Սալմաստում դպրոցական գործը ունի իր երեք շրջանները խալֆայական, անկերպարան և կանոնաւոր: Համարեա մինչև եօթանասնական թւականները ասպարէզը եղել է խալֆաներին, որոնց մօաւոր կարողութիւնը բնականաբար եղել է շատ ողորմելի: Տիրացու Աւետիսը և Ղազարը Սաւրայում, Միրզա Կարապետը Ղալասարում, տիրացու Աւետը Մահլամում, տիրացու Յակոբը Հաֆթվանում, Տէր-Նդիլէն Փայաջուկում. ահա մի շարք խալֆաներ, որոնք և սրանց նմանները անցած են եղել երկար ժամանակ գործի գլուխ: Այժմ էլ կան դրանց թափ-

թփուկները. որոնք յանդգնում են դեր խաղալ: Այդ խալթաներից ոմանք դասաւանդել են իրենց տներում, գեանի վրայ, Եւրապայական նստատան, ոմանք էլ եկեղեցիներէ բակում եղած խարխուլ շինութիւնների մէջ: Մինչև այժմ կենդանի և թարմ են մնացել ժողովուրդի մէջ այդ տիրացու ուսուցիչների մասին յիշողութիւնները և յանախ պատմւում են մեծ հաճոյքով: Այդ «վարժապետ»-ներից էլի ամենալուսաւորը և առաջադէմը եղել է Յակովբ տիրացուն, որը աշխատել է նորութիւններ մտցնել: միւս տիրացուներից լաւ պահել իր «վարժարանը»: Եւ այդ մի յայտնի շափով աջողւում է նրան: Յակովբ տիրացուն յետոյ ձեռնադրւում է վարդապետ և էլի վերադառնում Հաֆթվան. բայց որովհետև նա խելացի և օգտակար ընթացք չի բռնում, այլ սկսում է հնչել և կեղեքել ժողովրդին, ուստի շուտով հեռացւում է:

Իպրոցները Սալմաստում այս կերպարանքով շարունակւում են մինչև ութսունական թւականները. երբ գալիս է Գրիգոր եպիսկոպոս Մուշեղեանը (1881 թ) և դնում է կանոնաւոր դպրոցի հիմքը: Ընդհանրապէս մեծ երախտագիտութեամբ է յիշւում Մուշեղեան եպիսկոպոսի անունը և նշանակալից տեղ է բռնում Ատրպաաականի կեանքում: Նա մի քանի տարւայ ընթացքում երեք անգամ այցելում է իր գաւառացի ժողովրդին ինչպէս և Սալմաստի, և նրա ամենաառաջին և գլխաւոր գործըն է լինում դպրոցական խնդիրը: Իպրոցները կանոնաւոր և մնայուն դարձնելու համար, նա տեղացի ունեւորների վրայ պարտաւորութիւն է դնում և նշանակում մի որոշ գումար, որի տոկոսիքը պիտի յատկացւէր դպրոցին և դրանցով էլ պահէր: Այդ իհարկէ նրան աջողւում է: Գալիս է եպիսկոպոս Մխիթարեանը և մուրհակներ առնում այդ գումարների համար, իսկ Այվատեան եպիսկոպոսը նորից հաստատում է նորոգում այդ մուրհակները: Այժմ էլ թէև կան այդ մուրհակները, բայց բոլորից էլ չեն օգտւում դպրոցները, որովհետև թեմակալները լուրջ ուշադրութեան չեն դարձնում և յիշում այդ մասին:

Այսպէս ուրեմն դպրոցները Սալմաստում կանոնաւոր ընթացքի մէջ մտնում են ութսունական թւականներից: Դեռ աւելի առաջ, 1872 թւից գործում էր նաև Մահտեսի Ռուբէն Աջեմեանը, որը 12 տարի աւսուցչութիւն է արել Սալմաստում, գլխաւորապէս Հաֆթվան, Փայաջուկ և Լալասար գիւղերում: Նա անհամեմատ բարձր է եղել իր նախորդներից, նստաբանների մուտքը սկսել է դպրոցներում, ներկայացման սկիզբը դրել Փայաջակում, դասաւանդութիւնը փոքր ինչ կանոնաւորել: Ապա գալիս է Գոյօշեանը, որի գործունէութիւնը կենդրո-

նանում է Հաֆթվանում: Նա է դնում գրադարան ընթերցարանի հիմքը Հաֆթվանում, գալրոցը կարգի բերում և բաւականին բարձրացնում դրութիւնը:

Գօլօշեանով սկսվում է Սալմաստի համար բնորոշ առանձնայատուկ մի շջրան: Սալմաստը լինելով հայաշատ յարմար և կարևոր պունկա, միշտ էլ գրաւել է գաղափարական գործիչներին: Եւ յիբոււի սկսած ութսունական թւերից Սալմաստը ունեցել է այդպիսի զգափարական գործիչներին մի ամբողջ շարք, որոնք թէև կրթական գործի համար եղել են պատահական մարդիկ, բայց անցնելով դպրոցական գործի գլուխ որոշ զարկ են տւել և հասցրել ներկայ քիչ ու շատ նախանձելի վիճակին: Վերջին մի երկու տարին է միայն, որ մարդիկ հրաւիրւում են յատկապէս ուսուցչութեան համար: Թէև անցեալներումն էլ այդպիսի օրինակներ կան, բայց համարձակութեամբ կարելի է բացառութիւններ համարել:

Այդ մի շարք զգափարական գործիչներից՝ արժէ յիշատակել Գօլօշեանի, Մկրտիչ Աւետիսեանի և Ս. Թաղէոսեանի անունները: Առաջինի մասին արդէն տակ ենք: Մ. Աւետիսեանը գործել է միայն 1893—4 ուսումնական տարեշրջաններում իբր ընդհանուր տեսուչ և այդքան կարճ ժամանակամիջոցում շատ բան կարողացել է նա անել: Սալմաստի կրթական գործի ամբողջ պատմութեան ընթացքում, չհաշւած վերջին երկու տարին, Աւետիսեանի տեսչութեան տարեշրջանները համարւում են ամենափայլունը: Նրա ջանքերով գրեթէ բոլոր աչքի ընկնող գիւղերը ունեցել են իրենց շնորհքով դպրոցները: Նա ունեցել է ընհանուր ուսուցչական ժողովներ և աշխատել է միօրինակ ծրագիր և դասատուութիւն մտցնել բոլոր դպրոցներում և գրել է յարաբերութեան մէջ. դպրոցների ուսումնականից զատ, նա մի քանի գիւղերում, օրինակ Հաֆթվան, Սառնա, Ախտախանա, Սաւրա դպրոցի համար յատուկ շէնքեր է շինել, ի հարկէ ժողովրդի աջակցութեամբ: Իսկ գալով Ս. Թաղէոսեանին, պիտի տեսնք, որ նա թէև առանձնացած է եղել Ղալասար գիւղում, բայց ուրիշ գիւղերումն էլ ուսուցիչներ հրաւիրելու, դպրոցներ բանալու և պահելու մէջ որոշ զիւր է խաղացել: Ղալասար գիւղը եթէ ամբողջ տարիներ քիչ-շատ կանոնաւոր դպրոց է ունեցել, նամանաւանդ յարատե, այդ շնորհիւ Թաղէոսեանի: Բացի այդ նրա ջանքերով է զինւել Ղալասարի Թատերասրահը, որ համարւում է ամբողջ Սալմաստում առաջինը: Այժմ Սալմաստի համարեա բոլոր նշանաւոր գիւղերը, բացառութեամբ մի երկուսի. ունեն կանոնաւոր դպրոցի շէնքեր: Փայաջուկումն էլ այս 1904—4 ուսումնական

տարուժ Եղբ. Մանասէրեանները մեր յորդորներով և խրատու-
սանքով շինեցին կանոնաւոր և գեղեցիկ երկյարկանի շէնք ի-
րենց տան յիշատակին որը առաջինն է ամբողջ Սալմաստուժ
իսկ մեր ջանքերով Փայաջուկում այս տարի շինեց ընդար-
ձակ և յարմար թատերասրահ:

Մտում է միայն մի երկու պիւզերումն էլ, ինչպէս Հին-
քաղաք և Սաւրա, կանոնաւոր շէնքեր շինել և ամբողջապէս
նւիրելի դպրոցների կանոնաւորութեան խնդրին, պատրաստ-
ւած ոյժեր բերել և յարատե դարձնել: 1903—4, 1904—5՝ ու-
սումնական տարեշրջանները ամենայաջող ժամանակամիջոցը
պիտի համարել պատրաստւած ուսուցիչների կողմից: Այս թը-
ւերին, մանաւանդ վերջին 1904—5 տարեշրջանում, ամենա-
նշանակալից երևոյթը այն էր. որ ուսուցիչների և ուսուցչու-
հիների մեծագոյն մասը հրաւիրւած էր յատկապէս այդ պաշ-
տօնի համար. այնպէս որ գործի ղեկավարները նախկին տա-
րիների նման պատահական մարդիկ չէին: Մենք լինելով ընդ-
հանուր տեսուչ այդ տարեշրջանում ամեն կերպ աշխատեցինք
իրենց կոչմանը արժանի մարդկանց հրաւիրել պաշտօնի: Եւ
այդ յայտնի չափով աջողուեց մեզ 1904—5 ուսում. տարուժ:
Այդ տարում մենք ունեցանք նոր ոյժեր վեց ուսուցիչներ և
չորս ուսուցչուհիներ: Այնպէս որ Սալմաստը այդ ուսում. տա-
րում ունէր 26 ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ: Հաճութեանը և
Փայաջուկը ունէին երկդասեան կանոնաւոր դպրոցներ, խրա-
քանչիւրը 4 ուսուցչով և մէկ վարժուհիով: Հաշտասարը, Մահ-
լամը և Սաւրան միդասեան դպրոցներ, առաջինը ունէր երեք
ուսուցիչ և մէկ վարժուհի: Բացի այդ հինգ գլխաւոր գիւղե-
րից, դպրոցներ ունէին նաև տխտախանա, Հին քաղաք, Սառ-
նա, Դզլիա, Քեալաշան և Սարամերիկ գիւղերը. որոնք ունին
մի-մի ուսուցիչ: Այս 11 գիւղերում 1904—5 ուսում. տարում
սովորում էին մօտ 800 աշակերտներ և աշակերտուհիներ, իսկ
եթէ դպրոցները աւելի կանոնաւորւեն և դրան յարատևող հի-
մունքների վրայ՝ սաների թիւը 1000-ից կանցնի: Վերջին եր-
կու տարեշրջաններում զգալի բարենորոգումներ եղան նաև
ուսումնական բաժնում: Ուսուցչական խումբը ունեցաւ մի
շարք ընդհանուր ժողովներ, ուր խորհրդակցութեան նիւթ էլ ն-
դառնում զանազան մանկավարժական, դպրոցական հարցեր:
Վերացւեց հրապարակային քննութիւնների և թւանշանների
փաստակար սովորութիւնը, մտցւեց «փորձնական դասի» օգ-
տակար սխտեմը և մշակւեց երկդասեան դպրոցների համար
ընդհանուր ծրագիր, որով ղեկավարւում էր ուսուցչական խում-

բը 1904—5 ուսում. տարում: Այնպէս որ բոլոր դպրոցներումն էլ տիրում էին նման կարգեր և դաստառութիւն:

Բացի այդ ազգային դպրոցներից, Սալմաստում կաթոլիկները ևս ունեն դպրոցներ Թոսրոփա և Սաւրա գիւղերում, որոնք ունեն բնականաբար նոյն կերպաբանքը ինչ որ տեսանք ուրիշ վայրերում: Տիրողը կրօնական ոգին է և այնքան էլ բարեկաւ վիճակի մէջ չեն:

Սրանք են ահա Սալմաստի դպրոցները անցեալում և ներկայումս:

Վ.

Այսպէս ահա, պարսկահայերը ունեն դպրոցներ գրեթէ քիչ ու շատ բոլոր նշանաւոր վայրերում: Եւ իսկապէս, Պարսկաստանում դպրոցական գործը մտել է մի հետաքրքիր և ուշադրաւ ֆազիսի մէջ և կանգնած է սոսաջադիմութեան շաւղի վրայ, կրթութեան, լուսաւորութեան հարցը պարսկահայերի համար դարձել է ամենահրատապ և կենսական խնդիրը: Լեռնաբար անհրաժեշտ է սկսած գործը պահել կենդանի և վառ, միևնոյն ժամանակ աւելի ընդլայնել, ծաւալել և յարատեղաբերել:

Գոյութիւն ունեցող դպրոցները ճիշտ է փոքրիշատէ կանոնաւոր են, բայց դեռ անբաւարար են իրենց դասընթացով և ոնկարող խելահաս և պատրաստած երիտասարդութիւն արտադրելու:

Ուրեմն ինչ է նուազ մեզ անել, որ ստեղծւի ցանկալի դրութիւն: Ահա մի հարց, որը պիտի գրադեցնի պարսկահայերի բարօրութիւնը և պատաւաւոր գոյութիւնը նախանձախորնդիբ ամեն մի ինտելիգենտ և կարող անհատի: Վայելելով Վահագա Շահնշահի բարեացակամ և բարձր հովանաւորութիւնը, պարսկահայերը պիտի ձգտեն երկիրը ծածկել դպրոցների ցանցով և որքան շուտ սկսել այդ, այնքան լաւ: Երեք զլխաւոր վայրերը—Քաւրիզ, Սպահան-Նոր-Ջուղա և Քերման—անհրաժեշտօրէն պիտի ունենան միջնակարգ դպրոցներ, գէթ ներսիսեան դպրոցի ծրագրով: Բայց այդ, մի քանի նշանաւոր և հայաշատ գաւառներում, ինչպէս Սալմաստ, Փերիա, Ղարադաղ, Ուրմի, Ռաշտ և այլն, պիտի ունենան շորսդասեան, երեքդասեան, նոյնիսկ հինգդասեան կենդրոնական դպրոցներ: Այդ կարևոր է այն տեսակէտից, որ դաւառացիները հնարաւորութիւն չեն ունենայ իրենց գաւաղներին ղրկել Քաւրիզ կամ Նոր-Ջուղա, նամանաւանդ որ սովորելու են ժամ 4—5:

տարի շարունակ: Այդ քարձք ուսումնարաններից զատ, իւրաքանչիւր գիւղ ունենալու է իր միդասեան կամ երկդասեան դպրոցը, ի հարկէ պատրաստած, ցենզաւոր ուսուցիչներով և ուսուցչուհիներով:

Այս է ահա ցանկալի, բաղձալի դրութիւնը: Բայց ինչպէս հասնենք այդ նպատակին:

Այդ ցանկալի նպատակին հասնելու համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է ունենալ մի մարմին՝ կազմւած ձեռնհաս և կարող անձնաւորութիւններից, որը անցնի գործի գլուխ և դեկավարի ամբողջ Պարսկահայերի լուսաւորութեան, դպրոցական հարցը: Այժմ, երբ չկայ այդ դեկավարող և պաշտօնական «մարմինը», պարսկահայերի մէջ տիրում է անջատ, իրարից անկախ գործունէութիւն, մի դրութիւն, որ չի կարելի ուրախալի համարել: Այն ինչ այդ մարմնի գոյութեան գէպքում բոլոր դպրոցները կապւած կլինեն իրար հետ, սերտ յարաբերութեան մէջ, կունենան մի օրինակ ծրագիր և նման կարգ ու կանոն: Դեռ 1900 թւից արժարժել է այդ հարցը, մի խումբ մարդիկ ունեցել են Թեհրանում խորհրդակցութիւն, նոյն իսկ նախնական ծրագիր մշակել, բայց շօշափելի հետեանք և արդիւնք չունեցաւ և այնպէս էլ մնաց: Այժմ հարցը աւելի հասունացել է և ունի այժմէութիւն, անհրաժեշտ է ամեն անձնական դրդումներ և ինտրիգներ մի կողմ թողնել և ուժգնօրէն նետուել գործելու ասպարէզը և առաջ մղել այդ աւելի քան կենսական խնդիրները: Հարկաւոր չէ ձեռնթափ լինել և յուսահատուել, կանցնի ժամանակը անօգուտ և մենք վրայ կտանք և շարաշար կը փոշմանենք:

Այժմ աւելի քան մի ուրիշ ժամանակ պէտք է մի պատասխանատու և դեկավարող մարմին: Ասում եմ այժմ, որովհետև կաժաց-կաժաց հրապարակ են իջնում հարուստ բարերարներ, երևում տաք սրտեր, որոնք ցանկանում են և նպատակ ունեն նպաստել պարսկահայերի կրթութեան գործին, ինչպէս տ. Քանանեան, Տիգրան Աֆրիկեան և այլն. իսկ կան ուրիշները, որոնք թէև միայն տրամադրութիւն են ցոյց տալիս: Հարկաւոր է դրանց խրախուսել, առաջ քաշել և օգտուել տրամադրութիւնից: Իսկ այդ դերը վերապահւած է պատասխանատու և դեկավարող մարմնին, որը՝ ներկայացնելով իբր ընտրւածներ հաժայն պարսկահայերի կողմից, միևնոյն ժամանակ իրենով վստահութիւն կը ներշնչի: Առանց այդ «մարմնի», եթէ շատեմ անհնարին, գէթ դժւար կլինի խոշոր գումարներ ձեռք բերել, դպրոցները հիմնաւոր և յարատև դարձնել և հասցնել ցանկալի դրութեանը: Այս էլ պիտի աչքի առաջ

ունենալ, որ պարսկահայերի բոլոր դպրոցների, բացառու-
 թեամբ մի երկուսի, տնտեսական վիճակը շատ անմխիթար է և
 բոլորովին անապահով, հետևապէս նրանց յարատևութիւնն
 կասկածելի է: Գոյութիւն ունեցող դպրոցների մեծագոյն մա-
 սը ծածկուած է ասորիկան բիւզժէն ներկայացուցներով, (որի
 պատճառով շատ անգամ ժողովրդի տհաճութիւնը և առնւազը
 սառնութիւն ենք ստանում), իսկ տեղուսարեք դրամագլուխներ
 շատ քիչ դպրոցներ ունեն, եղածներն էլ անբաւարար են: Նիւ-
 թական սղութեան պատճառով շատ անգամ գործի են կանչ-
 ւում անպատրաստ ուսուցիչներ, նոյնիսկ խալֆա և բաշիրո-
 գուկ անճաւորութիւններ, մի խօսքով իրենց կոչմանը ոչ ար-
 ժանի մարդիկ: Այս անպատեհութիւնները և անհարթութիւն-
 ները գէթ որոշ շափով, թէև մեզ թւում է բոլորովին կրօն-
 բանան, եթէ հրապարակ գայ պատասխանատու և զեկամարող
 ժարժինը:

Պարսկահայը թող լաւ գիտակցի իր կատարելիք դերը
 քաղաքայում և որպէսզի յետ շժուի իբր անպատրաստ տարր
 անհրաժեշտօրէն պիտի ուժ տայ իր կուլտուրական գործին և
 աւելի ընդլայնի և ծաւալի:

ԿԱՆԱՆՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

I.

Պարսկահայերի ընկերութիւնների շարքում պատւաւոր և աչքի ընկնող տեղ է բռնում Թաւրիզի կանանց բարեգործական միացեալ ընկերութիւնը, որ նշանակալից դեր է խաղացել Ատրպատականի հայերի ցաւոտ կեանքում և ունի ամբողջ 16 տարւայ պատմութիւն:

Այդ ընկերութիւնը դեռ երեք տարի առաջ ներկայացնում էր իրարից բոլորովին բաժան, թէև՝ նպատակներով նման, երկու ընկերութիւններ, որոնք կրում էին տարբեր անուններ. — «Թաւրիզի կանանց բարեգ. ընկերութիւն» և «Ատրպատականի կանանց բար. ընկերութիւն»: Իրանցից ամեն միւր, մինչև միութիւնը, ունի իր առանձին պատմութիւնը և ուրոյն գործունէութիւնը: Կանգ առնենք այդ գործունէութիւնների վրայ առանձին-առանձին:

Սկսենք «Թաւրիզի կանանց բար. ընկերութիւնից», որին պատկանում է առաջնութեան պատիւը:

Ե՛րբ և ի՞նչ պայմանների մէջ է ծնւել այդ ընկերութիւնը:

Ընդհանուր խաւարի աշխարհում բացառիկ տեղ չէր բռնում և Թաւրիզը, որը համարւում է Ատրպատականի մտաւոր կենտրոնը: Թաւրիզում նոյնիսկ բացակայում էին տղայոց կանոնաւոր դպրոցներ, իսկ ազջիկների կրթութեան մասին չէր մտածուում: Մեծ թւով մանուկներ, թէ՛ ազջիկ և թէ՛ տղայ, մնացել էին փողոցներում անկիրթ, անուսում, և մեծանում էին անդիտակից դէպի իրանց շրջապատող երևոյթները, ընդհանրապէս դէպի կեանքը:

Այդ հանգամանքը մի կողից, «Գովկասում և Կ. Պօլսում յարանուն և գործունեայ նպաստամատոյց ընկերութիւնների բարերար գոյութիւնը, որոնք անշուշտ նոր զրգիւ և ազդեութիւն էին սփռում ամենուրեք», միւս կողմից, միտք է յղա-

նում Քաւրիզում փոքրաթիւ կանանց մէջ նման ընկերութիւն ձեռնարկել, որը անւանուեւ է Քաւրիզի կանանց բարեգործական ընկերութիւնս: Այդ ընկերութիւնը թէև հիմնուել է 1890 թւին, բայց որոշ կազմակերպութեան բնաւորութիւն է ստացել յաջորդ տարին, 1891 թ. օգոստոսի մէկին, Ստեփանոս եպ. Մխիթարեանի օրով և նրա հաստատութեամբ, և հիմնադիրներն են Տ. Տ. Իսկուհի Յակոբեան և Շուշանիկ Մալինցեանց:

Ընկերութեան ղեկավարները ձեռնարկում են գործը միայն ունենալով ձօռ 130 թուման դրամագլուխ, մի շնչին գումար, թայց այդ հանգամանքը չի յուսահատեցնում նրանց, այլ լցւած լինելով հաւատով դէպի սկսած գործը, ձգտում են աւելի ու աւելի ընդարձակել, հաստատուն հիմունքների վրայ դնել և լայն չափով օգտակար լինել ժողովրդին: Առաջին տարում ընկերութիւնը ունէր 32 անդամուհիներ և միմիայն նըպաստում էր Լիլաւա թաղի օրիորդաց դպրոցին՝ տալով 12 աշակերտուհու համար հագուստ և դասական առարկաններ: Այդ է միայն եղել 1891—92 ուսում. տարւայ նրա գործունէութիւնը, աւելին էլ հնարաւոր չէր անել, քանի որ ընկերութեան նիւթական միջոցները չէին թոյլ տալիս, ընկերութիւնը դեռ գտնուում էր անկերպարան և երերուն վիճակի մէջ:

Յաջորդ 189⁶/₁ ուսումնական տարում ընկերութիւնը մի քայլ առաջ է գնում. նա կարիք է զգում բանալ շքաւոր աշակերտուհիների համար՝ կար ու ձևի արհեստանոց, հոգալով և նրանց հագուստը: Առաջին տարում արհեստանոցում ունենում են 10 աշակերտուհի, իսկ Լիլաւայի դպրոցում ձրիավարժ աշակերտուհիների թիւը հասցնում են 20-ի:

Ընկերութիւնը դեռ իր սկզբնական շրջանում որոշ ուշադրութիւն է գրաւում և վայելում է թէ պարսկահայերի և թէ կովկասահայերի համակրանքը, ստանում է և զգալի նիւթական աջակցութիւն: Այդ հանգամանքը աւելի խրախուսում, հոգի և կեանք է տալիս ընկերութեան ղեկաւարներին. նրանք աւելի ընդլայնում են իրինց գործունէութեան շրջանը և աւելի գօտեպնդւած նետում են գործելու ասպարէզը:

Վրայ են հասնում 1894, 95 թւականները, ցաւի և ցասման տարիները: Այդ այն սև տարիներն էին, երբ բռնակալութեան թափած արիւնը Տաճկահայաստանում յորդ գետեր էր կազմել, երբ ամբողջ հայ ժողովուրդը տնջում էր և անխիղճ տէրութիւնը ձգտում էր միանգամայն բնաջինջ անել մի ամբողջ ժողովուրդ: Ահա այդ տարիներն էր, որ բովանդակ Վասպուրականը կամաց-կամաց հիւժուում, դատարկւում էր: Եւ նրանք, հայերը, սրտի ցաւով թողնում են իրանց հայրենի եր-

կիրը, որի հետ կապւած են այնքան քաղցր և միևնոյն ժամանակ նւիրական յիշողութիւններ, թողնում, և զլխիկոր և սար դարդը կրծքներում թաղած, հեռանում են, շուտ են դէպի հեռու, օտար երկիրներ: Այդ՝ թշուառների մի երկար շրջաթայ էր:

Ատրպատականն էլ որպէս ապաստան հանդիսացաւ այդ թշուառների համար: Ատրպատականի համարեա բոլոր մասերումն էլ կային գաղթականներ: Անհրաժեշտ էր նրանց հովանաւորել, յարմարութիւններ տալ ապրելու և գէթ օտարութեան մէջ մի ընկերութեան, մի մարմնի, որ իր վրայ վերցնէր գաղթականներին խնամելու պատասխանատու գործը: Ահա այդտեղ ասպարէզ է գալիս «Թաւրիզի կանանց բարեգործական ընկերութիւնը» և վերցնում է այդ գործի ծանրութեան մեծագոյն բաժինը իր վրայ, որով և բացւում է նրա համար գործելու լայն և նւիրական ասպարէզ:

Այդ պատասխանատու պաշտօնից պատուաւոր կերպով դուրս գալու համար անհրաժեշտ էր անշուշտ նիւթական մեծ օժանդակութիւն: Այդ հանգամանքի վրայ է հրաւիրում ընկերութիւնը հայ ժողովրդի ուշադրութիւնը և ձեռնարկում է հանգանակութեան և նրա կոչը չի մտում չմայն բարբառոյ յանապատի... այնպէս որ ընկերութիւնը հնարաւորութիւն է ունենում բաւարարութիւն տալ գաղթականների գէթ անհրաժեշտ պէտքերին:

1896—97 թւին Վասպուրականի գաղթականների վրայ աւելանում են նաև Ղոթուրի և Վառ գիւղի հայերը. և ընկերութիւնը հարկ է համարում մարդ գրկել թէ Սալմաստ և թէ Թոյ, որպէսզի տեղն ու տեղը ուսումնասիրւի ամեն ինչ և այնպէս հոգան նրանց կարիքները:

Ընկերութիւնը ոչ միայն իր շրջանում օգնել, նպաստել է գաղթականներին, այլև 4767 դրան (105 օսմ. ոսկի) ուղարկել է գերապատիւ Իդմիրլեան պատրիարքին, ի հարկէ, էլի տանկահայոց օգտին:

Այդ ժամանակ միայն հիմք է դրւում ժանկապարտէզի (1886), նպաստ է յատկացւում գոյութիւն ունեցող դպրոցներին:

Չմոռանանք ասել, որ 1895 թւին ընկերութիւնը բացեց գորգի գործարան, ուր աշխատանք էր տրւում աղքատ կանանց, բայց հէնց սկզբնական շրջաններում նկատուեց թէ ուրիշների կողմից, և թէ ինչպէս փորձով տեսաւ նաև ընկերու-

թիւնը, որ գործարանը առանձին օգուտ չի տալիս, այն ինչ պահանջում է մեծ ծախս և աշխատանք, ուստի ստիպւած փակեցին: Թաւրիզում մանաւանդ կան այնպիսի գորգի գործարաններ թուրքերի մէջ, որոնք դրւած են շատ լաւ հիմքերի վրայ և տալիս են զեղեցիկ ապրանք. դրանց դէմ երբէք հնարաւորութիւն չէր ունենայ մրցելու ընկերութեան գործարանը:

Անցնում են «աղէտի օրերը», ընկերութիւնը իր ուշադրութիւնը կենդրոնացնում է կրթական գործի վրայ: Նա աւելի ընդարձակում է կար ու ձեռի արհեստանոցը և մանկապարտէզը աւելի հաստատուն հիմունքների վրայ դնում: Բացի այդ՝ ընկերութիւնը աչքը յարում է աւելի հեռուն, դէպի զաւառները, ուր այնքան անհրաժեշտ են խնամող և փայփայող ձեռներ և ուր 1898—9, 1900 ուսումնական տարիներում հնարաւորութիւն է ունենում բանալ դպրոցներ Աղաղան (Ղարաղաղ), Դիզա-Փաքէ (Բարանդուզ), Իքի-աղաջ (Ուրմի), Բարաու, (Բարանդուզ), և Ռահվա (Ուրմի) գիւղերում: Հինգ պլպլացող հրազներ ամենախույ անկիւններում: Այդ արդէն մեծ առաջադիմութիւն էր կանանց ընկերութեան համար և զբաւական նրա յարաջուն եռանդի:

Բացի իր սեփական հաստատութիւններից, ընկերութիւնը միշտ էլ աշակերտուհիների հազուատը հոգացել է, նպաստ է տւել Լիլաւայի դպրոցին, Մուժամբարի և Արամեան դպրոցներին:

Յաջորդ 1900—1901 ուսումնական տարում ընկերութիւնը գոյութիւն ունեցող հաստատութիւնների վրայ աւելացնում է միայն մի դպրոց-Մարաղա քաղաքում: Այնտեղ արդէն կազմւած էր կանանց ընկերութիւն, որ համարւում էր Թաւրիզի քար. ընկերութեան ճիւղը: Այդ թւին կազմալուծւում էր ընկերութիւնը և նրա դրամազլխով (500 թուման), և աւելացնելով ընկերութեանը զանձարանից 100 թուման բանում է երկսեռ դպրոց:

Ընկերութիւնը այդ վեց հիմնարկութիւնների մէջ սովորելիս են եղել 170 աշակերտներ և աշակերտուհիներ: Այդ թիւը, պիտի ասել, որ զաւառների, այդ խուլ-մոռացւած անկիւնների համար անշուշտ փոքր չէ:

Ընկերութեան մի կողմից ձգտում էր աւելի ընդլայնել իր գործունէութեան ասպարէզը, միւս կողմից աշխատում էր ձեռք ձգել նիւթական խոշոր օժանդակութիւն, դրամական մեծ գումար, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենայ եղած հիմնարկութիւնները աւելի ամուր և հաստատուն հիմունքների վրայ դնել: Եւ այդ նրան աջողւեց: Ընկերութիւնը իր գոր-

ժողովուրդինը սկսել է մի աննշան (130 թ.) դրամագլխով և սակաւաթիւ անդամուհիներով, իսկ այժմ ունի իսկապէս խոշոր դրամագլուխ և մասնակցողների սոււար թիւ: Մանաւանդ աչքի առաջ պիտի ունենայ այն, որ նրա նիւթական աղբիւրը կազմում են անդամուհիների անդամավճարները, հանդէսներից, տօնածառից ստացւած դրամը և զանազան պատահական նըւէրներ: Իրանցից միայն առաջինն է յարատւ, մշտական, միւս միջոցների վրայ անպայման վստահել անկարելի է: Ուրեմն տարեկան ծախսը ծածկելու և դրամագլուխն աւելացնելու համար միմիայն պիտի յենւել անդուլ աշխատանքի և ընկերութեան ղեկավարների ջանքերի վրայ: Եւ իսկապէս ընկերութիւնը աշխատել է, այդ երևում է հետևեալ թւերից:

	Մուտք	Ելք	գրագլուխ տար.անդ.	մշտ.անդ.	պատ.անդ.
1891/ 92 ուս. տ	2011	779	1232	32	—
1900, 901 > . >	29117	31,709	78475	60	36 8*)

Նկատենք, որ պատուաւոր և մշտնջենական անդամներ կարող են ընդունւել և տղամարդիկ, և իսկապէս պատուաւոր անդամների մեծ մասը տղամարդիկ են: Այդ անդամները շատ մեծ շահով նպաստել են ընկերութեանը թէ նիւթապէս և թէ բարոյական աջակցութեամբ: Այդ անձնաւորութիւնների ջանքերի շնորհիւ է որ ընկերութիւնը արժանացաւ վեհափառ Շահնշահ Մուզաֆր-էզդին բարձր շնորհին և ուշադրութեանը ու ընդունեց նրա հովանաւորութեան տակ:

Ահա այդ Ֆէրմանը:

Ամենակարող Աստուծով ծագեց յաղթութեան ու փառքի սատար և Ամենակալի օգնութեամբ Շահութեան կնիքն ստացաւ Մուզէֆֆէր-էզդին Շահը:

Որովհետև շարունակ մեր արքայական փափաքն է եղել տարածելու բարին ու զեղեցիկը և քաջալերելու այն անձանց, որոնք ձեռնամուխ են լինում նմանօրինակ գործերի, այս առթիւ Քալիֆի հայուհեաց բարեգործական ընկերութիւնը աղերսաբերու եղած լինելով ուրտան օրհնեալ զահոյից ընդունելու յիշեալ ընկերութիւնը մեր արքայական (սուրբ անձնաւորութեան) պաշտպանութեան տակ, ռուտի ցոյց տալու համար մեր համատարած շնորհը բարձր տէրութեան քունդ հպատակներին, Քազաւորական այս յուսանահանչ չրովարտակի ծագմամբ այդ ընկերութիւնը Մեր հովանաւորութեան ներքոյ ընդունելով, հրամայում ենք, որ այս աւանդին շնորհի պատահաւով մեծարի և յոյս ունենայ Մեր ողորմածութեան վրայ:

Շէվվալ ամիս. 1318.

Ֆէրմանը կրում է նաև Աթաբէգ-Ազամ Սադրազամի և

*) Տարեկան անգամուհի գրուողը սուլխ է 4 բուրլի. մշտնջենականը միանուգ 50 բ. իսկ պատուաւոր անգամ լինելու համար՝ նայած՝ թէ թնչ շահով աջակցութիւն ցոյց են տալիս ընկերութեանը:

Մուշիր-Իովլէի կնիքները: Վեհափառ Շահնշահի այդ առանձին շնորհը շատ թանգ է ընդհանրապէս բոլոր պարսկահայերի և մասնաւորապէս Քաւրիզի հայուհեաց ընկերութեան համար: Այդ երկրորդ քաղցր ուշադրութիւնն է, որ այդքան կարճ միջոցում Պարսկաստանի ինքնակալը ցոյց էր տալիս դէպի իր հպատակ հայ ժողովուրդը:

Այդ բարձր հովանաւորութիւնը շատ մեծ խրախուսանք և քաջալիրութիւն էր ընկերութեան համար՝ աւելի ուժեղ թափով նեւաւելու կարիքների ծովը և աւելի ու աւելի ամրացնելու իր դիրքը և պատուաւոր ու բացառիկ տեղ գրաւելու հասարակական-կրթական հիմնարկութիւնների շարքի մէջ:

Այսքանս բաւական համարելով Քաւրիզի կանանց բարեգ. ընկերութեան մասին, այժմ անցնենք Վարդապատականի կանանց բար. ընկերութեան անշատ գործունէութիւնն շրջանին:

II.

Նոյն ծրագիրը և գործառնութեան նոյն շրջանը ունի նաև Վարդապատականի կանանց բարեգ. ընկերութիւնը, ոչ միայն նման են նպատակներով կանանց այդ երկու ընկերութիւնները, այլ չեն տարբերուում նոյնիսկ գործելու տակախկայսով: Այդ ընկերութիւնների միակ տարբերութիւնը գուցէ կայանում է անունների և վարիչների մէջ:

Եթէ այդպէս է, էլ ինչիւ համար է այդ: Անշուշտ ամեն մի ընթերցողի առաջ կըցցուի այդ հարցը:

Այս հարցի պատասխանը Քաւրիզի կեանքին մօտիկից ծանօթ ամեն մի անհատի համար շատ պարզ է: Քաւրիզի մի քուռը հայ ազգաբնակչութեան մէջ շատ ընդհանրացել և ընդհարող երևոյթի կերպարանք է ստացել իրար հեռակելու, իրար նմանելու սովորութիւնը: Հերիք է մի թաղում մի ընկերութիւն կազմակերպւեց, մի հիմնարկութեան սկիզբն դրեց, և ահա միւս թաղում երևում է նմանօրինակ ձեռնարկութիւն, նման թէ իր ծրագրով և թէ գործելու եղանակով: Այնպէս որ Քաւրիզում բոլոր հասարակական-կրթական հիմնարկութիւններն էլ զոյգ-զոյգ են, երկուորեակներ... Այսպէս ահա, երկու «Թաթերասիրաց» ընկերութիւններ, երկու «գրադարան, ընթերցարաններ», երկու «պրոցներ», երկուսն էլ գրեթէ նոյն բարձրութեան վրայ կանգնած, երկու «կանանց բարեգ. ընկերութիւններ», և այլն և այլն:

Այդպէս է ահա Քաւրիզը. ընկերութիւնների մի երկար

շարք կայ այնտեղ: Ընկերութիւնների և հաստատութիւնների այդ «երկարեակութիւնը», — եթէ կարելի է այդպէս բնութոշել — անշուշտ արդիւնք է երկու թաղերի մէջ գոյութիւն ունեցող խորթութեան, որը չի թողնում միացած ուժերով և համերաշխութեամբ առաջ տանել գործը. մեծ տեղ է բռնում և այն, որ հայաբնակ թաղերը իրարից բաւականին հեռու են և կտրւած են թուրքաբնակ թաղերով. Բայց յամենայն դէպս պիտի ձգտեն, որ վերանայ երկու թաղերի մէջ եղած սառը յարաբերութիւնը, ժողովուրդը ինչպէս և նրա հաստատութիւնները, կազմեն մի ամբողջութիւն: Այդ պիտի լինի իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած ամեն մի հիմնարկութեան, ինչպէս և իւրաքանչիւր ինտելիգենտ անհատի սրբազան պարտականութիւնը: Հերիք է, ինչքան այդ խորթութեան պատճառով առժեւ ևն երկու թաղերն էլ, թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս:

Բայց անցնենք մեր բուն նիւթին:

Ատրպատականի կանանց բար. ընկերութիւնը կազմւել և վաւերացել է 1895 ա. թ. փետրւարի 26-ին: Այս ընկերութեան ղեկավարն էլ, ինչպէս նոյնը տեսանք Քաւրիզի կանանց ընկերութեան վերաբերմամբ, գործի սկիզբը դնում են շատ աննշան դրամազուխ և անդամուհիների փոքր քանակութիւն ունենալով:

Ինչ ընկերութեան կազմակերպութեան առաջին ուսումնական սարում հիմք է դրւում Քաւրիզում կար ու ձեխ արհեստանոցի և մանկապարտէզի, և այդ հաստատութիւնների համար ուսուցչուհի է բերւում Կովկասից, որը երկար ժամանակ պաշտօնավարում է այդ հիմնարկութիւնների մէջ: Այդ երկու հաստատութիւններն էլ (Ղալա թաղում), դրւած էին կանոնաւոր հիմքերի վրայ և առաջ էին տարւում շատ գոհացուցիչ կերպով: Կար ու ձեխ արհեստանոցը միշտ էլ ունէր բաւարար թւով աշակերտուհիներ և տւել է շատ ընթացաւարտներ, իսկ մանկապարտէզը աւելի բարելաւ և միջիթարական դրութեան մէջ էր, քան Քաւրիզի կան. բար. ընկերութեան մանկապարտէզը: Ընկերութեան ղեկավարները, մանաւանդ աիկին Հեղինէ Փօրժը, որը միշտ եղել է ընկերութեան ոգին, նրան կեանք տւողը, ամեն կերպ աշխատում, ջանք և եռանդ չէին խնայում հիմնարկութիւնները պահելու համար ցանկալի բարձրութեան վրայ:

Ինչպէս տեսնում էք, այս ընկերութիւնն էլ իր գործունէութիւնը սկսել է Քաւրիզից: Ընկերութիւնը բաւականին ուշ է աչքերը դարձնում դէպի հեռուն, մոռացւած և խաւար

գաւառները: Այդ ընկերութիւնը երևան եկաւ այնպիսի մոմենտում, այն ցաւի և լացի օրերում, որ բոլորն էլ զբաղւած էին գաղթականներով, բոլորն էլ ասեա շմել էին: Ամեն մարդ տալիս էր, ինչքան կարող էր օգնում էր, ինչով հնարաւորութիւն ունէր: Ատրպատականի ընկերութիւնն էլ անտարբեր չէր կարող մնալ. նա էլ նետուած է գործելու ասպարէզը, նա էլ իր չուժան է տալիս: Ընկերութեան վարիչներին զբաղեցնում է նոյնիսկ գաղթականներին աշխատանք տալու հարցը և դրա վերաբերմամբ 1893—9 ուս. տարւայ տեղեկագրում կարդում ենք.— «Որպէսզի գաղթական քոյրերն ու եղբայրները հարկ եղած ինամքը և սփոփանքը ստանալուց յետոյ կարողանան հետու մնալ մութացկանութեան անարդ սովորութիւնից, վարչութիւնս հիմնեց թաւրիզում մի այլնիստայնոց-գործարան՝ զանազան տարազապործութիւնների վերաբերող, ուր յարմար պարագայումքը պիտի գտնեն գաղթական կանայք, աղջկեք և տղամարդիկ ու ըստ իրանց աշխատութեան պիտի վարձատրութիւն ստանան»:

Այս գործարանը միայն 7 ամիս է գոյութիւն ունենում. ընկերութեան միջոցները չեն. ներում շարունակել, քանի որ պահանջում էր բաւականին ծախս, ստիպւած փակում են:

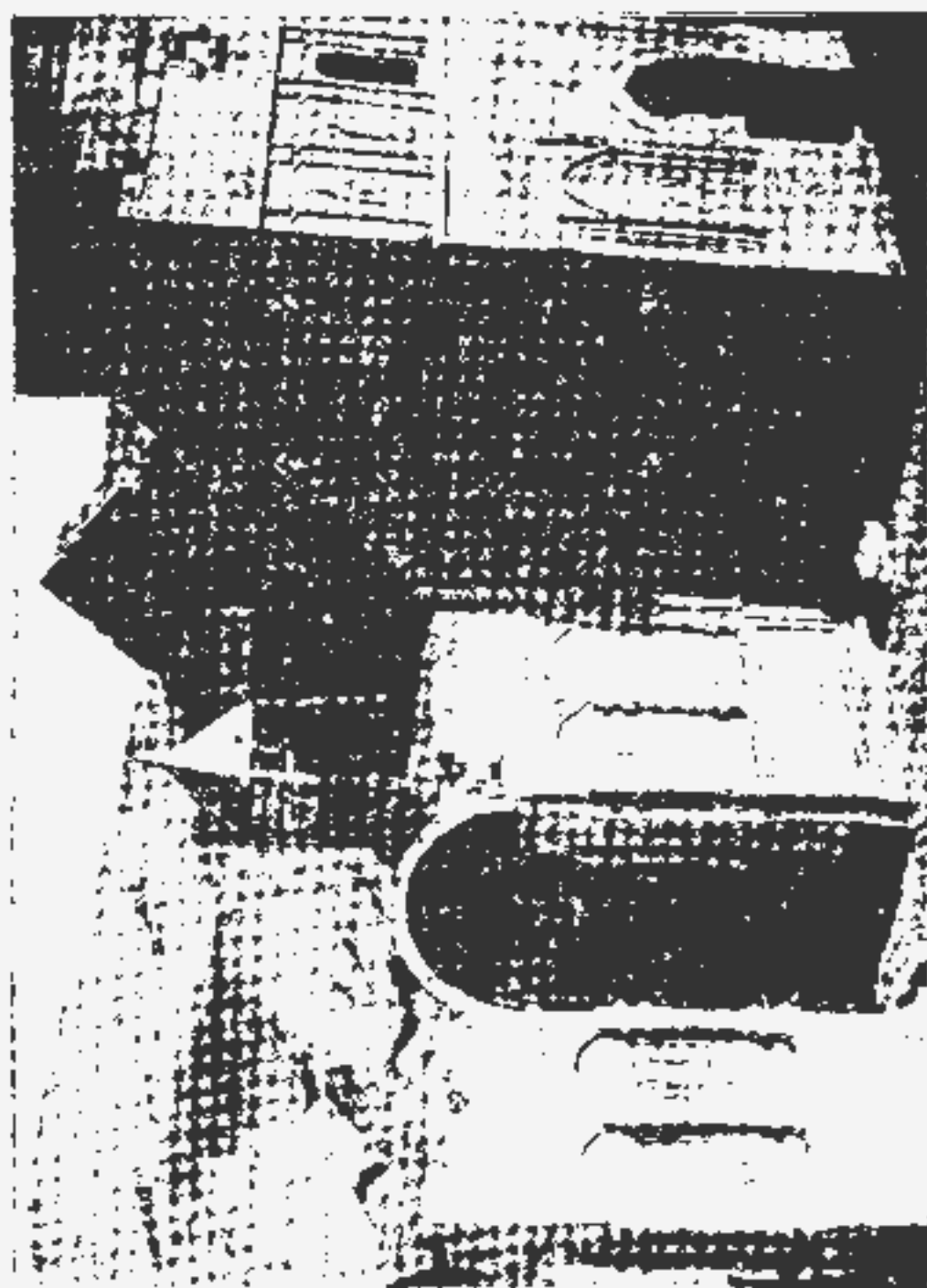
Ատրպատականի կանանց բարեգ. ընկերութիւնը միայն 1898—8 ուս. տարում հնարաւորութիւն է ունենում ուշադրութիւն դարձնել գաւառների վրայ, այն ժամանակ, երբ արդէն գաղթականների հոսանքը դադարել էր և նրանք տեղաւորւած էին:

«Կատարելապէս հաժողւած լինելով, որ գաւառներու տիրող խեղճութեան և տառապանքների գլխաւոր պատճառներից մէկն է տգիտութիւնը, վարչութիւնս որոշեց, և իրան նպատակն է, իր կարողութեան շահով նպաստել կրթական գործի առաջադիմութեանը, մանաւանդ աչքի առաջ ունենալով այն, որ այդ աննախանձելի վիճակի տեղութիւնը կարող է գաւառացիներին առաջնորդել դէպի բարոյական անկումը»:

Ահա այս շատ լուրջ հանգամանքը ի նկատի ունենալով՝ ընկերութիւնը Ուրմի գաւառի Գեարդարադ հայաշատ գիւղում բացու. է դպրոց, հոգալով ուսուցչի ոտնիկը և աշակերտների դասական առարկաների ծախքը: Այդ արդէն ընկերութեան կողմից մի համակրելի և առաջադիմական քայլ էր, որով նրա գործունէութեան շրջանը աւելի ընդլայնում էր և սկիզբն դրւում նրա գաւառական գրծունէութեան:

Բացի այդ, ընկերութիւնը 500 դրան նւիրում է Մարագայի նորակառոյց դպրոցի շինութեանը, որոշում է հինգ տա-

քի անընդհատ 200 դրան նպաստ տալ Մուսաբարի նորահաստաա գաղթիչն Գրանտի էլ ընկերութիւնը մասամբ զարկ, մղում է աւած լիտում կրթական գործին գաւառներում: Իսկ Քաւրիզում, իր սեփական հաստատութիւներից դատ, ընկերութիւնը արհեստներ էր պահում Ղալայի II. Աննայեան գրաբոցում, վճարելով նրանց թոշակը և հոգում հագուստը ու գասական պիտոյքը:

Ա. Թապի վանք

Յաջորդ 1899-1900 տարեան, տարած ընկերութիւնը նախապես թիւն է ունենում իր կրթական հիմնարկութիւնների թիւր մեկով սեկտայնելը Պարսկական Բիւրգաստանի Սուրբուզ գաւառատասի նազարէլ գիւղումն է բացում գաղթը, մի կարևոր կենտրոնական վայրում: Բայց գծրախտարար հենց միւս տարին գաղթը փակում է, որովհետեւ, ինչպիս ընկերութեան վարչութիւնն է արածարանում, աշակերանների թիւը

նւազ էր, դպրոցի համար յարմար չէնք չկար և ժողովուրդն էլ անտարբեր էր: Այդ դպրոցի փոխարէն հարեան Սուղ-բու-լաղ գաւառի Դէրեիէք գիւղում բացում է, ուսումնարան, աւելի յարմարութիւններով:

Այդ նոյն տարում ընկերութիւնը մտածում է դպրոց բանալ նաև Բարանդուզ գաւառում, բայց յարմար ուսուցիչ չգտնելով՝ հնարաւորութիւն չի ունենում իրագործելու իր մտադրութիւնը:

Ընկերութիւնը գաւառական գործունէութեան մէջ 1900—1901 ուս. տարում մի կարևոր քայլ էլ առաջ է գնում: Այդ կարևոր քայլն այն էր, որ Ուրմի քաղաքի մէջ դպրոցի հիմք էր դրւում: Այդ շափազանց ուրախալի առաջադիմութիւն էր, որովհետև այդ կէտը, լինելով կենտրոն, ապագայում կարող է նշանաւոր տեղ բռնել և համարել կենտրոնական դպրոց, որի շուրջը կըխմբւեն միւս դպրոցները և այդտեղից կըգնան հրահանգները, միևնոյն ժամանակ կըհանդիսանայ իբր կապող օղակ: Այդ հանգամանքը մի կողմից, օտարադաւան տարրերի պրոպագանդը և մրցումը միւս կողմից աւելի ու աւելի կարեւոր վայր են դարձրում այդ քաղաքը:

Իր ուժերի ամենամեծ մասը նւիրելով գաւառի կրթական գործին, ամեն տարի նոր դարկ և մզում տալով նրան, ընկերութիւնը չէր մոռանում միևնոյն ժամանակ հսկել Քաւրիզի իր հաստատութիւնների կանոնաւորութեան վրայ և աւելի բարելուելու այն:

Այս ընկերութիւնը դրամական օժանդակութեան կողմից չունեցաւ այն փայլուն յաջողութիւնը, ինչ տեսանք Քաւրիզի կանց. բար. ընկերութեան՝ վերաբերմամբ, բայց յամենայն դէպս թէ պարսկահայերը և թէ ուսահայերը անտարբեր չգտնւեցին նաև դէպի այս կազմակերպութիւնը: Գտնւեցին նոյնիսկ անձնաւորութիւններ, ինչպէս պ. պ. Ս. Տէր-Օհանեան, Ա. Մելիք-Ազարեան և այլն, որոնք ուրախութեամբ յանձն առին մէկ-մէկ դպրոցի ամբողջ ծախքը: Այդպիսի անձնաւորութիւններ ունի և Քաւրիզի կանանց բարեգ. ընկերութիւնը, որոնց մասին յետոյ առիթ կունենանք խօսելու: Իրանց անունը անշուշտ միշտ էլ անմոռաց կը մնայ, իսկ նրանց օգտակար քայլը օրինակելի ուրիշների համար:

Ճիշտ է Ատրպատականի կանանց բարեգ. ընկերութիւնը միշտ էլ ունեցել է կողմնակի նւէրներ և օժանդակութիւն, բայց նրա, ինչպէս և նրա քոյր ընկերութեան, մնայուն աղբիւրները հղել են անդամավճարները, հանդէս-ներկայացումները և մասամբ տոկոսներ, այն էլ վերջին տարիներու:

Վերջին 1900—1901 ուսումնական տարում ընկերութեան անդամ-անդամուհիների թիւը հասնում էր 91 ի, որից 3-ը պատւաւոր, 3-ը մշտնջենական, իսկ մնացած 85-ը հիմնական և տարեկան: Ինչպէս տեսնում էք այս ընկերութիւնը ունի չորս տեսակ անդամուհիներ: Պատուաւոր անդամներ համարում են նրանք, որոնք ընկերութեանը մի նշանաւոր ծառայութիւն են անում և դրանց ընտրում է ընդհանուր ժողովը: Մշտնջենական նրանք են, որոնք առնւազն կրկնարեն միանւագ 50 թուման (100 ռ.), հիմնական, որոնք վճարում են 5 թուման (10 ռ.), իսկ տարեկան, որոնք տարեկան կրկնարեն միայն 2 թուման (4 ռ.):

Հէնց միայն անգամավճարներից բաւականին գումար է զանձւում, մանաւանդ տարէցտարի ածում է նրանց թիւը: Ընկերութիւնը 1901—1902 ուսումնական տարւան համար ունէր գումար դրամագլուխ մի համեստ գումար՝ 38,640 դրան:

Ատրպատականի ընկերութիւնը անտարբեր հանդիսատեսի դերի մէջ չի եղել նաև խոշոր արկածների ժամանակ և մեր կեանքում փոքր ի շատէ աչքի դարնող երևոյթների հանդէպ: Նա իր համեստ նւէրով մասնակցել է մանկավարժ պ. Ս. Մանգինեանի 15-ամեայ յորելնանին, տուել է համեստ նպաստ Ախալքալաքի գաւառում երկրաշարժից փասւածների: Այստեղ այնքան նշանակութիւն չունի գումարի խոշորութիւնը, որքան զգալու և մասնակցելու տրամագրութիւնը:

Ատրպատականի ընկերութիւնը հաստատել և վաւերացրել է Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը:

III.

Այդ երկու նոյն նպատակներով և գործունէութեան գրիթէ նոյն եղանակով՝ ընկերութիւնների գոյութիւնը միևնոյն վայրում արդէն վաղուց աչք էր ծագում: Միութեան հարցը դեռ շատ առաջ արծարծել էր և երկու ընկերութիւնների վարիչների լուրջ ուշադրութիւնը հրաւիրել՝ այդ կենսական խնչի վրայ: Միութեան հարցը զբաղեցրել է նոյնիսկ մասուրի էջերը, այն էլ շատ անգամներ և փաստալից ապացոյցներով նշանակել նրա օգտակարութիւնը: Այդ հարցի վերաբերմամբ խօսել է նաև լսարանական և այլ հրապարակական դասախօսութիւնների ժամանակ և միշտ էլ ընդհանուրի ցանկութիւնն է եղել տեսնել ընկերութիւնները միացած: Այդ առթիւ ստացւում է յորդորներ նոյնիսկ Վեհափառ Կաթողիկոսի

կողմից, խորհուրդ են տալիս նաև ընկերութեան մասին և բարեկամ մարդիկ: Մի խօսքով ամենքի կողմից ցանկալի և սպասակար էր համարում միութեան հարցը:

Արդէն խնդիրը հասունացել էր, դժւար էր դիմադրել այդ ընդհանուր ցանկութեան: Եւ վերջապէս 1901 թ.ին միութեան հարցը դրւում է գործնական հողի վրայ և սկսւում՝ երկու ընկերութիւնների մէջ բանակցութիւնները: Լինում են մի շարք նիստեր, ուր խօսւում է միութեան պայմանների մասին, նշանակում են ընկերութեան անունը, մշակում են նոր կանոնադրութիւն և մի քանի անհրաժեշտ հարցերի վերաբերմամբ խորհրդակցութիւն է լինում, և դրականապէս միութիւնը կատարւած է համարւում:

Նոր կանոնադրութիւնը նորից քննելով ընդհանուր ժողովներում և վաւերացելով երկու ընկերութիւնների ստորագրութեամբ, ուղարկւում է ս. էջմիածին և հաստատւում է վեհափառ կաթողիկոսի կողմից:

Ընկերութիւնների միութիւնը վերջնականապէս կատարւած հրատարակեց 1901 թ.ին, սեպտ. 10-ին. և 1901—1902 ուս. տարւայ համար ընտրւում է «Միացեալ» ընկերութեան վարչութիւնը, իսկ ընկերութիւնը կոչւում է «Քարիզի հայուհեաց բարեգործական միացեալ ընկերութիւն»:

Միացման ժամանակ «Ատրպատականի» ընկերութիւնը ունէր մաքուր դրամագլուխ 25,041 դրան 75 կոպէկ: «Քարիզի» հայուհեայ ընկերութեան կանոնադրութեան 40 և 38 յօդւածները տրամադրւում են նպաստել Լիլաւայի «Քամարեան» դպրոցին, ուստի ն.ս.ի բան միանալը, ընկերութիւնը 30,000 դրան նւիրւում է «Քամարեան» դպրոցին, այնպէս որ մնում է զուտ դրամագլուխ 47,265 դրան 35 կոպէկ: Ուրեմն «միացեալ» ընկերութիւնը ունենում է 72,307 դրան 10 կ. ի հարկէ սրա մէջ չեն իաշւած ընկերութիւնների գանազան հաստատութիւններում ունեցած կարասիները, գասական պիտոյքները և այլն:

«Քարիզի հայուհեաց բար. միացեալ ընկերութիւնը» 1901—1902 ուս. տարւայ սկզբին ունէր 13 հաստատութիւններ. — երկու մանկապարտէզներ (Լիլաւա և Ղալա), երեք արաջան սեռի ուսումնարաններ Ուրմիում, Գեարդարադում և Դէրէլէքում, երկու արհեստանոցներ (Լիլաւա և Ղալա), հինգ ուսումնարաններ Կիզէթէքում և Բաբաու գիւղում (երկսեռ), Աղաջաւում և Իքի-Աղաջում (տղայոց) և Ռահվայում (օրիորդաց):

Եւ 1901—1902 ուս. տարւում ընկերութիւնները միացած և թարմ ոյժով ձեռնարկւած են իրանց հանրօգուտ գործու-

Նէութեանը: Շատ յոյսեր էին դրած այդ ոյժի վրայ. շատ ակնկալութիւններ էին սպասուում այդ գործունէութիւնից: Բայց, սրտի ցաւով պիտի ասենք, «Միացեալ» ընկերութիւնը չարդարացրեց իր վրայ դրած յոյսերը, և շուեց ցանկալին: Ընդհանրապէս շատ խղճուկ է «Միացեալ ընկերութեան» 1901—1902 ուսում. տարւայ գործունէութիւնը: Ընկերութիւնը միմիայն Ռեհվա դիւզում բանում է նաև տղայոց դպրոց և մէկ էլ Բարանդուզի Թումաթար դիւզում տղայոց դպրոց, ուր ունենում են միայն 14 աշակերտ: Այնպէս որ ընկերութեան գոյութիւն ունեցող հիմնարկութիւնների վրայ աւելանում է միայն այդ վերջին դպրոցը (Թումաթարի): Ընկերութիւնն էլ գտնում է, որ իր արածը շատ անբաւարար է և աշխատում է բացատրել նրանով, որ նրանք, որոնց վրայ յոյս էր դրել ընկերութիւնը, աջակցութիւն ցոյց չուեցին, այդ պիտի վերագրել այն տնտեսական տագնապին, որ տեղի ունեցաւ այդ թւին: Հետևեալ 1902—3 ուս. տարին էլ աւելի ամուլ եղաւ, եղած հաստատութիւններին չաւելացաւ և ոչ մէկը:

«Պէտք է մօտիկից ծանօթ լինել դրութեան, ցաւելով ասում է ընկերութիւնը, պէտք է ուսումնասիրած լինել մեր նահանգի հայ ազգաբնակչութեան ընդհ. մեծամասնութեան տնտեսական և բարոյական աննախանձելի վիճակը, պէտք է կարգաւ մեր դաւառական ուսուցիչների տւած տեղեկագրերը, որպէսզի հնարաւոր լինի նախ ըմբռնել կարիքի այն մեծ շափը, որ թագաւորում է Ատրպատականի բոլոր գաւառներում և հրկրորդ՝ զգալու գործի, օգնելու և զոհողութիւնների այն մեծ պահանջը, որի համար պատասխանատու պիտի համարւի իւրաքանչիւր պարտաճանաչ մարդ: Իսկ ի՞նչ կարող է անել մի ընկերութիւն գործի այդպիսի մեծ պահանջների առաջ, հիմնելով միմիայն իր ուժերի վրայ: Հարկաւոր է արտաքին օգնութիւն, հարկաւոր է շատերի աջակցութիւնը...»

Ընկերութիւնը, կարծում ենք, արտնջալու տեղիք չունի, քանի որ այդ հաստատութիւնների դեռ սկզբնական տարիներին հայ ժողովուրդը առանձին համակրանք է տածել և շիջանայել իր նիւթական օժանդակութիւնը, այն էլ առաւ օգնութիւնը. դրան ապացոյց կարող են ծառայել ընկերութիւնների դրամագլուխների արագ և զգալի աճումը: Իսկ 1901—1902—3 թւին բացառիկ տարիներ էին և ունէին, ինչպէս նկատեցինք, իրենց խոր և տնտեսական պատճառները: Կանանց հայուհեաց բարեգ. ընկերութիւնները երբ գործ, շոշափելի և գրական գործ են ցոյց տւել, միշտ էլ գտել են խրախուսանք, բարոյական և դրամական աջակցութիւն:

Վերջին 1903/4 ուս. տարեշրջանում միացեալ ընկերութիւնը համեմատաբար յաջողութիւն ունեցաւ, և լաւ յաջողութիւն: Կրթական հաստատութիւնների շարքում աւելացաւ մի նորը, կանոնաւոր և հաստատուն հիմունքների վրայ դրած: Դա Միանդուարի Քաղիարատ գիւղի Արամ Ազգարեանս դպրոցն է, մի լուսաւոր ջանքանքամած աղջամուղջում, Պարսկական-Քիւրդստանում: Այդ դպրոցը բացել է Քիֆլիգեցի Արամ Ազգարեանի անունով, որը վախճանեց նախանցեալ տարի Եկատէրինոգարում, իր կայքից 9000 ռուբլի դրեց ընկերութեան տրամադրութեան տակ մի դպրոց պահելու Պարսկաստանում իր անունով: Տեղի վերաբերմամբ՝ ընկերութիւնը աւելի քան աղոյ ընտրութիւն է արել: Միանդուարի այդ գիւղը նախ ամենախուլ անկիւններից մէկն է, և երկրորդ, կենտրոնէ մի քանի գիւղերի համար: Այդ դպրոցը պիտի համարել բոլորովին ապահոված և ապագայ խոստացող, նամանաւանդ ունի քիչ ուշատ պատրաստած ուսուցիչ: Արամ Ազգարեանս դպրոցը ունի իր յարմար շէնքը: Առհասարակ ընկերութեան դպրոցները ունեն երկու աչքի դարնող թերութիւններ, նախ չկան դպրոցական շէնքեր, դասատուութիւնը լինում է մասնաւոր շէնքերի մէջ և այդ ունի անպայման իր յայտնի անյարմարութիւնները, և երկրորդ, չկան պատրաստած, իրենց կոչմանը արժանի ուսուցիչներ, չհաշւած մի երկու հոգին: Զիշտ է, ընկերութեան արածը արդէն շատ մեծ բան է այդ ճնշւած, հարստահարւած և կորստի մատնւած հայերի համար և աւելին էլ դժւար է առ այժմ պահանջել, բայց ընկերութիւնը ամեն կերպ պիտի ձգտի այդ երկու պահանջներին կամաց-կամաց բաւարարութիւն տալ: Կարծում ենք հեշտութեամբ կարելի կլինի իւրաքանչիւր գիւղում գէթ երկու սենեակով դպրոցական շէնք շինել. դա մեծ ծախս չի պահանջի: Միւնոյն ժամանակ պէտք է աշխատել պաշտօնի կանչել ցենզաւոր, պատրաստած անձնաւորութիւնների: Այժմ ուսուցիչների և ուսուցչուհիների մեծագոյն մասը աւարտել են Քալիգի բողոքականների դպրոցը: Ինչ մի կերպ կարելի է հաշտել այն մտքի հետ, որ այս խուլ անկիւնում կարող են գէթ մի յայտնի շահով օգտակար լինել և մանաւանդ կ. վկասից մի քիչ դժւարութեամբ կը համաձայնեն գալ բայց աւելի քան զարմանալին այն է, միևնոյն ժամանակ ցաւալի, որ ընկերութիւնը Քալիգի մանկապարտէզների դեկաւարութիւնը անգամ յանձնել է բողոքականների դպրոցը աւարտած աղջիկներին: Նրանց աշխատահայեացքը այնքան սահմանափակ է մտաւոր պատրաստութիւնը այնքան ողորմելի, որ բոլորովին անկարող են դեկաւարել մանկապարտէզներ:

1903—4 ուս. տարում ընկերութիւնը մի ցանկալի և անհրաժեշտ փոփոխութիւն մտցրեց իր հաստատութիւնների մէջ: Ինչ որ մի քանի տարի առաջ մասուլի էջերում արծարծւել էր այն հարցը, որ ընկերութեան արհեստանոցները չեն նպաստում օրիորդների դարգացմանը, միայն տալիս են արհեստ, այն էլ շատ թեթե քան, այն ինչ անհրաժեշտ է ոյժ տալ մտաւորին, ընդհանուր կրթութեանը: Այս հարցը, որ Քաւրիզի կանանց համար ունի կենսական նշանակութիւն, շատ է խօսեցրել իր մասին, լսարանում եղել են մինչև իսկ մի շարք տաք վիճարանութիւններ: Առաջարկւում էր կամ արհեստանոցներում աւանդել ընդհանուր ցարգացմանը նպաստող առարկաներ, ունենալ մի երկու բաժանմունք, որ կազմէր դպրոցի շարունակութիւնը և կամ փակել արհեստանոցները՝ դպրոցներում բանալով օրիորդաց շորրորդ դասարան, նշանաւոր տեղ տալով նաև կար ու ձեին: Այս հարցը աւելի քան հասունացել էր և ընկերութիւնը 1903—4 ուս. տ. փակեց արհեստանոցները, իսկ այս տարի շորրորդ դասարան քացեց միայն Ղալալի դըպրոցում, յատկացնելով տարեկան 300 թուման:

Ուրմիոյ ծովակի արևմտեան և հարաւային ափերում կըծկւած, թշւառացած և կորստեան ճանապարհի վրայ կանգնած մի ափ հայերին ազատելու, փրկելու համար անհրաժեշտ են էլի տաք սրտեր, ուժեղ բազուկներ: Կամաց-կամաց երևան են գալիս նման անձնաւորութիւններ, իսկ դրանց շարքում ամենապատուաւոր տեղը զբաւում է Պ. Տիգրան Աֆրիկեանը,

«Սրտի անհուն հրեանքով աւետում եմ, գրում է ընկերութիւնը, որ պ. Աֆրիկեանը, կամենալով մի իրական, շոշափելի ծառայութիւն մատուցանել լքւած, տնտեսապէս քայքայւած և իր ազգային առանձնայարկութիւնները կորցրած Պարսկահայ դեղջուկի կրթական գործին, յղացել է մի վերին աստիճանի մարդասէր միտք, այն է՝ Ուրմի դաւառը իր շրջակայքով պատել դպրոցական ցանցով, լուսոյ տաճարներ հիմնելով այն վայրերում, ուր կարիքը մեծ է, ուր շրջապատող օտարադաւան-օտարախօս տարրերը, իրենց մահաշունչ երախը լայն բացած, սպառնում են կլանել նրանց: Այդ դպրոցները առ այժմ չինելու են թւով 20, նպաստ իւրաքանչիւրին 250 թուման: Դպրոցները պիտի բացւի պարբերաբար, տարին երկուսը: Դպրոցները պիտի դուեն թեմիս վիճակաւոր Առաջնորդի հովանաւորութեան և ընկերութեանս ամիջական հսկողութեան և կառավարութեան ներքոյ»:

Աւելի քան խելացի և հեռատես է բարերարի այն կարգադրութիւնը, որ դպրոցները դրել է ընկերութեան անմիջա-

կան հովանաւորութեան տակ, քանի որ նա ճանաչուած է վեհ. Շահնշահի կողմից իբր պաշտօնական մարմին և մինչև իսկ վայելում է նրա թանգագին հովանաւորութիւնը: Բայց նոյն այս բանը չենք կարող ասել միւս կէտի վերաբերմամբ: Ընկերութեան ղեկավար կանայք, պիտի անաշտօրէն խոստովանել, անկարող են ստանձնել և կանոնաւոր առաջ տանել այդպիսի մի պատասխանատու դեր: Դպրոցների ուսումնականի վրայ հակելու, տոն և ուղղութիւն տալու համար անհրաժեշտ է մի ուրիշ մարմին, կազմուած կարող և դպրոցական գործին ծանօթ մարդկանցից: Բացի այդ, աչքի առաջ ունենալով ձեռնարկութեան լրջութիւնը, անհրաժեշտ է մի ընդհանուր տեսուչ, լուրջ պատրասուած և հմուտ անձ, որ հսկի դպրոցների վրայ, պարբերաբար այցելի և սերտ յարաբերութեան մէջ զնի բոլորը:

Այս 1903—4 ուս. տարում ընկերութիւնը ունէր 11 հաստատութիւններ, որոնցից 4 ընկերութեան ծախսով են պահուում, 7 բարերարների (6 պ. Աֆրիկեանի): Այդ հիմարկութիւնների մէջ սովորում էին 420 աշակերտներ և աշակերտուհիներ, ձմեռը նրանց թիւը 500 էր հասնում:

Ահա ընկերութիւնների 18 ամիս զործունէութեան համառօտ պատմութիւնը:

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՉՈՒՐՋԸ

1.

Ատրպատականի հայ գաղութը, ինչպէս յայտնի է, 1901 Քւին ստացաւ ժողովրդական ընտրողական սահմանադրական իրաւունք: Այսպիսով վերանուծ էր «նշանակովի» առաջնորդութեան սիստեմը. ժողովուրդը ինքը պիտի ընտրէր: Այդ արդէն խոշոր և նշանակալից երևոյթ էր Ատրպատականի կեանքում: Վեհափառ Կաթողիկոսի կոնգակի համաձայն իւրաքանչիւր գաւառ պէտք է մասնակցէր առաջնորդական ընտրութեան երկ-երկու պատգամաւորով, իսկ Քաւրիզը՝ 16: Յանկարծ Ղարադաղն էլ երկու ձայն պէտք է ունենար, իսկ էլ, այն ինչ առաջինը ունի 27 գիւղ, իսկ վերջինը միայն չորս: Զայները ինչպէս տեսնուծ էք շատ անհաւասար էր բաժանուած: Այդ անհաւասարութիւնը փոքր ինչ վերացնելու հաժար, Սահակ եպ. Այվատեանը գաւառները բաժանեց գործակալութիւնների, իւրաքանչիւր գործակալութեան տալով երկու ձայնի իրաւունք: Այս նոր բաժանման հիման վրայ, Ղարադաղը, ունենալով երեք գործակալութիւն—Տիգմար, Մեշափառ-Մընջւան և Քէյվան, երկու ձայնի փոխարէն ստանուծ էր 6 ձայնի իրաւունք, իսկ Սօուդ-բուլաղը, որ առանձին գործակալութիւն չէ, այս բաժանումով ձայնից զրկուեծ էր, բայց որովհետև առանձնապէս յիշուած էր կոնգակում, Այվատեան եպ., ի պատիւ Վեհափառի, Սուլդուզի հետ միացրած երկու ձայնի իրաւունք տուց: Իսկ ամենախոշոր անհաւասարութիւնը կայանուծ էր նրանում, որ միայն Քաւրիզը, որ թէև ունի 700 տուն, ունէր համարեա բոլոր գաւառների շափ ձայն: Ամենահաւանականն է, որ Վեհ. Կաթողիկոսը առաջնորդել է նրանով, որ Քաւրիզն է Ատրպատականի զարգացման կենտրոնը, ուր խժրուած են կարող անձինք, Քաւրիզն է նշանաւոր դեր խաղացող...

Սահակ եպ. Այվատեանը կոնգակը տպել տալով՝ ցրուեծ է գաւառները և պաշտօնական շրջաբերական ուղղելով գաւառ-

ներ, դորժակալներին, յայտարարում է, որ ընտրեն երկ-երկու պատգամաւոր, որպէսզի առաջնորդական ընտրութեան մասնակցեն մի-մի ձայնի իրաւունքով, իսկ Քաւրիզում, բայցի այդ, յիշել էր թէ այն օտարականը, որ միայն երկու տարի է, թաւրիզում, նա միայն քուէ տալու իրաւունք ունի, իսկ նա, որ երեք տարի է, իրաւունք ունի նաև ընտրելու:

Պատգամաւորների ընտրութիւնների ժամանակ, թէ թաւրիզում և թէ գաւառներում գործում էր երկու կուսակցութիւն՝ Երկու կուսակցութիւններն էլ շահագրգռած էին առաջնորդական խնդրում և ունենալով բնականաբար տարբեր շահեր՝ սկիւ-յայտնի պրօպագանդ էին անում պատգամաւորական իմողքում:

Առաջին կուսակցութեան հետ էր Քաւրիզի Լիւաւա թաղը, շատ աննշան քացառութեամբ, և գաւառների մեծագոյն մասը, իսկ երկրորդ կուսակցութիւնը կազմում էին թաւրիզի Զալա թաղը և մի երկու գաւառակներ:

Պատգամաւորական ընտրութիւնները ի հարկէ նշանակւած ժամանակին վերջանում են: Այդ ընտրութիւնների մէջ ուշագրութեան արժանի կէտերն են առաջին այն, որ Զարագազի Քէյվան գործակալութիւնը իր ձայների իրաւունքը թողնում է կաթողիկոսին՝ Ողորմելի ժողովուրդ, որ չի հասկանում իրան տւած արտօնութեան վեհ նշանակութիւնը... Ինչ այդ ոչինչ, քէյվանցուն, որպէս տգէտ ժողովուրդի, այնքան էլ մեղադրելի չէ, բայց արի ու տես, որ նոյն միտքը պաշտպանում են հասկացող և ինտելիգենտ համարւած մարդիկ: Երկրորդ այն, որ Սօուդ-բուլաղը և Սուլզուզը գրկեցին իրանց ձայներից, որովհետև ընտրութիւնը ապօրինի ձևով էր կատարւել: Գործակալից Այվատեան եպիսկոպոսը մի գրութիւն է ստանում, որով յայտնում էր, թէ ընտրութիւն չըկայացաւ, պատգամաւորութեան յարմար մարդ չլինելու պատճառով: Բայց դրանից երկու օր առաջ և մի քանի օր յետոյ նուազիրներն են գալիս մի քանի աղաների վրայ, որ աւետում է նրանց պատգամաւոր ընտրելը: Իսկ մի է ընտրել և ինչպէս. ոչ մի պաշտօնական բան: Բայց յետոյ, ինչպէս պարզեց, դա կեղծիք էր մի քանի մարդկանց կողմից: Այդ պատգամաւորների ընտրութիւնը, ի հարկէ, ապօրինի համարեց և դրանք չըմասնակցեցին ընտրութեան:

Այսպիսով մենք ստանում ենք պատգամաւորների հետևեալ ցանկը. Քաւրիզ.—6 ձայնով, Ուրմի.—2 ձայնով, Սարխաս.—2 ձայնով, Խոյ.—2 ձայնով, Մազու.—2 ձայնով, Կարապալ.—4 ձայնով, Տիզուր.—2 ձայնով, Մեօափար-Մնջուան.—2 ձայնով, Արդարիլ.—2 ձայնով, Մարաղա.—2 ձայնով:

Այժմ պարզ էր, միևնոյն ժամանակ թէ Տր կողմն է մե, ժամանութիւնը և յաղթութիւնը: Երկրորդ կուսակցութիւնը՝ Մարաջեան եպիսկոպոսի թեկնածութիւնը պաշտպանողները պարզ տեսնուած էին. որ տարւած են և այդ հանգիստ չէր տալիս նրանց: Նրանք մինչև ընտրողական ժողովը նախապատրաստական ժողովներ կազմակերպեցին, ուր ներկայ էին լիւնուս, աւելի ճիշտ, հրաւիրուած էին միայն ոչ օտարականները. իսկ թէ ինչո՞ւ օտարականներին չէին հրաւիրուած, յայտնի չէ: Ինչ ալ շատ հին համոզմունքը—օտարականի վրայ խորթ աչքով նայելը, տիրապետուած է այս երկրում: Նրանք Մարաջեան եպ. թեկնածութիւնը մէջ բերելով աշխատում են ընդհանուր համաձայնութեան յանգել, բայց այդ, իհարկէ նրանց չի աջողում: Եւ էլի նրանք են պաշտպանուած Մարաջեան եպիսկոպոսին, որոնք այնպէս անարգ կերպով հանապարհ են դրել, ուղում էին բերել. էլ աւելի վատթարացնելու համար:

Վերջին նախապատրաստական ժողովը նշանակուած էր Ապրիլի 21-ին, ուր հրաւիրուած էին բոլոր պատգամաւորները: Ժողովի հէնց սկզբից առանց դէս դէն ընկնելու, համաձայնութեան խնդիրը մէջ են բերում: Օտարականներն էլ միանում են նրանց հետ. դրանց ցանկութիւնն էլ հէնց այդ էր: Արձանագրութիւն է կազմուած և բոլորն էլ ստորագրում են: Որպէսզի ընտրութեան ժամանակ աղմուկ և խարդախութիւն տեղի չունենայ, կամ մէկը չըցանկանայ բաց քուէ տալ, որով խանդարւում է քուէարկութիւնը, առաջարւում է: հէնց այժմեանից իւրաքանչիւրը իր քուէն դրած ծրարած տայ պատգամաւորներից մէկին, որին կընտրէ ժողովը. եթէ ընտրութեան ժամանակ բան պատահի այդ ծրարները գցեն թուփը: Առաջարկը ընդունուած է: Այդ միջոցին են դիմում, որովհետև իրար կասկածում, շեն վատահում:

Ահա այդ նախապատրաստութեամբ, միւս օրը, գնում են առաջնորդարան: Ոչ մի աղմուկ, քաղցր ժպիտն էր խաղում բոլորի շրթունքներին: Ընտրուած է դիւան: Նախագահ Այվատեան եպիսկոպոսը բացում է ժողովը և մի քանի խօսքով բացատրում այդ սահմանադրական իրաւունքի նշանակութիւնը և շեշտում, որ թէև անցեալում այդպիսի ընտրութիւնները միշտ ժողովուրդին էր վերապահած, բայց յետոյ ինչ-ինչ պատճառներով անձեռնհաս է եղել այդ կատարել, իսկ այժմ էլի վերստանում է Ատրպատականի ժողովուրդը այդ իրաւունքը: Ապա ժողովականները կանգնեցին ոտի և միաձայն ընտրեցին Արխատակէս արքեպ. Սեդրակեանին Ատրպատականի առաջնորդ: Առաջարկուած է յոտնկայս շնորհակալութիւն յայտնել Վեհ.

Կաթողիկոսին այդ արտօնութեան համար, իսկ Այվատեան եպիսկոպոսին՝ նրա եռամեայ եռանդուն պաշտօնավարութեան և գործունէութեան համար: Այդ երկու առաջարկն էլ մտցնում են արձանագրութեան մէջ:

Ժողովի արդիւնքը անսխալապէս թէ Սահակ եպ. Այվատեանի և թէ պատգամաւորների կողմից հեռագրւում է Արիստակէս արքեպիսկոպոս Սեդրակեանին:

Արիստակէս արքեպ. Սեդրակեանը, ինչպէս յայտնի է հրատարւում է և չի ընդունում Ատրպատականի առաջնորդութիւնը:

Մայիսի 11-ին նշանակւում է առաջնորդական նոր ընտրութիւն: Ժողովում նախ կարգացւում են Վեհ. Կաթողիկոսի հեռագիրը, որով յայտնում էր Արիստակէս արքեպիսկոպոսի հրատարակելը և կարգադրում էր նոր ընտրութիւն անել, և Արիստակէս արքեպ. հրատարականը հեռագրով ուղղած պատգամաւորներին:

Ուրախութեամբ յիշատակում ենք այստեղ մի հրկոյթ, որ Ատրպատականի համար նորութիւն է: Այդ այն է, որ այս ընտրողական ժողովի թոյլտուութեամբ ներկայ էին և թերթերի թղթակիցները:

Ատենապետ Նազար էֆ. Գորոյեանը մի քանի խօսքով բացում է ժողովը և ասում. ընդունելով այս գործի պատասխանատուութիւնը և դժւարութիւնը, ընտրողական իրաւունքը կամ պէտք է թողնել Վեհ. Կաթողիկոսին, կամ պնդել մեր առաջւայ ընտրածի վրայ: Ինչպէս իմ, նոյնպէս և մեծամասնութեան կարծիքը այն է, որ մենք աւելի խոհեմութիւն արած կըլինենք, եթէ թողնենք Կաթողիկոսին: Ինչ էք ասում:

— Ինչ վերաբերում է երկրորդ կէտին, ասում է դօկ. Փաշայեանը, ոչինչ չունեն, բայց մենք իրաւունք չունենք մեր ձաջը թողնել Կաթողիկոսին: Մենք ժողովրդի իրաւունքը ի շարն ենք գործ դնում և դրանով բռնաբարում: Պօլսում այդպիսի սահմանադրական իրաւունք ձեռք ղցելու համար զոհեր են տւել, բայց մենք այժմ շենք կարողանում ոգտւել այդ իրաւունքից և ուզում ենք թողնել Կաթողիկոսին. դա ամօթ և ծիծաղելի է:

— Սա էլ այդ կարծիքին եմ, աւելացնում է Ռաշմաճեան: Մենք չենք ընտրւել նրա համար, որ մեր ձայները տանք Վեհափառին, ուրիշ խօսքով նրա շնորհած իրաւունքը, արտօնութիւնը նորից իրան վերադարձնենք: Իսկ զալով երկրորդ կէտին, ես կարծում եմ աւելորդ է մեր պնդելը, քանի որ, եթէ նա հրատարակ է, ուրեմն ունեցել է իր բանաւոր պատճառները:

—Եթէ պատգամաւորները անձեռնհաս են համարուած իրանց այս խնդրում,—ասում է Մ. Յարութիւնեանը, պիտի հրաժարեն պատգամաւորութիւնից, որպէսզի նոր պատգամաւորներ ընտրեն. այդ է պահանջում ժողովրդի իրաւունքները, եթէ չենք ուզում, որ ժողովուրդը չըզրկւի իրան շնորհած այդ սահմանադրական իրաւունքից: Աս էլ եմ կարծում, որ աւելորդ է պնդել մեր առաջւայ ընտրածի վրա, քանի որ հաւատացած եմ, որ նա մեզ հետ խաղ չի անում, նա այդպիսի ընտրութիւն չունի. ուրեմն կամ նա հիւանդ է կամ մի ուրիշ հիմնաւոր պատճառ ունի:

—Թողնելով Կաթողիկոսին,—պնդում է Ատենապետը, մենք չենք զրկում ընդմիջա մեր իրաւունքից. այժմ անձեռնհաս ենք, իսկ մի ժամանակից յետոյ պատրաստուած կըլինենք:

—Իա մեզ համար առաջին օրինակն է, եթէ չըկարողանանք օգտւել դրանից, աւարկում են ուրիշները, դա մեզ համար անպատուարիք է:

Այս խնդիրը թէև տաք վիճարանութեան տեղիք տւեց, բայց էլի մեծամասնութիւնը լուռ էր: Թօսողները բոլորն էլ, ինչպէս տեսնում էք, հակառակ են Կաթողիկոսին թողնելու մտքին, բացի Բժշկեանից, որ համամիտ էր Ատենապետին:

Ատենապետը մեծամասնութեան լուռ տրամադրութիւնից օգտւելով, խնդիրը առաջարկում է քւէարկութեան. —Թողնել Կաթողիկոսին, թէ ոչ:

Այստեղ արդէն դօկ. Փաշայեանը յուզւած և դողդոջիւն ձայնով ասում է.

—Ես նորից կըլինում եմ, որ դա ամօթ և խայտառակութիւն է մեզ համար, դա մեր իրաւունքից դուրս է, նոյնիսկ եթէ մեծամասնութիւնն էլ համաձայն լինի այդ մտքի հետ: Ես և նրանք, որ համամիտ են ինձ հետ, դուրս կըզանք ժողովից մի բողոք կըլիմքագրենք, դրանից մի օրինակ կուղարկենց Վեհ. Կաթողիկոսին և մի օրինակ էլ «Մշակին» տպագրելու: Եթէ դուք ուզում էք խայտառակել, ես կըլինեմ առաջինը, այժմ ասում եմ, որ կըխայտառակեմ ձեզ մամուլի մէջ...

—Ես միանդամայն համաձայն եմ դօկ. Փաշայեանի հետ, աւելացնում է, Մ. Զառաֆեանը: Մենք նոյնիսկ իրաւունք չունենք այդ խնդիրը քւէարկութեան դնել, ուր մնաց մեր ձայնը տանք Կաթողիկոսին, շատ-շատ մենք կարող ենք հրաժարուել:

Էլի կարծիքների փոխանակութիւնները եղան: Պատճառաբանւեցին, որ անմիտ և ամօթալի է այդ վարմունքը և, որ ամենագլխաւորն է, դուրս պոտպատգամաւորների իրաւասութիւնից: Առանց այդ խնդրին վերջնական լուծում տալու և փա-

կեցիւ, ատենապետը տեսնելով որ գլուխ գալու բան չէ, առաջարկում է կամ դիմել Վեհ. Կաթողիկոսին, որ թեկնածուների անւան ցանկ ուզարկի, համառոտ կենսագրականներով, կամ յետաձգել մի քանի ամսով, լաւ խորհելու համար, առարկելով թէ չենք ճանաչում հոգևորականներին:

Նոյն միտքը պաշտպանեց և Ալէքսանեանը, բայց աւելացրեց և այն, որ նախապէս ասել նաև թեկնածուի հասութիւնը:

— Իսկ նոյնն է դուրս գալիս, նկատեց որ էլի ինքնում ենք Կաթողիկոսին:

Շատերի կողմից պատճառաբանեց և առարկեց, որ դաւելորդ է, քանի որ ամեն մի կուսակցութիւն ունի անշուշտ իր թեկնածուն և երկրորդ՝ պատգամաւորներից շատ շատերը ճանաչում են հոգևորականներին: Առաջարկեց թեկնածուների մասին խորհրդակցել: Խնդրեց նախազան եպիսկոպոսից, որ մի առժամանակ հեռանայ ժողովից, որպէսզի ազատ, սասանց ճնշելու յայտնին իրանց կարծիքները:

Իսկ. Փաշայեանը իր կողմից առաջարկեց Սահակ եպիսկ. Այվատեանին, Բագրատ վարդ. Քաւաքաչեանին և Եղիշ Վարդ. Մուրադեանին, իսկ Վ. Բժշկեանը և Ա. Ալէքսանեանը՝ Կրիզոստոս եպ. Տէր-Յովհաննիսեանին, Յովսէփ եպ. Սարաջեանին և Սահակ եպ. Թապաշեանին:

Նա, որ մի քանի բոպէ առաջ պնդում էր. թէ յարմար և արժանաւոր հոգևորականներ չենք ճանաչում, այժմ թեկնածու է առաջարկում. ինչպէս բացատրել այդ հակասութիւնը: Այվատեան և Սարաջեան եպիսկոպոսները, որպէս քոլորին լաւ ծանօթ, դրանց մասին քոլորովին չըխօսեցին, այլ մի « թեկնածուների մասին խորհրդակցութիւններ եղան: Քեկցին նրանց արժանաւորութիւնները, առաջ բերին պակասութիւնները. բայց ընդհանուր համաձայնութիւն չըկայացաւ և խնդիրն էլ նոյն դրութեան մէջ մնաց:

Ամբողջ ժողովի ընթացքում հետևելով քոլոր խորհրդակցութիւններին և ատենապետի աստիճանաբար արած վիճուողութիւններին, դժւար չէր հասնել այն եզրակացութեան, որ ատենապետը և նրա համաժողովները աշխատում, ձգտում էին խոյս տալ, մանաւանդ յետաձգել ընտրութիւնը. թէ ինչու. այդ հանելուկ էր...

Աւագրաւ է և մի ուրիշ կէտ: Հասկանալի է, որ ժողովում, երբ մի խնդիր է արժարժուում, նրա մասին խօսում, վիճում, մի որոշ ընդհանուր համոզմունքի գալուց և այդ խնդիրը փակելուց յետոյ են անցնում մի ուրիշ հարցի: Բայց ինչ...

խնդիրները բարդուում էին իրար վրայ և առանց ընդհանուր հարակացութեան յանգելու, առանց լուր մնացածների կարծիքը իմանալու, առնապես իր կողմից վճռած էր համարուած և անցնում ուրիշ գործերի:

Այդպէս վարւեց և վերջին առաջարկի վերաբերմամբ: Առաջարկւեց մի քանի օրով յետաձգել ընտրութիւնը: Առնապես դեռ ընդհանուրի համաձայնութիւնը չառած, կանչեց Այվատեան եպիսկոպոսին, և որպէս հաստատ վճիռ հաղորդեց նրան, որ ժողովը, աչքի առաջ ունենալով գործի դրութիւնը, համաձայնեց մի քանի օրով յետաձգել ընտրութիւնը:

Ահա այդ անկանոնութեան համար դիւանը նկատողութեան առնւեց:

Ընտրութիւնը ընդհանուր համաձայնութեամբ յետաձգւեց մինչև մայիսի 15-ը:

Իրանից յետոյ սկսւում են խաղեր, անվերջ խաղեր...

Մայիսի 14-ին նախապատրաստական ժողով էր նշանակւած: Այդ նախապատրաստական ժողովում խօսում են երկու կողմի առաջարկած թեկնածուների մասին: Երկար խորհրդակցութիւնից և զիջումներից յետոյ ընդհանուր համաձայնութեան են գալիս Եղիշէ վարդապետ Մուրադեանի վրայ: Յանկարծ, ինչպէս է լինում, մէջ է բերւում Հմայեակ եպիսկոպոս Դիմաքսեանի անունը և ոմանք առաջարկում են հաւասար ձայներով ընտրել երկուսին էլ և առաջարկել կաթողիկոսին, որին ցանկանայ, նրան էլ հաստատել: Եղիշէ վարդապետի իսկական կուսակիցները ոչ մի կերպ չեն զիջում և չեն համաձայնուած: Դիմաքսեան վարդապետի կուսակիցները առաջարկում են հրաժարւել պատգամաւորութիւնից, անձեռնհաս համարելով իրանց այդ գործի համար: «Ախր մեր Բնչ բանն է սա, մենք Բնչ ենք հասկանում», ասում են Ղալայի ծխական պատգամաւորները և ուրիշները: և այդ խոստովանութիւնը շատ հիշտ է և բնորոշ:

Անցան այն երանելի ժամանակները, որ դրանք տէր և հրամայող էին ժողովրդին և իրանց բնահանութեան համաձայն առաջնորդին և՛ հեռացնում, և՛ բերում էին: Պատմում են, որ առաջ, երբ առաջնորդ բերելու խնդիր էր լինում մի քանի աղաներ թուղթ էին պատեցնում և, առանց առաջնորդի ով լինելը ասելու, ստորագրել էին տալիս ժողովուրդին: Իսկ ձվ կըլանդոնէր հակառակել նրանց: Նա, ով կեանքից ձեռք էր վերցրել, բայց քանի այդպիսի մարդիկ կըճարէին: Համարեա և ոչ մէկը: Այժմ նրանց հակառակ գործողներ կան, այն էլ

յայտնի կերպով գործողներ և առանց այդպիսի սարսափելի պատիժներ աչքի առաջ ունենալու:

Իմաքսեան եպիսկոպոսի պաշտպանները, հէնց այդտեղ, ժողովում, գրաս.որ կերպով հրաժարում են պատպամաւորութիւնից, որ ուղղած էր Սահակ եպ. Այվատեանին, իսկ միւսները ժողովից դուրս են գալիս: Գա էլ, իհարկէ, խաղ էր, բայց այդ էլ չաջողւեց: Միւսների դուրս գալուց անմիջապէս յետոյ, սրանք փոխում են իրանց վճիռը, և նոր խաղի դիմում, թէև համոզւած էին, որ դրանով էլ չեն կարող համնել իրանց որոշ նպատակին. բայց ինչ արած, հաբ չունէին:

Մնդիրը ահա այդ գրութեան մէջ, միւս օրը դնում են ժողովի:

Ատենապետը ժողովը բացեց և աւելացրեց, որ, ինչպէս անցեալ օրուայ նախապատրաստական ժողովումն էլ առեւց, ցանկալի էր, որ ընտրութիւնը միաձայն լինի, այն էլ յիշած՝ երկու անձանց վրայ՝ Եղիշէ վարդ. Մուրադեանի և Հմայիակ եպ. Իմաքսեանի:

Նախագահ եպիսկոպոսը ձայն խնդրեց և ասաց: «Ճիշտ է, Ռուսաստանում կաթողիկոսական երկու թեկնածուներ են ընտրում, համաձայն Պօլոժենիայի և առաջարկում Կայսրին, որ իր վէտօն է դնում. բայց դա մեր եկեղեցու ոգուն հակառակ է: Մենք պիտի մէկը ընտրենք և առաջարկենք հաստատութեան, ինչպէս յիշւած է կոնդակում:

Այս խաղն էլ չըյաջողւեց: Բւէարկութիւնն իսկի ձեւընտու չէր նրանց համար:

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն հրաժարենք, ինչպէս անցեալ անգամ էլ ասացինք, ասում է ատենապետը, համաձայն էր...

— Ո՛չ, ո՛չ, — լսեցին զանազան կողմերից:

Ախր ինչպէս կարելի է, որ ազան իր խօսքը չըկարողանայ առաջ տանել: Գա շատ ծանր է և ազան սնկարող և տանել. և ահա ինչպէ չէին իննայում ամեն աններելի միջոցներ՝ ընտրութիւնը խանգարելու, գլխաւորապէս յետաձգելու համար: Իրանք ազնիւ պայքար և կռիւ մղելու անընդունակ են, այլ ծածուկ և կեղտոտ միջոցներով:

Ազանեղը տեսնելով, որ ոչ մէկն էլ գլուխ չեկաւ, մի րոպե առաջարկեցին, որի մէջ շեշտւած էր հետևեալ կէտերը. — նախ՝ Լիլաւայի ծխականների ընտրութիւնը ապօրինի է, երկրորդ՝ Սուրբ-Քուլաղի ձայները ի դուր է կորել, ատօրինի ձեւով, երրորդ՝ Տ. Ռաշմահեանը, Ա. Ղորղանեանը և Տէր-Ասկարը իրաւունք չունեն, որովհետև նախ՝ առաջինը երեք տարի լրիւ չէ ապրել Քաւրիզում, երկրորդը և երրորդը պաշտօնա-

կան ձևով չեն հանաչւում, ժողովուրդը չէ ընտրել նրանց։
 Թէ նախագահի և թէ ուրիշների կողմից պատճառաբանւեց, որ Լիլաւայի ընտրութիւնը ապօրինի չէ, քանի որ բաւորն էլ մասնակցել են քւէարկութեան և մանաւանդ, բողոքի մէջ ստորագրել էին այնպիսի մարդիկ, որ կամ ժողովում չեն եղել, կամ ստորագրել են իսկական արձանագրութեան։ Սօուդ-Քուլադի ընտրութիւնը ապօրինի է, որովհետև գործակալից ոչ մի պաշտօնական քան չըկայ, դրանք միայն մասնաւոր մարդկանց հեռագիրներ են, չենք կարող դրան հաւատալ։ Եթէ բողոքելու քան կար, պէտք է իր ժամանակին բողոքէք։ Տ. Ռաշմանեանը երեք տարի է, որ գործում է Փարիզում։ Ինչ նշանակութիւն ունի, թէ մի երկու ամիս պակաս է, իսկ գալով Ա. Ղորղանեանին և Տէր-Յակոբին, առաջինը հոգարարութեան հաստատած երէցիոսին է, իսկ երկրորդը Լիլաւայի միակ ծխական քահանան։ Աւմ կարելի էր տալ ձայնը, չէ որ մէկը պէտք է մասնակցէր ընտրութեան։

Իրանք, աւելի ճիշտը, ոչ թէ բողոքում էին ապօրինութիւնների դէմ, այլ արդիւնքի, պարզ տեսելով, որ տարւած են։ Եւ քանը այն է, որ դիմելով զանազան խաղերի, ընկնում են և՛ հակասութիւնների մէջ։ Բողոքից մի բոպէ առաջ առաջարկում էին ընդհանուր համաձայնութեամբ ընտրել երկուսին էլ, ի հարկէ, ապօրինի պատգամաւորներով (նրանց կարծիքով), շնայած մի ընտրութիւն էլ արդէն կատարել են նոյն պատգամաւորներով, և այժմ բողոքում են ապօրինութեան դէմ։ Մանաւանդ յետոյ էլ առաջարկում և աւելացնում են, որ եթէ ընդհանուր համաձայնութիւն կայացել երկուսի վերաբերմամբ, բողոքին ուշադրութիւն չեն դարձնի։ Տեսնում էք, դրանց ակզրունքները։

Երբ այդ վերջին խաղն էլ չաջողւեց, ատենապետը իր համախոհներով դուրս եկան ժողովից։ Ատենապետը գտնէ իր տարրական քաղաքավարութիւնը և պարտականութիւնը չըկատարեց։ Նա պարտաւոր էր, նախ քան ժողովից դուրս գալը, հրաժարուէր իր պաշտօնից և դիւսնի գործերը յանձնէր ժողովի նախագահ եպիսկոպոսին. բայց նոյնիսկ բողոքն էլ չըվերադարձրին, շնայած որ Յնացած պատգամաւորներ ի ին դրանօք գեր. նախագահը պահանջեց այդ։

Մնացած պատգամաւորները, որ մեծամասնութիւն էին կազմում, նոր դիւան կազմեցին. և բացարձակ քւէով ընտրեցին Եդիշէ վարդապետ Մուրադեանին Ատրպատականի առաջնորդ ժողովում առաջարկւեց և ընդունւեց, որ ներկայ դիւանը պահանջէ նախկին դիւանից մայիսի 11-ի արձանագրու-

Քիւնը, կամ նորից մանրամասն կազմել: Քէ ինչ՞ի այդ ժողովի արձանագրութիւն կազմելուց խոյս են տւել, դա շատ պարզ է, որովհետեւ այդ ժողովը գրադասած էր մի շարք ամօթալի առաջարկներով: Բայց մամուլը ժամանակին իր դերը կատարեց:

II.

Ատրպատականի ամեն մի գաւառը և անկիւնը, ուր ծաւրած են հայերը, ունի ցաւերի ամբողջ մի շղթայ: Բազմազան և բազմապիսի են այդ ցաւերը, որոնք առաջանում են տիրող կարգերից և պայմաններից, ժողովրդի տհասութիւնից և սղիտութիւնից: Ամեն մի գաւառի ամեն մի ցաւը և վէրքը ունի իր առանձին, ուրոյն պատմութիւնը: Դրա վրայ աւելացրէք նաև մի շարք անհրաժեշտ կարիքները և այժմէութիւն ունենցող հարցերը, այն ժամանակ Ատրպատականի թեմը էլ աւելի ծանր, պատասխանատու կգանայ: Անհրաժեշտ է մի ուժեղ ձևով, մի տաք ջերմացող սիրտ, որ կարողանայ բաւարարութիւն տալ անխիւ կարիքներին, և սպեղանի լինել այդ ցաւոտ վէրքերին, որ անքան շատ են և մորմոքիչ:

Այդ դերը վերապահւած է թեմակալ առաջնորդին, ամբողջ ազգարնակութիւնը իր անթարթ աչքերը յառում է իր առաջնորդի վրայ և նրանից սպասում, եթէ չստեմ ամեն ինչ, գոնէ շատ բան:

Ահա ինչքան ծանր, բայց միևնոյն ժամանակ, վեհ և նւիրական է Ատրպատականի առաջնորդութիւնը:

Բայց միայն դրանով չէ վերջանում այդ պաշտօնի պատասխանատուութիւնը:

Ասեցինք, որ առաջնորդը այստեղ ներկայացնում է իրբ հայերի ներկայացուցիչ, նաև աշխարհիկ պետ:

— Թաւրիզումն է մնում Ատրպատականի թեմակալ առաջնորդը, այնտեղ են լինում նաև օտար պետութիւնների նկատմանցուցիչ-հիւպատոսներ: Առաջնորդը իրբև հայերի ներկայացուցիչ պէտք է յարաբերութիւններ պահպանի ոչարսից թագաժառանգի, զանազան պաշտօնեաների և հիւպատոսների հետ: Եթէ առաջնորդը դիրք և հեղինակութիւն չունի պարսիկ պաշտօնեաների շրջանում և չի ներկայացնում զօրեղ ոյժ, անպայման նա անկարող կըլինի մի շօշափելի գործ կատարել և օգտակար լինել թեմին:

Հերիք է որ մի պարսիկ պաշտօնեայ ընդհարել առաջնորդի հետ և զգայ նրա թուլութիւնը, ձեռք առնելով պարս-